

ТУРК ҲИКОЯЛАРИ

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1979

ББК 84. 5Ту
Т 89

Ҳикоят Маҳмудова
таржимаси

Турк ҳикоялари [Ҳикоят Маҳмудова тарж.].—Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.—224 б.

Мазкур тўплам машҳур турк ҳикоянавислари Урхон Камол Маҳмуд Овай, Музаффар Буйруқчи каби улкан санъаткорлар ижоди билан қисман бўлса-да таништиради. Ундаги ранг-баранг ҳаёт, қарама-қаршиликлар китобхония тўқинлаштиради, озодлик ва бахт ҳақида, одамийлик ҳақида ўйлашга ундайди.

Рассказы турецких писателей.

ББК 84. 5Ту
И

С 70304—208
М 352 (04)—70 123—79—4703000000

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.
(Тарж.)

ЭНГ МУҲИМИ, НОН!..

Вақт алламаҳал бўлиб қолганди. Шифт таккинасидаги бирдан-бир лампочка хонани ғира-шира ёритарди. Ойтан ҳафталик газетага берилган рекламаларга тикилган кўйи чорпояда ётарди. У босма сатрларга қанчалик тикилмасин, бари бир ҳеч нарсани кўрмас, ҳолбуки, худди шу саҳифада номининг ўзиёқ қизларнинг юрагини орзиқтириб юборадиган ашёлар реклама қилинган эди. Бунда ип ва жундан тўқилган, одми сатиндан тикилган, расмли ҳамда расмсиз — нархи ўн бешдан етмиш лирагача бўлган жимжимадор қўлқоплар; етмиш бешдан уч юз лирагача бўлган кумуш ҳамда олтин суви юритилган упадонлар; билагузугу тароқлар; тақинчоғу мунчоқлар; кечки туфли-ю ботинкалар; сумка-ю кечки кўйлақлар; чепчигу, орлону жун ҳамда нейлондан тўқилган свитерлар, кофталар; юзга ишлатиладиган гриму киприк учун тушлар; идиш-товоқ, гулдону қанддонлар, керамика — хуллас, ҳамма-ҳаммасидан бор...

Ойтан иловани қўлида ушлаб турса ҳам унда нималар ёзилганини кўрмасди... Шундай қилиб, бошқа иложи йўқ: мактабни ташлаб ишга кириши керак. Ҳадемай пивохонадан отаси маст-аласт келади-да, одатдаги дийдиёсини бошлайди: «Жонга тегдиларинг, бадбахтлар! Ҳаммаси остин-устун бўлиб кетди!.. Ахир, неча бор сен-

ларга айтдим: иш йўқ, сенлар бўлса тушунишним истамайсанлар!.. Мени тириклай гўрга тикмоқчимисанлар? Улиб-нетиб қолсам борми, дарров ишга югургилаб қолардиларинг... Сенга айтяпман, ҳой хотин, ишга кир. Қизимизам ишласин. Мени оламдан ўтган, деб гумон қиларинглар...»

Демак, мактаб билан хайрлашишга унинг навбати келганга ўхшайди. Унинг кўпгина тенгдошлари — биринчи синфга йиғилганларида қанчалик шўх-шодон ва беғам-беташвиш эдилар-а! — иш дея мактаб билан хайр-маъзур қилишга мажбур бўлгандилар.

Ҳамма орзулари чиппакка чиқди — энди унга на мактаб, на медицина институти, на врачлик дипломи на-сиб қилади... Келажаги номаълум ҳаёт бошланади. Чўн-такда ҳемирисиз, аянчли, ярим оч ҳолдаги тирикчилик. Гавжум кўчалар ҳамда хиёбонлар бўйлаб дайдиб юриш. Шундоққина ёнгинангдан физиллаб ўтаётган автомашиналар оқимига қараш... Буларнинг ҳаммаси сен учун эмаслигини биласан ҳам... Орзуларингнинг сароблигини, ҳеч вақога ҳаққинг йўқлигини тушунасан... Оч қолмаслик учун дугоналарингга ўхшаб мактабни ташлаб, трикотаж фабрикаси ёки бошқа бирон жойга ишга киришга мажбурсан. Онаси неча марта кўз ёши тўкканча: «Отанга қулоқ солма, қизалоғим, мактабни ташлама, хоҳиш ва иқтидоринг бор экан, ўқийвер... Бугун биз бормиз, эртага худо — подшо!..» — деб унинг қулоғига қуярди.

Қиз жаҳл билан реклама варағини итқитиб юборди.

Худонинг берган кўни дадаси онасини қистовга олиб қаерга бўлмасин — кирчими, ё пол ювадиган бўлибми ишга жойлашиб олишини талаб қиларди. Қиз шўрлик беҳисоб жанжалу ғиди-бидиларни эшитавериб неча-неча кечаларни қон йиғлаб ўтказганди. «Ҳой хотин, отанг прокурорлиги вақтида сурган давру давронларинг тугади энди, — деб гап бошларди дадаси кўпинча, — сен айтган толлар аллақачон кесилиб кетган. Хомтама бўлма.

Ҳа, мана шунақа...» «Ҳой, дадаси, ҳеч бўлмаса қўшнилардан номус қилсангиз-чи. Шундоғам бизларни бутун оламга абтар-дафтар қилиб юбордингиз!» «Абтар-дафтарларингга тупурдим!» «Мен эсам тупурмайман! Қизимиз катта бўляпти, ахир, ҳеч бўлмаса ўз пуштикамарингиздан бўлган қизчангизнинг келажаги ҳақида ўйлансангиз бўларди!» «Мен тўғримда ким бош қотирганди, хўш? Менинг келажагим ҳақида ким қайғурганийди? Бўйнимга тўрва халта осиб кўчага ҳайдаганларида ўн беш ёшга ҳам кирмагандим. Менга осон тутасан, шекилли? Ё мен одаммасмидим? Уқишни хоҳламаганмидим? Уқиб, касб-ҳунарли бўлиб олган оғайниларимни кўрсам, ич-этимни мушук тирнайди! Менга биронтасининг раҳми келдими ё ночор вақтимда ёрдам бердими?..» «Унда уйланиб бола-чақа орттиришининг нима ҳожати бор эди?..» «Ғунажин кўзини сузмаса, буқа арқонни узмайди. Ўзинг-ку китоб ичига ўлдим-куйдим деб, ишқий мактублар солиб берган. Ё ёлғонми?..» «Бас қилинг!» «Нега бас қиларканман? Ё тағин қўшнилариңдан чўчиясанми?» «Қизимиз ҳали ухлагани йўқ, эшитиб қолади! Номус қилсангиз-чи!..» «Эшитса эшитаверсин! Бу уйланиш менга қайси ҳузур-ҳаловат учун керак эди? Тағин, келиб-келиб, манман деган прокурорнинг қизига уйланишни менга ким қўювди! Менга оддий хизматчи қиз ҳам бўлаверарди! Бир-биримизга ёрдам берардик, уялиб ҳам ўтирмасдик, таъна-маломатларга ҳам ўрин қолмасди!..» «Ҳақиқатанам яхши бўларди. Утган ишга саловат, энди обидийда қилишнинг ҳожати йўқ!» «Нимаси кеч экан, ҳалиям тузатиш мумкин. Қизингнинг ўқи-мишли бўлишини истасанг, пол ювишгами, кир ювувчиликками, ошпазликками ёки хоҳлаган жойингга бориб ишла!.. Мени унут! Қизинг ҳақида ўйла!» Худонинг берган куни шу аҳвол.

Ойтан кўрпага ўралиб юм-юм йиғлаганча, бу жанжалларни эшитиб ётарди. Кўчада қор ёғар, бўрон қуту-рар, шамол ойналарни тарақлатарди. Кейин баҳор бош-

ланарди. Уйда эса ҳар кеч даҳанаки жанг давом этарди. Онанинг бўзарган юзи жиддий тус олган, худди иситма-лаётгандай йилтиллаган кўзлари остида теран қора кўлагалар пайдо бўлганди. Бод ва юрак хасталигидан заифлашиб қолган аёл бировларникида пол юувчи, кир юувчи, ошпаз ёки тикувчи бўлиб қандай ишлай олсин?..

Эшик тақиллади. Ойтан ўрнидан сакраб туриб, эшикни очишга шошилди. Остонада жаҳлдор, хомсемиз, қипқизил юзлари шишган отаси турарди. У ҳатто қизига қиё ҳам боқмай уйга кириб келди. У ўзининг бутун турқтаровати билан шу тарзда гапираётгандай бўларди: «Наҳот, унга, пенсионерга, пивохонада ўтириш ҳуқуқи ман этилган бўлса? Уйдагилари рўзғорни тебратиб турганда борми!..»

— Бундан буён ишлар пачава, деб неча бор айтдим,— дея у одатдаги дийдиёсини бошларди.— Нафақа юқ ҳам бўлмайди. Эҳ, қани энди ҳамма оила аъзоларингни, ўғил-қизларингни йиғиб-тергаб ишга жўнатсанг! Уйга ҳам дарҳол қут-барака кирарди. Ҳа, энг муҳими, нон!..

У аллақачон дастлабки сариқ рангини йўқотган, йиртиқ-ямоқ, лой-балчиққа беланган ботинкасини ечди-да, оғир қадам ташлаганча зинадан кўтарила бошлади.

— Аввал таом, сўнгра калом! Билим олиш, ҳунар эгаллашнинг ўзи бўлмайди. Бир товукча ҳам сув, ҳам дон керак. А, лаббай? Ҳа, аввало нон, ундан кейин ҳар хил мактаблар... Ҳамма билан муроса қиладиган, ҳар қандай гапга ҳа, баракалла, деб турган даврларим ўтиб кетди. Энди икки қўлимни бурнимга тиқиб ўлтираверман. Ё раббим! Пичоқ бориб суякка тақалди-ку! Ортиқ бу тарзда яшашга қодир эмасман. Улганимдан кейин қизим врач бўлганидан менга нима фойда? Узига ўхшаш врач ёки аптекачига тегади-кетади-да?! Уҳ! Дармоним қолмади-я!

У ҳозиргина қизи ётган чорпояга чўзилди. Ойтан бир пайтлар, кичкинтойлигида қиладиган одати бўйича унинг ёнига келиб ўтирди. У қўлини отасининг елкасига қўйди-да, мулойимгина суйкалди. Бирдан отанинг кўнгли юмшаб, қизнинг қуюқ қўнғир сочларидан силади. Уйга қайтаётиб янги жанжал чиқариш учун бутун дунёни, шу жумладан, хотини, оиласи ва албатта, хотинининг отаси — прокурорни ҳам астар-пахтасини ағдариш ниятида дилига тугиб қўйган барча дағал сўзларини ҳақоратлари ҳам эсдан чиқди.

— Дадажон, мен мактабдан кетмоқчиман...

У худди шапалоқ егандай бирдан бошини силкитди.

— Нега энди кетаркансан?

— Ишга кирапман.

— Қаерга?

— Трикотаж фабрикасига. У ерда дугоналарим ишлашади. Айтишларича, аввалига маош озроқ бўларкан, кейинчалик, иш ўрганиб, тажрибам ортгач эса... Биласизми, улар билан бирга ишлашимни эшитиб, шунақаям суюниб кетишдики! Эртага эрталабдан борадиган бўлдим...

Икки гапнинг бирида, она-бола ишлашгандагина уйда фаровонлик бўлиши мумкин, деб таъкидлайдиган ана шу жоҳил одамнинг қалбида нимадир титраб кетди. У ўкинч, ҳатто афсусланиш ҳиссини туйди. Томоғига бир нарса тиқилгандай нафаси қисилиб, кўзида ёш айланди.

— Хотин! Ҳой хотинжон!— бўғиқ овоз-ла чақирди у.

Кўпикли қўлини кир пешбандига артганча, баланд бўйли, озғин, рангпар аёл унга яқинлашди.

— Гапиринг, қулогим сизда.

У: «Биласанми, қизимиз ишга кирмоқчиймиш?»— демоқчи бўлди-ю, лекин индамади, агар ҳозир оғиз очиб бир нарса дейдиган бўлса, йиғлаб юбориши аниқ эди. Эр-хотин бир-бирларига сасиз тикилиб қолишди. Ойтан ҳамон, аввалгидек, отасининг ёнида ўтирганча унинг бармоқларини ўйнарди. У хайрлашиши лозим бўлган мак-

таби ҳақида, айниқса, энг сеvimли химия дарси ҳақида ўйларди. Химия, биология, математика... Эртанги кунга анча дарс берилганийди. Агар ҳозир ўтириб дарс тайёрлай бошласа, ярим кечада тугатиши ҳам амримаҳол. Химия ўқитувчиси унинг мактабга келмаганини эшитиб роса ажабланса керак ўзиям... Математика муаллими-чи? Ойтан мактабга келмади? Йўғ-е, иссиғи қирқ даражага кўтарилиб турганда ҳам дарсларни қолдирмайдиган ўша Ойтан-а? Бўлмаган гап! Касал бўлиб қолганида ҳам қанча қисташмасин, у бирор мартаям мактабдан уйига кетмасди! Епирай, шу қиз мактабга келмадими, деб росаям ҳайрон қолишса керак. Уқитувчилар доим у билан фахрланишарди! Ахир, биология ўқитувчиси уни ўқишни давом эттириб, албатта, доктор бўлишга кўндирмаганмиди. Севимли муаллими ҳамда ярим хароба кулбада умрининг охириги дамларини кечираётган етмиш ёшли кўшнисини Ҳадия хола унга катта умид боғлашганди. Агар кўшнилар ҳолидан хабар олиб, ўтинун кўмир, кийим-бошидан тортиб овқатигача галма-галдан ташиб туришмаса бечора кампирнинг шўрига шўрва тўкиларди. Ойтан ҳам тез-тез ундан хабар олиб турарди. Югуриб келиб: «Ҳадия бувижон!»—деб чақирарди. «Ҳа, чирогим»: «Доктор бўлганимдан кейин, сизни албатта касалхонамга олиб бориб оёғингизни тузатаман». «Илоийм айтганинг келсин, қизалоғим!» «Яп-янги оппоқ кофта, янги туфли олиб бераман». «Ўша вақтга бориб мени эсингдан чиқариб юборасан, бўталоғим». «Ҳечам эсимдан чиқармайман, Ҳадия буви, худо ҳаққи рост, гапир-япман!» «Эсингдан чиқарсанг-чи?» «Агар эсимдан чиқарсам кўр бўлай бувижон!» «Ундай демагин, бўталоғим! Душманларимизнинг кўзлари кўр бўлсин. У вақтда эсингдан чиқарсанг ҳам, мени ҳозирги кунда эслаб турганингнинг ўзи кифоя»...

Ташқарида яна ҳаво айниган: шамол аралаш ҳўл қор ёғяпти, ҳаммаёқда лойгарчилик... Ойтан бирдан бугун Ҳадия бувиникига бормаганлигини эслаб қолди.

Чорпоядан сакраб туриб, ошхонага чопиб кирди-да, ясиқ ёвғонидан товоққа солиб, бир бўлак нон, озроқ туз, катта бош пиёз олволди. Энди унга отаси билан онасининг нима ҳақда гапирётганлари бари бир эди. У шитоб билан уйдан чиқди-да, худди шамол билан қувлашмачоқ ўйнагандай, ўқдай учиб Ҳадия бувининг кулбасига отилиб кирди. Кампиршо нимдошгина қуроқ кўрпага оёғини ўраганча, икки букилиб оловда исиниб ўтирарди. Афтидан, қўшнилардан кимдир яқингинада кўмир олиб келиб манқални ёқиб берган шекилли. Кекса аёлнинг фикрлари узоқ ўтмишда айланиб юрарди.

У бундан эллик йил аввал Стамбулдаги худди бугунгидай совуқ, бўронли тунни эслаганди. Зейрекнинг чекка маҳалла-кўйларидан биридаги пештоқи ўймакор улкан ёғоч уйни хотирлади. Ушанда у гунчадаккина эди, эрталабдан кечгача тиним билмай пиллапоядан юқоридан пастга югургани-югурган эди, эрталаб эса тонг ёришар-ёришмас на қор, на совуқни писанд қилмай булоқдан сув олиб келгани борарди...

— Ҳадия буви, бу ёққа қаранг, мен келдим!

Ойтаннинг овозини эшитиб, кекса аёл хаёл дарёсидан шўнғиб чиққандай бўлди.

— Хуш келибсан, бўталоғим!

— Нима ҳақда ўйланиб қолдингиз?

— Ўзим ҳам билмайман, аввалги ҳаётим ҳақида эслаётгандим.

— Ясиқ ёвғон, нон ва топинг-чи, яна нима олиб келганимни.

— Пиёздир-да?

— Ҳа, топдингиз!

— Раҳмат, сенга, қизалоғим. Бу дунё-ю у дунё олло таоло сени ёрлақасин.

Ойтан энгашиб овқатни кампирга яқинроқ сурди, кейин нон билан пиёзни ҳам қўйди. Ҳадия буви қизнинг қўнғир сочли бошини меҳр билан қучоқлаб, ёноқларидан ўпди.

— Ойтан, қизалоғим, қандай қарорга келганимни биласанми? Сен доктор бўлмагунигча ўлмасликка аҳд қилдим. Кутаман. Доктор бўлишингга яна неча йил бор.

— Саккиз...

Ҳадия буви бармоғини букиб санай бошлади, бу вақтга келиб у етмиш саккизга кираркан! Уша кунларга ета олармикан? Тагин саккиз йил яшай олармикан? Ҳа, майли, бу ҳақда ўйламаслик керак. Қизни хафа қилиб, умидларини пучга чиқаришнинг нима ҳожати бор...

—Сенинг касалхонаингни супуриб-сидириб тозалайман, беморларга қараб тураман, сен бўлсанг, оёғимни даволайсан, кейин қанд касалимни, ошқозонимни...

Ойтан кўз ёшларини зўрга тийганча, одатдагидек:

— Албатта, албатта!— деб жавоб қилди.

Кейин у кулбадан отилиб чиқди-да, қор ҳамда халқобларни босиб уйига чопиб кетди.

БЕЗОРИ

Стамбулда баҳор бўлмайди!

Стамбулда олти ой қиш, олти ой ёз бўлади. Баҳор — бу қишга улоқиб кирган ёз зарраси бўлса-да, ажабтовур ёруғлик ҳамда илиқликка эга. У худди чақиндек қиш зулматини парчалаб, қор пардасини супуриб ташлайди, лаҳзалик бахти эвазига қишга ўрин бўшатиб беради. Ушанда ҳам янада бадқовоқ кунлар шамол, ёмғир ва лойгарчилиги билан олдинма-кетин судралиб ўтаверади.

Стамбулда баҳор бўлмайди!

Апрелнинг ўрталари эди. Кундуз кундан кейин ёздагидек иссиқ ва нурафшон, бир тутам қиш зулмати янглиғ қош қорайди. Осмонда юлдузлар чарақлади. Истиқлол хиёбонидан авто ҳамда троллейбуслар оқими тўхтовсиз ўтиб турар, баъзи-баъзида кўча посбонларининг кескин хуштаги эшитилиб қоларди.

Хиёбоннинг ўнг томонидан Тақсим майдони йўна-

лишида бир йигитча кетиб борарди. У оёқ яланг бўлиб, чилвир билан танғилган шимининг жулдури чиқиб кетганидан почаси худди шокилага ўхшаб осилиб ётарди. Йигитча бу шимни Ҳарбия мавзуидаги ахлатхонадан топиб олганди. Бундай топилдиқдан севиниб кетган йигитча далва-далваси чиқиб, калта бўлиб қолган шимини ечиб, ахлатга отиб юборди. Қўйлак деб аталувчи увадаси эса ифлослигидан худди клеёнкага ўхшаб кетганди. Унинг йиртиқларидан ўсмирнинг қорача танаси шундоққина кўриниб турарди. Йигитчанинг патила-патила, ювуқсиз узун сочлари елкасигача осилиб тушганди. У на Бойўғлидаги данғиллама уйларга, на авто ҳамда троллейбуслар оқими тўлдириб ўтаётган Истиклол хиёбонига, на йўлка бўйлаб шундоқ ёнгинасида кетаётган одамларга эътибор берарди. У хиёбоннинг икки томонида худди тоғ тизмаларидек тизилган баҳайбат уйлару нурафшон, кўркам витриналарни пайқамаётгандек эди. У муштумига қисиб олган сигарета қолдиғини жон-жаҳди билан чекканча, мана шу гунг, лоқайд ҳамда худбин оламнинг баҳайбат уйларига, кўзни қамаштирувчи витриналарига, мўйнаю бахмалга ўралган тамтам аёлларига, бениҳоя рашк қилган қиёфада хонимларининг қўлидан ушлаб хўмрайиб бораётган эркакларига гўё тупурмоқчи бўлгандек паға-паға тутун чиқарарди.

У қора ҳошияли қимматбаҳо сигарета қолдиғи тутунини ичига тортганча ўзининг яланг оёқларига қарадида, алам билан хўрсиниб қўйди. Унинг оёқлари бақувват ва чайир эди. Агар, ҳатто Бетон оғанинг ўзи ундан мана шу сигарета қолдиғини тортиб олмоқчи бўлса, оёқлари уни фалокатдан қутқариб қолиши аниқ.

Ҳа-а, Бето-о-он! Бир калла қўйиб, икки мушт туширса, тамом-вассалом! Бир марта эса Бетон оға бир мушт билан қандайдир норғул кишини ер тишлатиб, қамоққа ҳам тушиб чиққанди.

Йигитча яланг оёқларини ҳамон шахдам ташлаганча кетиб борарди. Сигарета қолдиғи бармоғини куйдир-

ганди, у болохонадор сўкинганча уни отиб юборди. Зар ҳошияли сигарета қолдиги учқунли ёй ясаб шундоққина ёнгинасида гўзал хонимни қўлтиқлаб кетаётган олифтанинг локланган туфлисига бориб тушди. Олифта жулдурвоқига еб юборгудек ўқрайиб қаради. Агар ёнидаги ҳамроҳи бўлмаганда, жулдурвоқининг роса адабини бериб қўйган бўларди. Йигитча қўрқоқ олдин мушт кўтарар қабилида:

— Ҳа, намунча кўзингни пахтасини чиқармасанг?!— деб ўшқирди.

Йўловчи ҳайратдан донг қотиб қолди: ялангоёқ, пахмоқ соч безори олло таоло номидан садақа сўраш ўрнига ўзини ҳаёсизларча тутяпти-я!

Йигитча чирт этиб тулурди-да:

— Бор, аравангни торт!— деб тўнғиллади.

Мана шу дақиқада у худди Бетон оғага ўхшаб кучли эди. Бир калла қўйиб, икки мушт туширса, тамом-вассалом! Кейин нима бўлади? Бетон оғага ўхшаб қамоқхонага тушадими? Ундан баттари бўлмайдими, унга бари бир. Қамоқхона бўлса нима бўпти? Бетон оға нари борса уч ой ё олти ой ўтирди-да, яна айшини қилиб юрибди. Ҳозир апрелнинг ўрталари, уйларнинг буғ иситгичлари ишламай қўйган, қамоқхонада эса айтишларича, печкалар майнинг охиригача ёқиларкан, қорнинг ҳам тўқ бўлади. Боз устига, Бетон оға ҳикоясича, у ерда папиросга ошиқ ўйнашаркан. Қамоқда энг муҳими: ўзингни қандай тута билишинг-да. Шундай қилиш керакки, одамлар сендан қўрқиб турсин. Бетон оға нима қилибди денг? Камерага олиб киришганда уни аристонлар бўлар-бўлмасга ўртага олиб, турткилашаверишибди. Қараса, бўлмайдиган. Бетон оға бир калла қўйиб, икки мушт туширибди!.. Шундан кейин ўзи хон, кўланкаси майдон бўлиб олибди.

Бировнинг ғами эрта кириб, кеч чиқади, деганларидек, у кимнинг ҳам эсига келарди-ю, ким ҳам у ҳақда қайғу-рарди? Қариндошларидан-ку — ҳе, онасини эмсин! —

фойда йўқ. Ота-онасию хола-тоғалари, буви-бувасию — ҳаммаси бир гўр, ҳеч кимнинг у билан иши йўқ... Умуман, ҳозирги одамларга ҳам ҳайрон қоласан: кунига беш марта минорадан азон айтиб намозга чақиршади, черковда қўнғироқлар чалинади, одамлар тўп-тўп бўлиб мачит, черков, синагогларга боришади, яна шундай оломон бўлганча мачит, черков, синагоглардан чиқиб келишади. У ерга нимага боришади? Рамазон, ҳайит ёки бошқа байрамларда одамлар ҳаво шари учиришади, болаларга пушти, бинафша, кўк, сариқ рангли кўйлақлар кийдириб ясантириб қўйишади, болалар ҳам роса яйраб олишади. Кейин рамазон ҳамда бошқа байрамлар ўтгач, яна одатдаги олачалпоқ кунлар бошланади. Ёмғир ёғиб, шиддатли шамол уй пиромонларини узиб-юлқийди, ёмғир аралаш парча-парча қор ёғади, изғирин кучаяди... Қор ёғиб, изғирин забтига олган, дийдираган Стамбул шалаббо бўлган вақтидаги кунлар қандоғам яхши эди! Ушанда ҳамма уйлардаги қозонхоналар ёқиларди — подъездлардаги батареялар ҳам чунонам иссиқ бўларди. Ҳовури кўтарилиб турган батареяга Бетон оға савлат тўкиб ўтириб оларди, кейин эса Эрол Уч Қарта, Демир Твист, Али Анқов ва бошқалар ҳам папирос қолдигига пирра ўйнашдан чарчаганларида иссиқ батареяларга ўтириб олишарди... Ҳозир-чи? Батареялар совуқ, қозонхоналардаги олов ўчган, э, ҳаммаси онасини эмсин!..

Стамбулда баҳор бўлмайди!

Стамбулда олти ой қиш, олти ой эса ёз. Апрельда печкаларни иситишни тўхтатишади, ахир, апрелнинг кўп қисми қиш қарамоғида — шамол-бўрон, ҳўл қор, ер яхлайди. Фақат бу билан кимнинг неча пуллик иши бор? Бетон оға, Эрол Уч Қарта, Демир Твист, Али Анқовни демасак...

Эрдални «Абидик-Губидик» фильмини кўришгач, Узтурк—ҳақиқий турк деб атай бошлашди. «Яшаси-и-ин!»— дея ҳайқирганча у кино қаҳрамонларига худди қуйиб қўйгандай тақлид қиларди.

Твистга тушганда-ку, ҳамманинг оғзи очилиб қоларди!.. Ахир, бу ҳақда киночилар билишадими? Эҳ, агар улар Эрдали Ўзтуркка роль беришганда эди, у қотириб ташларди-я! Тунги пистирмадаги гангстер ролини беришганда эди! Масалан, у баҳайбат уйнинг орқасида ўтириб олиб, уч бармоқ орасидан ҳуштак чалса борми, ҳатто полиция машиналарини ҳам издан чиқариб юбориши ҳеч гапмас, агар издан чиқазолмаса ўзини нақ ўликдай ерга ташлайди!

«Улай агар қарсақлардан зал босиб тушмаса!

Лекин бу ҳақда киночиларга гапириб кўр-чи? Уларга фақат ўзларининг Ойша ҳамда Парл каби гўзалларини суратга туширишса бўлгани... Хорижий фильмлар бўлса бошқа гап! Эҳ, агар Америкада бўлиб қолсам эди... Сен нимага куляпсан, Уч Қарта! Алдаяпти, деб ўйляпсанми? Ёки эшитмасдан, теварак-атрофга аланглапсанми?»

Бирдан у киночиларни ҳам, хорижий фильмларни ҳам, Уч Қартани ҳам, умуман, ҳамма нарсани унутиб тўхтаб қолди. Унинг олдида каттакон тунги ресторан, тўғрироғи, қандиллар шуъласига чулганган, атрофида эркагу аёллар ўтирган ҳамда йўқ ердаги нарсалар уйиб ташланган стол қўйилган ресторанининг ўзи ҳам эмас, фақатгина ана шу ресторанининг витринасигина турарди, холос. Унинг эътиборини жалб қилган витрина ё бўлмасам, у ерга кўз-кўз қилиб қўйилган овқатлар ҳам эмас, балки ўткир ошпичоқ билан қоқ ўртасидан иккига бўлинган улкан балиқ эди. Мазкур балиқ денгиз махлуқига ўхшарди — у буни ё кинода, ёки кечасилари Бетон оға ўқиб берадиган расмли китобда кўрганди... Денгиз, йиртқич махлуқ, пароход... Малласоқол капитан, матрослар... Бир вақтлар борлиқ қандай гўзал бўлган-а! Қароқчи кемалар! Қароқчи кемалардаги юнгалар...

Мана шундай кемалардан биронтасида юнга бўлишга жони жаҳонини беришга ҳам тайёр эди. Қорнинг тўқ,

трюмда иссиқ ўрин. Бирдан ярим кечада — тревога чинқириб қолади! Душман кемаси! Қароқчилар уларни абордаж¹га олиб, худди «Темир ниқоб» фильмидаги каби барча команда аъзоларини ханжар билан чавоқлашгач, капитаннинг қўл-оёғини боғлаб трюмга ташлашади. Тун... Ғалабадан маст бўлган қароқчилар донг қотиб ухлаб қолишади. Шунда у, худди «Темир ниқоб»даги бола каби оҳиста ўрнидан туриб, асир капитан боғлаб ташланган арқонни ечади. Лекин қочишдан олдин палубага керосин шимдирилган латталарни ташлаб қароқчи кемани ёқиб юборишади. Кема қоп-қора денгиз қаърида ёрқин шуъладай ловиллайди!.. Кейин капитан хазинасини кўмиб қўйган кимсасиз оролга боришади. Улар бойликларни қайиққа ортиб, каттакон портга етиб боришади. Бу ерда улар кема сотиб олишлари керак. Капитан худди «Темир ниқоб»даги каби уни кемани қўриқлашга қолдириб, револьвер беради-да, ўзи байроғига бош суяк ҳамда суяклар тикилган қароқчи кемалари сотиб олиш учун кетади. Лекин мана шу вақт портда қулоғига исирға таққан қандайдир ёвуз, маст-аласт, қўпол, ярамас кишилар ўралашиб юришган бўлади. Улар бу қайиқнинг оддий қайиқлардан эмаслигини фаҳмлаб қолиб, болани тутиб олиб яширин зиндонга ташлаш, ҳамда қайиқни эгаллаш учун бостириб кела бошлашади. У қайиқни ўраб олишаётганини кўриб туради ва қароқчилардан ўзини муҳофаза қилиш учун отиши лозимлигини ўйлайди-ю, қўлида револьвер бўлишига қарамай, қўрққанидан гангиб қолади. Худди шу вақт аллақаяқдан ўқ овози эшитилади. Қулоғига исирға таққан қароқчилар бирин-кетин қоп-қора, ифлос сувга қулай бошлашади. Болани порт соқчилари ўраб олиб, қўлига

¹ А бордаж — қадимги замонда якки кеманинг бир-бирига ёпишиб жанг қилиши. (Тарж. изоҳи).

кишан солишади:— қамоқ!.. Хўш, нима қипти, қамоқ бўлса қамоқ-да! Ахир, Бетон оға ҳам у ерда ўтириб чиққан-ку, бир ери камайиб қолгани ҳам, ўлгани ҳам йўқ. Кунлардан бир куни кечаси иссиқ батареяда ётиб, уйқуга кетиш олдидан у шундай деганди: қамоқхонада печкалар бутун апрель давомида, ҳаттоки майнинг охирларигача ёқилади, қориннинг ғамини емасанг ҳам бўлади, ошиқда хоҳласанг пулга, пул йўғида эса папиросга ўйнасанг ҳам бўлаверади.

Йигитча хўрсинди. Унинг қаршисидаги ресторан витринасида — каттакон балиқ, ток баргидан қилинган дўлма, қип-қизил памилдорилар, куйдирилган қўй оёғи, буйрак, жигар, кўк салат...

У йўлкага тупурди. «Агар қамоққа тушиб қолсанг,— дерди Бетон оға,— ҳеч нарсадан кўрқмаслик керак. Бир калла қўйиб, икки мушт туширсанг, тамом-вассалом! Бирорта аҳмоқроғини боплаб адабини бериб қўйсанг, қолганлари ўз-ўзидан ипакдай мулойим тортиб қолишади. Кейин еганинг олдингда, емаганинг ортингда, деганларидек, худди пошшодай давру даврон сураверасан!»

Унинг назари олдинги столда ўтириб каттагина бўлак гўштни саранжомлаётган думалоқ бағбақали, бақалоқ амакида тўхтади. «Мана буни гўшт десалар бўлади! Нега менга кўзини олайтиряпти, бу бақалоқ? Костюм билан галстугини ечиб, сочини тап-тақир қилиб олиб, қулоғига исирға тақиб, қароқчиларга ўхшатиб кийинтириб қўйсанг, тап-тайёр «Темир ниқоб»даги қароқчи бўлади-қўяди. Эҳ, юнга ролини ўйнашни менга топширишса эди, ўлай агар!— зал қарсақлардан қоматга келарди...»

Кундузги чироқ билан ёритилган ресторан деразасининг рўпарасида ўтирган бақалоқ амаки жулдурвоқига бақрайиб қараб турарди. Бир вақтлар унинг ўзи ҳам мана шундай безори бўлиб, апрелнинг совуқ кунларида тош кўчаларида оёқ яланг юрар, кийимлари ҳам худди шу йигитчаникига ўхшарди, ресторан ойнаси орқали кав-

шанаётган хўрандаларга оч кўзлари билан тикилиб қарарди. У ҳам отасиз, онасиз ҳамда хола-аммасиз ўсди-ю, лекин бари бир одам бўлиб етишди. Сув, қандолат сотди, дастёрчилик, ҳаммолчилик қилди. Султонаҳматда ёнғин бўлганда эса, Расим Черкешли билан ўғирлик қилди, кейин ўғирланган моллар билан Мачки, Шишли, Ҳамалбошида беркиниб юрди. Бу ерда уни тутиб олиб, бошлаб адабини беришди. Шундан кейин ўйлай-ўйлай гарданини қашиди-да, катта йўлга чиқиб олди. У йўлтўсарлик қилиб одамларни тунар, босқинчилик қиларди, баъзан ўзи ҳам биқинидан пичоқ еб қоларди-ю, лекин ўз улушини кўлдан бой бермасди. Қаерда? Қандай қилиб? «Э-э, ўтган нарсаларни кавлаштиришнинг нима ҳожати бор? Асосийси, ҳозир нуфузли одамман, пудратларим бор, конторам ҳаттоки Савдо палатасида ҳам қайд қилинган!..»

Хўранда бир кўтаришда қадаҳни бўшатди-да:

— Гарсон!— деб бақирди.

Бошдан-оёқ қора кийинган официант югуриб келди:

— Хизмат, бейим?

— Ҳов анави ярамасни ҳайдаб юбор! Кўряпсанми, ойна олдида қаққайиб турибди.

«Ярамас? Ҳали шунақами? Хўш, агар ярамас бўлган тақдирда ҳам, унга нима? Унга нима ёмонлик қилди, айби нима?»

— Ҳой, йигитча, қани, туёғингни шиқиллатиб қол-чи!

«Нега? Нима учун? Мен ахир сизлардан овқат сўрамаяпман-ку? Манави нуххани қулоғида исирғали қароқчи сифатида тасаввур қилганим билан осмон узилиб ерга тушмади-ку?»

— Сенга айтяпман, жўна бу ердан!

— Нега ҳайдаяпсан, оға? Ёки мен унинг гўштини еб қўйдимми?

— Кўп валдирайверма!

Официантнинг кулгиси қистади. У энди боланинг олдига бормоқчи бўлиб турувдиямки, уни бошқа одам —

ориқ, қизил галстук тақиб, силлиқ таранган эркақ/ чақириб қолди:

— Гарсон!

— Лаббай, бейим?

— Болани нега ҳайдаяпсан?

Савдо палатасида қайд қилинган собиқ ўғри унинг жиғига тегиб жавоб қилди:

— Хоҳишим— шу!

— Шу? Шунақа деяг! Нега энди?

— Унинг кўриниши кўнглимни айнитяпти!

— Аҳ-ҳа, демак, уни кўрсангиз кўнглингиз айнияп-
тими?

— Нима, сенга ёқмаяптими, тўнка?

— Нима-а-а? Сиз тўнка дедингизми?

— Бўлмаса кимсан, бемаъни?

— Сен отангни сансирагин, тентак! Менинг кимли-
гимни биласанми?

— Нақ олло таолонинг ўзимасмисан, ишқилиб? Менга деса худо бўлмайсанми, бари бир чумолидек эзиб ташлайман!

Салфеткалар гижимланиб столга ташланди.

«Ҳе, онангни сени!.. Ҳой, қумкапиликлар! Еникаплик-
лар! Оқсарой, бу ёққа кел! Саматъя! Едикуле!..» «Қани,
Атика, Явузсалим Эдирнеканларнинг адабини бер-чи,
бизникилар билан ўйнашиб бўлмаслигини кўрсатиб
қўйинглари-чи!» «Мальта, Фотих, Ункапи, Шишхона
бу ёққа!»

Ҳавода муштлар дўлайди, столлар тўнкарилди, бо-
каллар, стакану графинлар синди, вилкаю қошиқлар
полга улоқтирилди...

— Швейцар!..

— Полиция! Швейцар!..Полиция!..

Ҳаммаси худди кинодагидек бўлди. У ресторандаги
муштлашувни қандайдир, номини эсдан чиқариб қўйган
кинода кўраётгандек ҳис қиларди. У хурсандлигидан
нафаси бўғзига тиқилиб қолай дерди: «Ур, урсанг-чи!»

Вой анавини-ей, бўшашма!.. Сол уни, оға, боплаб адабини берсанг-чи! Эҳ, бир вақтлар Ойхон Ишик қандай муштлашарди-я! Э йўқ, ўшанда Эшреф Қолчак эди, шекилли. Ана муштлашуву мана муштлашув бўлганди-да, ўзням!»

Полициячилар, квартал қоровуллари чошиб келишди. Муштлашганлар ҳамда рестораннынг бошқа хўрандалари, официантлари — ҳаммалари биргаликда полиция участкаси томон йўналишди. Йигитча ҳам уларга эргашди. Ахир, муштлашув у туфайли келиб чиқди-да! Ҳозир участкага боришгач, ҳақиқатанам ҳаммаси шундай бўлдими, деб сўрашади, шунда у ғурур-ла кўкрак кериб: «Ҳа» деб жавоб беради. Шундан кейин уни қамаб қўйишармикан? Ишқилиб, қамаб қўйсинлар-да. У ерда печка майнинг охиригача ёқилади, хоҳлаганингча овқат ейсан, ошиқ, қарта... Худо бераман деса ҳеч гапмас, энди яшаса бўлади! Бугун-ку кўча иссиқ, эртага қарабсанки, обҳавонинг авзойи бузуқ. Уйларнинг иситгичлари ишламайди, батареялар совуқ, уларда исиниб бўлсан. О-о-оҳ! Қамоқ, қамоқ, қамоқ...

Лекин, муштлашув иштирокчилари полиция участкасига киришаётганда полициячи болани қўлидан ушлаб қолди.

— Сен қаёққа кетяпсан? Қани, жўна бу ердан!

— Ахир, оғай...

— Тезроқ жўна, кимга айтяпман?

«Ахир, бу қанақаси бўлди, оға? Наҳотки, шу адолатдан, қонунан бўлса? Ахир, мен майгача маза қилиб қамоқда ўтириб чиқишим мумкин эди-ку! Иссиқ овқат, ошиқлар... Папирос қолдиги бўлса ҳам майли, мен розиман. Тфу, жин урсин, яна омадим келмади-да!»

Полиция участкаси эшиги олдида яна бошқа полициячи пайдо бўлди. Бола бошини эгганича унга яқинлашди.

— Полициячи амакижон, ҳой, полициячи амаки...

Ахир, муштлашув мен сабабли чиқди. Мени қамоққа ўтказиб қўйинг!

Полициячи унинг ёнидан бепарво ўтиб кетди. У боланинг гапларини эшитдими ё ўзини эшитмаганга солдими — худо билади.

— Тфу, жин урсин, ҳаммаси қўшмозор бўлсин! Наҳотки, бу мамлакатда ҳеч қандай қонун қолмаган бўлса! Ҳаттоки, қамоққа тушишга ҳам имкон беришмайди-я! Уша ерда ҳеч бўлмаса қишни ўтказиб олсайдим!..

ҚОЧОҚ

Биз тагига элак қўйилган мис патнис устида турган каттакон товоқдан ловияли ёвғон шўрва ичиб ўтирардик. Икки бош пиёз тўрт бўлакка бўлинганди. Биз еяётган пиёз бўлаклари иштаҳамизни қитиқларди. Онам менга товоқдан каттагина гўшт бўлагини олиб, нон устига қўйиб берди. Биз овоз чиқармай овқатланардик. Ниҳоят, товоқ бўшади ва биз қошиқларимизни қўйдик. Амаким овоз чиқариб: «Худога шукур»,— деди-да, соқолини артиб, столдан нари кетди. Онам идишларни йиғиб, дастурхонни ошхонага қоққани олиб чиқиб кетди. Амакиваччам Солиҳ тоғора билан кувача олиб келиб амакимнинг қўлига сув қуйиб, сочиқ тутди. Кейин устида лампа чироқ осиқлик турган ёзув столига яқинлашди. Стол ўрнида керосиндан бўшаган тунука бидон жойлашган яшик тўнкариб қўйилганди. Бидонга ё туя, ё қўтоснинг расми чизилганди (деҳқонлар учун бундай яшик эшакнинг устига ортишда жуда қўл келарди). Мен Солиҳнинг ёнига келиб ўтирдим.

Солиҳ кечаги газетани очиб, амаким белгилаб берган матнни кўчира бошлади. Дафтарига ҳаммасини кўчириб бўлганидан кейин, ёзган нарсасини овоз чиқариб ўқиб берди. Қарз тилхатининг тўғроли маркасига қўл қўйишдан бошқа на ёзишни ва на ўқишни билмайдиган амакимнинг амалий таълим ҳақида ўзининг шахсий услуби мавжуд эди. У одатда ўғлига: «Мана бу ердан бу ергача ҳаммасини кўчирасан!»— дерди. Амакимнинг

топшириғи кўпинча қўшиш, айириш, кўпайтириш ҳам да бўлиш проблемаларига тааллуқли бўларди. Мазкур мисолларда кўпинча окка ва дирхамлар ҳақида гапирларди (бу вақтда ҳали килограмм ҳамда граммлар қўлланилмасди) ва албатта пора ва курушлар ҳам эсдан чиқмасди, ахир, олди-сотди пулсиз битмасди-да... «Палончи товардан шунчадан-шунча окка оламиз. Бир оккани мунчага сотамиз. Бизда мана шунча товар қолади. Шунда бизга қанча фойда қолади? Бугун қанча ва нима сотдинг? Қайси товар қанча фойда келтирди? Дўконни беркитаётганингда даромадинг неча курушни ташкил қилди?» Амаким амакиваччамга берадиган масалалар шулардан иборат бўлиб, Солиҳ терга ботганча уларни ечишга уриниб ётарди. Негалигини ўзим ҳам билмайману, лекин унга ёрдам бермасдим.

Онам мўъжазгина патнисда иккита ликобчада қаҳва олиб кирди. Биз амакиваччам билан бир-биримизга ёқимли иштаҳа тўлаб, бир ликобчадан қаҳвани маза қилиб ичиб олдик. Шу вақт амаким йўталди-да, соқолини силаганча онамга мурожаат қилди:

— Келин, анави ишга келсак, мен оқсоқол Аҳмад афанди билан гаплашдим. У йигитчани ишга олиб, иш ўргатадиган бўлди. (Йигитча, бу демак, мен.) Бир-икки йил гумашта бўлиб ишлаб туради... Қирим-чиқим ишларини ўрганади. Озроқ сармоя қўшсак, кейин ўзи мустақил иш юрита бошлайди

— Қим у иш очадиган? — деб гапга аралашдим. — Сиз мен ҳақимда гапиряпсизми? Ўзаро гаплашиб, ҳаммасини ҳал қилиб қўя қолдингларми? Мендан сўрашни эса унутдингларми? Мен ўқишни хоҳлайман! Ахир, менинг муаллимларим ҳар доим: бола ўқиши керак, деб таъкидлашмаганмиди? Сизнингча, мен Аҳмад афанди қўлида гумашта бўлишим керакми!.. Иш ўрганишим керак экан-да! Ахир, мен мактабни аъло баҳолар билан битирдим-ку! Битирувчилар ичида энг биринчиси ҳам ўзим-ку!

Албатта, мен ўзимни анчайин беадаб тутдим. Онам менга таънали қараб қўйди. Солиҳ бўлса ручкасини ёнгаҳига тираганча индамай ўтирарди. Амаким аввал индамади, кейин жилмайганча:

— Мен,— деди,— албатта, сенинг беҳато ёзишинг, аъло даражада ҳисоблай олишингни биламан, ўғлим... Сен ўқишни такрор-такрор давом эттиришни хоҳлайсан. Қим ҳам шундай бўлишини истамайди, дейсан? Лекин билим олиш учун ҳам пул керак. Сен отангга бир қаранг-а: шарти кетиб парти қолган! Аканг бўлса, ўқишини ташлаб қўзғолончиларга қўшилиб кетди, шундай, ўзича қарор қилди-ю, кетди-қолди. Ҳозир қаердаю нима қиляпти, дом-дараксиз... Шундай экан, онангни ким боқади, ахир? Ҳеч ким тортишаётгани йўқ, қани энди иложи бўлса, ўрта мактабда ўқисанг... Лекин эркакнинг бурчи...

Улардан ёрдам кутишнинг фойдаси йўқлигини дарҳол сездиму гап оҳангини ўзгартирдим.

— Бепул интернатга имтиҳон топшираман, деб айтмоқчи эдим... Мен ўзимга-ўзим умид боғлагандим! Ҳеч кимдан ҳеч қанақа ёрдам кутмайман ҳам! Менга муаллимлар бепул интернатга имтиҳон топширишимни маслаҳат беришганди... Мен албатта топшираман!

— Ҳозирги кунда энг муҳими, ўғлим, кундалик тирикчилик учун пул топишдир,— дея эътироз билдирди амаким.— Билим олиш, албатта, яхши нарса, лекин савдо-сотиқ ҳам чакки иш эмас. Мен сенга қисқа ва энг тўғри йўлни кўрсатяпман... Ахир қараб турмасмиз... Озми-кўпми пул ишлаганингдан кейин, онангга ҳам қарашардинг...

У ўрнидан туриб, қаҳва ичиш учун йўналди. Онам оғир хўрсинди. Мен қовоғимни солганча индамай ўтирардим. Солиҳ юмушини бажариб бўлгач, яна амакининг боққоллик дўконига «ишлашимиз»га тўғри келади, шекилли. Бу демак, масалан, элликталик чекиладиган қоғоз пачкасидан камиди бештасини суғуриб олиш

керак... Эки қутидаги гугуртни тўқиб, тагига кичкинагина картон бўлакчасини солиш керак. Шундай қилинганда бешта, баъзида ўн дона гугурт чўпини тежаб қолиш мумкин бўлади. Амаким кейин суғуриб олинган қоғоз ҳамда қолган гугуртни нима қилади, билмайман. Онам унинг ортидан қараб қоларкан, ғамгин оҳангда шундай деди:

—Тўғри иш қилдингми-а, ўғлим? Нега амакингга гап қайтарасан? Ахир, у бизга фақат яхшилик тилайди-ку... Сенинг одам бўлиб, йўлга тушиб олишингни хоҳлайди... Агар мен сенинг ўрнингда бўлганимда...

— Агар у менга яхшиликни хоҳлаганда, ўқишга юборган бўларди! Мактабни битириб, бир ихтисосликни эгаллаганимда унинг сарф-харажатларини оқлаган бўлардим! Ахир, мен хайр-садақа сўрамаяпман-ку!

Мен ўзимни тутолмай жуда кескин гапирардим. Онам бошимни силаганча: «Хўп, майли, яхши, ўзининг ақллигинам...»— деб эркалади.

— Отамнинг олдига, уйга бораман!— дея бақирдимда, ўрнимдан сакраб туриб кўчага чопиб чиқиб кетдим.

Ғазабдан бутун танам ларзага келганди. Эсимда, бошланғич мактабни тугатганимдан кейин бир ярим ойча амакимнинг боққоллик дўконига ишлашга тўғри келганди. Гап шундаки, бизнинг уйимизни юнонлар ёқиб юборишганди. Уруш тамом бўлгандан кейин, биз мазкур шаҳарга кўчиб келгандик. Амакимнинг сармойаси нақд бўлгани учун дарров дўконча очди, ҳовлижой сотиб олди, савдо-сотиқ ишларини бошлаб юборди. Лекин бизнинг омадимиз юришмади. Отам шаҳар қабристонини ёнидан бўш ҳужра топиб, номигагина таъмир қилди... Лекин онам бундай ҳужрада яшашни хоҳламади. «Тириклигимда қабристонда яшашни хоҳламайман!»— деди у ва амакимникига кетиб қолди. Амакимнинг хотини ўлиб кетган бўлиб, у ўғли билан ёлғиз қолганди. Амакиваччам Солиҳ мендан уч ёш катта эди — у ҳақда эслатиб ўтгандим. Онам уларникида хўжаликни бошқа-

рарди: кир-чирларини, идиш-оёқларини ювар, хоналарни ораста тутарди. Эрталаб эса, отамнинг кулбасига келиб уни саришталар, овқат тайёрларди, тушдан кейин яна амакимнигига қайғиб келарди. У ерда ҳаммамиз биргалашиб овқатланардик, кейин мен отамнинг олдига йўл олардим, онам эса амакимникида қоларди...

Қоронғи жинкўчалардан ўтиб, қабристонга олиб борадиган йўлга чиқиб олдим. Негадир кўнглим нотинч эди. Уйга борганимда отамни уйғотиб, бугунги суҳбат ҳақида у билан маслаҳатлашсаммикин? Ёки ўзим қабул қилган қатъий қарор ҳақида айтсаммикин? У албатта яна ўзининг Ҳофиз, шайх Саъдий ҳақидаги узундан-узоқ гапини бошлайди. Буларнинг менга нима кераги бор? Мен қатъий қарорга келиб бўлдим, ҳатто отам ҳам йўлимдан қайтаролмайди! Қандай қилиб бўлмасин ўқийман! Уйдан қочиб кетаман. Эртагаёқ қочиб кетаман: онамдан, амакимдан, ҳаттоки отамдан ҳам...

* * *

Мен оҳиста эшикни очдим. Отам каравотда ётарди. Тўнкарилган тунука қутича устида керосин лампа хира ёниб турарди. Мен чироқнинг пилигини бир оз кўтардим. Отам кўзини очиб:

— Келдингми, ўғлим? — деди.

— Ҳа, дада. Уйғотиб юбордимми!

— Ҳечқиси йўқ. Эртага эски қабристонга бориб ёғоч кесиб келсакмикин, деб ўйлаб ётгандим... Бир чеккага ташлаб қўйсак, қуриб туради. Қишгача эшагимизга ҳам оғилхона қилиб беришимиз керак, боз устига, хашакни қўядиган жойимиз ҳам йўқ... Кейин уйга ёндаштириб ошхона қурсак бўларди, деворларини новдалардан тўқиб, ичидан оқласак олам гулистон... Албатта, ойинг ҳам жон, деб бундай ошхонада бекалик қилган бўларди. Бу турган гап! Ҳовлига девор олинса, янаям яхши бўларди... Утин ҳақида қайғурмасак ҳам бўлади.

Эски қабристонда қайрағочлар тўлиб ётибди! Хоҳлаган вақтда кесиб келса бўлаверади.

Афтидан, дадам ётиб узоқ вақтдан бери бу лойиҳаларни миясида пиширган ва энди ўз режаларини мен билан ўртоқлашмоқчи бўлганди.

— Ёта қолай, дада. Негадир уйқум келяпти. Чироқни ўчирайми?..

— Ҳа, майли,— деб жавоб қилди у.— Хайрли тун, ўғлим!

— Яхши ухлаб туринг, дадажон.

Мен ҳам ўрнимга ётдим. Дадам у ёқдан-бу ёққа ағдарилиб ётиб-ётиб, кейин бир маромда, чуқур нафас ола бошлади, ниҳоят, ухлаб қолди, шекилли. Деворлари ортида қабристонун зим-зиё тун ҳоким бўлган кулбада фақат бир менгина уйғоқ эдим. Амакимининг таклифи албатта кони фойда. Дадам, афтидан, бу гаплардан воқиф бўлгану, лекин вақти-соати етмагунча мен билан гаплашишни истамаган. Отамда ҳам турли-туман режалар тўлиб-тошиб ётарди: кулбани тартибга келтириб олгандан кейин яна бирон-бир иш топилиб қолади. Эҳтимол, оқсоқ эшагимизга турли-туман атторлик моллари тўлдирилган чамадонни ортволиб қишлоқма-қишлоқ чорбозорчилик қилишга отланиб қолар... Мен ҳам у билан бирга жўнасаммикин?.. Йўқ, мен ўқишни хоҳлайман... Қандай касбга ўқисамикин? Хоҳласам, доктор, инженер, офицер бўлишим мумкин ёки масалан, дори тайёрловчи, балки химик ё ўқитувчи... Бошланғич мактабда менга доим: «Ўқисанг, катта одам бўлиб етишасан!» — деб уқтиришарди.

Сакарья бўсағасидаги ғалаба шарафига ўтказилган йиғинда муниципалитет балконида шаҳримиз аҳлига қарата нутқ ирод этганим ҳали-ҳануз ёдимда... Одамлар мени камоли диққат билан эшитишганди, уларнинг кўзлари қувонч ҳамда умид-ла балқиб турганини унутиш мумкинми, ахир. Кейин менга қизғин ташаккур билдиришгани-чи!.. Халқ мактабларининг тантанали

очилишида сўзга чиққанимдан кейин кап-катта одамлар ҳам иштиёқ билан қўлимни қисганлари эсимда. Ахир, ўшанда мен эмасмидим, ватаннинг уйғонишига фақат илм-маърифат орқалигина йўл очиш мумкин, деган? Мен бошланғич мактабни аъло битирдим. Маъна, шаҳодатнома ҳам буни тасдиқлаши мумкин! Ушанда менга ҳеч ким ёрдам бермаганди-ку! Интернатга имтиҳон топшириб, кириб олганимдан кейин ўзимни-ўзим таъминлай оламан! Қарор қатъий, эртага азонда қочиб кетаман!.. Қўшни шаҳардаги опамникига бораман. Менинг режаларимдан унинг хабари бор... Кичкиналик вақтимда у менга ҳар томонлама ёрдам беришга ҳаракат қиларди, мактабни муваффақиятли тугатишимда ҳам унинг ҳиссаси бор... Унинг эри — жандарм маҳкамасининг бошлиғи. Демакки, шаҳарда ўзига яраша обрў-эътибори бор...

Уша вилоятда ёзда анжирқоқи сотиб оладиган олибсотарлар борлиги эсимга тушиб қолди. Уларнинг омборларидаги анжирларни ишчи аёллар саралаб-сархиллаб қопларга солишади-да, кейин темир йўл орқали Измирга жўнатишади. Албатта, бу олибсотарларнинг ўз котиб ҳамда мирзалари бор, лекин, балки умидли дунё дегандек, менинг ҳам билимларим асқатиб қолар. Мен тез ҳисоблайман, ҳуснихатим ҳам қойилмақом! Агар поччам улардан бирортасига бир оғиз бир нарса деса, рад этишга ботинишолмайди, нега десангиз, жандарм бошлиғи билан жанжаллашиб бўлмайди! Кириш имтиҳонларигача бир ой-ярим ой ишлаб, йўлқирага пул йиғаман-да, энг зарур баъзи бир нарсаларни сотиб оламан, яна майда харажатлар учун ҳам қолади.

* * *

Кечаси билан мижжа қоқмадим. Мана шундай ўй-хаёллар билан тонгни кутиб олдим. Хўрозлар қичқириб, тонг бўзара бошлади. Отам эрталабки намозни

Ўқиш тараддудида ўрнидан турди. У устимдаги кўрпани тўғрилаб, кўрпа устидаги қўлимни оҳиста беркитиб қўйди. Мен ўзимни ухлаганга солиб ётардим. У кетиши билан сакраб ўрнимдан туриб, тезда кийиндим. Чамадондаги шараварим, кўйлагим ва бошқа майда-чуйдаларни олиб, ҳаммасини тугунга тугдим. Кейин эскигина сариқ конвертни олиб, унга мактаб шаҳодатномасини, метрикални солиб костюмнинг чап томонидаги ички чўнтагига солиб, тугмаларини қададим. Математика учун тутган эски дафтаримдан бир варақ йиртиб олдимда, катта ҳарфлар-ла: «Дада! Мен ўқишга кетдим. Хавотирланманг, Измирдаги бепул интернатга имтиҳон топшираман. Натижаси ҳақида ёзиб юбораман. Дада, агар дилингизни оғритган бўлсам кечиринг. Мени қочиб кетди, деб ўйламанг... Бахтли бўлинг, дада!» деб ёздим.

Хатчани дадам келган заҳоти кўрсин, деб чироқнинг тагига қистириб қўйдим. Қўлтиғимга тугунчани қистирганча уйдан чиқдим. Кўҳна зайтун дарахти остига эшагимиз— Оқсоқ боғлаб қўйилганди. У дадам янгигина юлиб ташлаган ўтти иштаҳа билан куртиллатади. Мен унинг яғринини силадим-да, майин қулоғидан ушладим. Назаримда, у ортимдан ғамгин қараб қолганга ўхшаб туюлди. Бехосдан ойим билан тўқнаш келиб қолмаслик учун боғ орқали айланма йўл билан кетишга қарор қилдим. Катта йўлга чиқиб олганимдан кейин, художўйлардан бири қўйиб кетган катта кўзадан таги тешик кружкада сув олдим. Кружканинг тешигидан оқаётган сув Топиджи Сулаймон афанди амаким мактабни аъло битирганимга совға қилган сариқ ботинкамни расво қилмасин, деб жоним халак эди. Эрталабки поезднинг жўнашига атиги ярим соат қолганди. Шошилишга тўғри келади, вагонда дам оларман. Албатта, поездга сўнги дақиқадагина етиб оламан. Ҳечқиси йўқ, ишқилиб, турткилашмаса, халақит беришмаса бўлгани!..

ЖАННАТ БОҒИ

Устозим Ҳикмат Туркка бағишлайман

Бу шаҳарчада жуда кўп боғлар бор эди, лекин улардан бирортасиям кекса ўқитувчи Ҳайдар Гурернинг боғидек шуҳрат қозонмаганди. Бу боғ атиги тўрт дёнюм¹гина ерни эгаллашига қарамай, одамнинг жонидан бошқа ҳамма нарса топиларди: ўрик, нокнинг ҳар хил турлари, гилос, олча, зардоли, шафтоли ва бошқалар... Узумнинг турли навлари ишком-ишком қилиб экилган эди: раззоқи, буваки, мускати, даройи, ҳусайни, шивилғони, чиллаки, кишмиш... Сизга узумнинг яна бошқа бирорта нави маълум бўлса айтинг, уларнинг ҳаммаси кекса ўқитувчининг боғидан топилади. Мушмуланинг² барча турлари, олмалар, беҳи, анор... Ҳайдар Гурернинг ўзи эса бебаҳо одам эди! Агар, мабодо, нок ёки олманинг фалон навидан ўзида йўқлигини эшитиб қолса борми, уни топмагунча қўймасди — мамлакатнинг ҳар бир бурчагига хат юборар, сўраб-суриштирар ва ниҳоят, эндигина куртак олган ниҳолчани топиб келар ва уни ўзи пайванд қиларди.

Тафтишчи амалдорлар, губерна бошлиқлари, бу шаҳарчага хизмат юзасидан келадиган ҳарбийлар, шунингдек, ҳангоматалаблар ҳам кекса ўқитувчи Ҳайдар Гурернинг боғини томоша қилиш учун албатта қадам ранжида қилардилар. Шаҳарчага келувчилар боғ сайрини ўзлари учун ҳам фарз, ҳам қарз ҳисоблашар, кейинчалик бошлиқларга сафар натижаларидан ҳисобот бера туриб, гап орасида боғни ҳам қистириб ўтишарди:

— Рухсатингиз билан, бей афандим, кечга томон

¹ Дён юм — 919,3 кв. м.

² Мушмула — жанубда ўсадиган ширин, ноксимон мевали майда даррахт.

истеъфодаги ўқитувчи Ҳайдар Гурернинг боғига борувдим. Сиз, балки у ҳақда эшитган бўлсангиз, керак... Ҳақиқатанам, боғмисан боғ экан-да, ўзиям! У ерда қандай мева дарахтлари йўқ дейсиз, бей афандим! Бутун бошли даҳадан кундузи чироқ ёқиб бундай боғни тополмайсиз! Бу боғ шаҳарчадан бир чақирим нари-берисида жойлашган, бей афандим.

* * *

Бундан беш йил олдин Ҳайдар Гурер ёшига қараб, ўқитувчилигининг ўттиз саккизинчи йили истеъфога чиқди. У хушчақчақ, сертабассум, жуда ҳам хушмуомала қария эди. Педагогика билим юртини тугатганидан кейин уни Гурсу округига ишга юборишди. Уша жойда у бир йилга яқин ўқитувчилик қилди-да, кейинчалик она шаҳарчасида ўқитувчилик қилаётган инегёллик ҳамкасабаси билан жой алмашишди, Ушандан бери ўттиз саккиз йил давомида шу ерда ишлади. Шаҳарчанинг деярли ҳамма аҳолиси унинг қўлида ўқишганди. Катталарга ҳам халқ синфларида янги алифбо¹ни у ўргатганди. Адвокат ҳам, инженер ҳам, врач ҳам, ўқитувчи ҳам, қоймақом² ҳам, волий ҳам, ҳарбийлар ҳам—ҳамма-ҳамма унинг шогирдлари эди. Байрам кунлари уйи табриклагани келганлар билан тўлиб кетар, ёзув столида эса откриткалар, хат ҳамда телеграммалар керагидан ортиқ эди, уларда: «Байрамни шод-хуррамлик билан ўтказишингизни тилаймиз. Рафиқангизнинг қўлини ўпиб қоламиз»,—каби сўзлар битилган бўларди.

— Буни қара-я,— деярди Ҳайдар Гурер рафиқасига,— ҳаммалари сенинг қўлингни ўпамиз, деб ёзишиб-

¹ Лотин алфавити Туркияда ҳукумат қонуни асосида 1928 йилда қабул қилинган.

² Қ о й м а қ о м — уезд бошлиғи.

Бу воқеа май ойининг охирида бўлганди. Кунлардан бир куни Ҳайдар Гурер боғидаги дарахтларни синчиклаб текшира туриб, улкан олма дарахти олдида тўхтади. Бошини кўтариб, олманинг баргларига қаради...

— Яна баргидан ҳам кўп мева солибди-я. Лекин, афсуски, қариб қолди-да... Энди ундан яхши олма олиб бўлармиди? Кўм-кўк, ҳамда кичкина-кичкина бўлиб қолади. Боз устига, бу кампиршонинг сояси апельсиннинг ўсишига халақит берапти. Кузда битта-яримтани чақириб таг-туғи билан олиб ташлашга тўғри келади.

Кекса олма илдизидан қир учигача титраб кетди! Демак, унинг бир неча ойлик ҳаёти қолибди-да. Кеч кузда эса болта кўтарган саржинчи пайдо бўлади... Хўжайиннинг ҳукмига қарши бориб бўлсан! Хужумни қандай қилиб даф қила олардинг? Сен ахир атиги дарахтсан-ку!

Раҳм-шафқат сўраб илтижо қилганинг билан ким ҳам сени тушуниб, ким ҳам ноланга қулоқ тутарди, дейсан! Уткир болтанинг бир нечта зарби остида шарт кетиб парти қолган тананг гумбурлаб қулайди... Совуқ куз шамоли эсиб, дарахтлардаги барглар сарғайиб, худди кўз ёши каби оҳиста ерга тушади...

Кекса олмага алам қилди, жудаям алам қилди! У ҳақиқатанам боғдаги энг кекса дарахтлардан бири эди. Фақат шундоққина уйнинг олдида ўсган, улкан кўм-кўк чодирини том устига ташлаган қора тутгина унга тенгдош бўла оларди. Бошқа дарахтларни кейинроқ экишган. Ҳайдар уни, яъни олмани, Нигдэдан олиб келганда, у йўғонлиги бармоқдай келадиган ниҳолча бўлиб, бўйи бир ярим метрча келарди. Уни Нигдэдан келтиришган бўлса ҳам, негадир омосий олма, деб аташади. Ким билади дейсиз, балки унинг аждодлари ҳақиқатанам ўз бошланишларини омосий олмалардан олишгандир, унинг онаси ёки бувиси ўша ёқдан олиб келинган бўлса ҳам

ажаб эмас. Қора тутни эса, афтидан, Тиредан олиб келишганди, шекилли. Чунки, унинг мевалари пишганда, боғни томоша қилгани келган одамлар: «Вой тавба-ей, Тиредаги қора тутнинг ўзгинаси-я... Мунчаям ширин, мунчаям чиройли бўлмаса! Дарвоқе, Тиреда қора тутни шифобахш, деб ҳисоблашади», — дейишарди.

«Мана шунақа, тутжон, менинг қоракўз дугонажоним! Сен яшайвер! Сенга бир кунмас-бир кун ҳукм чиқариб, кесиб ташлашларидан қўрқишнинг ҳожати йўқ! Чунки сен бу гўзал боғда ҳеч кимга халақит бермайсан, боз устига, уйни соя-салқининг билан жазирамадан сақлайсан. Ахир, сенинг баргларингнинг соясида байрам дастурхони тузашмайдими? Сен узоқ йиллар давомида меванг тўла идишларда столларга қўйилиб, мақтов сўзларини тинглаганча яшайсан! Фақат бу дастурхонда кекса дугонангнинг мевалари бўлмайди. Қисматинг шундай бўлгандан кейин нима ҳам қилардинг! Ешгина қизлар шохингга арғимчоқ илиб маза қилиб учишади... Шамол уларнинг қўнғироқ сочларини ҳамда қўйлакларини қилпиратади, улар бахту шодликдан энтикканча қийқиришади... Сенинг ҳалокатинг, менинг қоракўз дугонажоним, инсон қўлида эмас, сен турган жойингда ўласан!»

Қайғуга, қаттиқ қайғуга чўмганди кекса олмаой.

— Оҳ, Ҳайдар Гурер, яхшиси, сен ўша сўзларни айтмасанг бўларди. Наҳотки, дарахтлар ҳам ҳис қилиши, азоб чекиши мумкинлигини эшитмаган бўлсанг? Кўп йиллардан бери менга: «Болажоним, азизим, бирпас сабр қилгин-чи, манави шохчангни тўғрилаб қўяман! Вой-бў, бу шохингда меванг жудаям кўп экан-ку! Қанотинг синиб қолмаслиги учун тиргович қўйишга тўғри келади!..» — деярдинг. Ахир, ўзинг шундай дегандинг-ку! Еки эсингдан чиқдимми? Яхшиси, сен ўзингнинг ҳукмингни эълон қилмай турсанг бўларди, кеч кузгача ўз ёғимга ўзим қовурилмасмидим!

Кекса олма қайғуга тушганди. Демак, танасини ағда-

риб, шохларини буташади, бўлак-бўлак қилиб арралаб, ҳарбий пудратчига ёки ҳаммомчига ўтин қилиб сотишади. Ингичка шохларимни эса ҳовлида ёқишади. У ерда ёндим нимаю бу ерда ёндим нима, бари бир эмасми, лекин ҳар ҳолда, солдат ошхонасида ёнганим фойдалироқ бўлади, шекилли. Дарвоқе, йўғонроқ шохларимни кейинчалик тиргович ёки узумга поя қилиш учун олиб қолишади. Албатта, ундан стол, стул, шкаф ёки этажерка ишлашларини жудаям хоҳларди-ю, лекин одатда улар учун дарахтнинг бошқа турларидан фойдаланишади-да.

Бошга тушгани кўз кўрар! Бир қанча шохларнинг ток поялари учун тиргович сифатида хизмат қилишини сезиш бахт эмасми, ахир? Бошқа дарахтлар учун ҳам тиргак бўлиш, ўзингнинг ёш дўстларингнинг улғайишига ёрдам беришинг қандай яхшики! Яқинда қўшнилари сенинг новдангдан пайванд қилиш учун олишди-ку. Улардан баъзилари албатта ўсиб кетиши аниқ!..

Кекса олма чуқур ўйга толди. Винобарин, Ҳайдар Гурер бир вақтлар: «Агар ёшларга ўзларини тутиб олишларига ёрдам берсанг, сенинг ҳаётинг абадий давом этади!»— демаганмиди.

ДОВЮРАК АҲМАД

Лойга тушиб кетиб, кийимларингни ифлос қилсанг — ҳечқиси йўқ, тозалашга берсанг, доғ-дуғларини кетказиб чинни-чироқдек қилиб беришади. Аммо-лекин эркаклик ҳамиятингга доғ тушмаган бўлса бас — у ярамасни на ювиб бўлади, на қиртишлаб бўлади, ўзингни қайнаб турган қозонга отсанг ҳам фойда йўқ. Эътироф этишим керакки, ҳамма айб ўзимда, чунки аввал бошданок қизчага канадек ёпишиб олдим-да. Тўғри, акаси қандай одам эканлигини эшитганимдан кейин, ўзимни қўярга жой тополмай қолдим. Лекин гишт қолипдан кўчиб бўлганди. Кунлардан бир куни биз у билан қоронғи гўшада қучоқлашиб, ўпишиб тургандик, қизнинг ўзиям худди зулукдек лабимга ёпишиб олганди-да, бирдан: «Вой ўлай, акам келаётганга ўхшайди!..» деб шивирласа бўладими. Шунда бир туёмини шиқиллатиб қолдим-ку! Ишқилиб, худонинг ўзи асрасин, деб ўйлайман. Синглиси билан айланишиб қолганимни кўрсам — кўриши ҳам гапми! — ҳатто гумонсираса ҳам ишим пачава. Ҳолимга маймунлар йиғлаши турган гап. Оёғимни қўлга олганча қочиб жета туриб, орқамдан:

— Тўхта! Ҳой, виждонсиз, ҳайвон! — деган овозни эшитдим.

Оёғим ўз-ўзидан юришдан тўхтади-қолди. Худди қоққан қозикдек, орқамга қарашга ҳам юрагим бетламай турардим. «Қоч, қочиб қолсанг-чи, йигит-

ча,— деб ўзимни-ўзим шоширдим,— келяпти у, келяпти». Лекин оёқларим жойидан жилмасди. Қадамлар яқинлашаётганини эшитиб турибман. Улар яқинлашган сари жоним товонимга тушиб борарди. Лекин бирон-бир нарса қилишга ожиз эдим...

— Қани, бу ёққа қараб, турқ-тароватингни кўрсат-чи!

Қайрилсам — ўша! Қўллари чўнтагида. Худди қўнғизни оёғи билан эзгилашдан олдин яхшилаб кўриб олмоқчи бўлгандек, бошдан-оёғимгача синчиклаб кўздан кечириб чиқди. У бақрайиб қараб турарди, менинг эса қўрққанимдан ўтакам ёрилай дерди. «Тўғри тур,— дея уқтирардим ўзимга-ўзим,— чумчуқ пир этса, юрагинг шир этмасин!» Лекин бари фойдасиз эди.

— Исминг нима, каллаварам?

— Аҳмад.

— Худди ўзи.

— Ҳечам ундай эмас-да, оғажон. Мен сиз ўйлаган Аҳмад эмасман!..

— Учир овозингни!— деди у.— Синглимни йўлдан урган палид сен экансан-да.

Шундагина қизча қандайдир Хуршид, Қизил юз Фарук, Музаффар Жингалак ҳамда Рифат Айиқ ҳақида гапиргани эсимга тушиб қолди. Ўз оёғимдан илиниб ўтирибман-а, ўшалардан бирортасининг отини айтиб, сувдан қуруқ чиқиб кетиш лозим эди.

— Йўқ, мен мен эмас, оғажон...

— Сен, эшаксан! Шундай қилиб, она сути оғзидан кетмаганлигини ҳам назарда тутмагансан? Ҳозир дабдалангни чиқармасам юрган эканман! Бир тепсам, Саланжакдан тўппа-тўғри денгизга учиб кетасан, мишиқи.

— Қўлингдан келади, оғажон. Учиб кетишим турган гал, оғажон. Сени деб ўлимга тик қарашга ҳам розиман, фақат...

— Учир овозингни! Ортимдан юр!

— Раҳм қилинг, ахир, мен ўз йўлим билан уйга кет-

япман, оғажон. Агар кечиккудай бўлсам уйдагилар хавотирланишади.

— Ҳечқиси йўқ, хавотирланаверишсин!

Қисқаси, унинг ортидан эргашдим. Хиёбонга, ундан сўнг паркка чиқдик. Агар у мени дабдала қилиш ниятида бўлса, шаҳар бошқармаси олдидан олиб ўтиб юрмасди, деб ўйлайман ўзимча. Уша ернинг ўзидаёқ, яъни тутиб олган жойида суробимни тўғрилаб қўя қоларди. Дарвоқе, бошга тушганни кўз кўрар, деб ўйлайман. У миқ этмасди, мен ҳам юрак ютиб бир нима демасдим. Мактабда юз метрга югуришда биринчи эдим. Пайт пойлаб туриб, бир қочиб бераман, шамолни даладан топ, деявер. Тутишга тутолмайди-ку, лекин иш пачава бўлади-да. Кейин пайимга тушиши аниқ. Қаҳвахонага бoш суқолмайсан. Қаҳвахонасиз менинг ҳам ҳолим хароб, деяверинг. Қари отам берадиган сармоя ярим ойга ҳам етмайди, у ёғига ўзим қарта ўйнаб топишим керак... Майли, деб ўйлайман, нима бўлса бўлди, ишқилиб, тезроқ бу азоб-уқубатдан қутулсам бўлгани. Улимни кутиш ўлимнинг ўзидан ҳам даҳшатлироқ эканлиги маълум-ку.

Паркка яқинлашдик, кирармикин, деб ўйловдим, йўқ, кирмади. Йўлни Тунусбоғи томон бурди. Мана, Тунусбоғини ҳам ортда қолдириб, — воҳ, оғажон! — тўғри қабристонга йўл бошлади! Худди бузоқдай бўғизлайди, бирер тирик зот эшитмайди. У девор тагидан, қўш фонус ўртасидан қоронғироқ жой топди-да, яна менга тикилиб қолди.

— Эркакмисан?

— Сояйи давлатларида, оғажон!

— Сен эркак эмассан, ҳароми! Эркаклар андишали одамларнинг синглисига илакишиб юрмайди. Номусли қизларни шарманда қилмайди.

— Ёллонинг раҳми келсин, наҳотки, мен, оғажон... Мен ҳеч кимнинг синглисига осилмаганман. Ҳатто чуқмолига ҳам озор бермайман-ку...

Оғайниларим гапга чечанлигимни яхши билишади. Лавашангроқ одамларни бошлаб қўлга тушираман, кейинчалик, кўзлари мошдек очилгандан кейин бошимдан сув ўгириб ичишади... Қарасам, лаънатининг қўллари аввалгидек чўнтагида. Улардан бирини чиқариши турган гап. Фақат қайси бирини? Унгиними? Чапиними? Чиқаришга чиқаради-ю, лекин қачон? Жоним товонимга тушиб кетди. Пичоқни кўрибоқ жуфтакни ростлаб қолмаслик учун ҳам, отнинг калласидек юрак керак.

— Сени Бетюль билан Қадикда кинода, кейин, Анадолухисарада автобусда кўришибди-ку.

— Ким кўрибди, оғажон? Ҳаммаси ёлғон, алдасам тил тортмай ўлай.

— Бировларни ёлғончига чиқарадиган бўлсанг, миангдан дарча очиб қўяман, унда додингни худога айтаверасан!— деди у жаҳл билан.

— Мен айтмоқчийдимки, оғажон, ким кўрган бўлса ҳам адаштирганга ўхшайди, худо ҳаққи, рост айтяпман, на Қадикда, на Анадолухисарада бўлмаганмиз, кинога ҳам бормаганмиз.

— Ўзингга ўхшаган акангни, укангни борми?

— Йўқ, оғажон,— деб жавоб қилдим, ўзим бошимни эгиб олдим.— Ота-онамнинг яккаю-ёлғизиман. Мана, уйга ҳам кечикдим.

— Мишиқи! Хотинларга ўхшаб титраб-қақшашига ўлайми, уйга кечикканмиш! Мендан ҳам қўрқмайсанми? Менинг кимлигимни эшитмаган кўринадан, итвачча?

— Эшитмай ўлибманми! Аллақачон эшитганман, оғажон. Айтишларича, яқинда— худо қўлингни доим баланд қилсин—текинга вино беришни хоҳламаган боққолнинг бошига бутилка билан бошлаб туширибсан. Қаҳвахонада айтишларича, боққол қўрқиб кетганидан участкада ҳамма айбни ўз бўйнига олибди. Ҳеч қандай даъвоим йўқ, ўзим айбдорман, уни ёмон сўзлар билан сўккандим, дебди. Бизнинг болалар:

«Агар биз шунақа қиладиган бўлсак, участкада кунимизни кўрсатиб қўйган бўлишарди», дейишяпти. Қаҳвахонадаям, Рифат Айиқдан ҳам шунақа деб эшитдим..

Бу мақтовларни эшитиб, у бир оз юмшагандай бўлди.

— Билсанг, нима жин уриб синглимни бошини айлантириб юрибсан, ҳароми?.. У билан кўчама-кўча санқиб юрганмишсан, ҳали қизни бадном қилмоқчимисан? Мен уни тамаки фабрикасидан чиқариб олдим, хўш, нима учун? Унга илакишишяпти! Битта-яримта итваччани ичак-човоғини бошига салла қилишга тўғри келади шекилли, унда жавобгар бўлишдан бошқа гап йўқ.

— Лекин мен, оға, унақа йигитлардан эмасман, тўғриси айтишим керак. Бизнинг аҳдимиз қатъий.

Тилимга келган гапни валдирайвердим. Энди унинг жавоб қилиш гали эди, вақтдан ютиш учун, ёлғон-яшиқни тўқийвердим.

— Худо хоҳласа, лицейни эсон-омон тугатиб олсам, биз турмуш қурамиз, оға. Шунга аҳдлашганмиз. У рози, мен ҳам. Улай агар!

— Алдамаяпсанми?

Афтидан, илгариги шаҳидан қайтганга ўхшайди, гарданини қашиб қўйди.

— Алдаб ўлибманми,— дедим,— нима деб ўйловдинг? Ахир, сенинг қанақалигингни биламан-ку!

— Ешинг нечада?

— Лицейнинг иккинчи синфидаман, менинг бўйимга қараб баҳо берманг, ўн саккизга кирганман, оға.

У яна гарданини қашиб қўйди.

— Нима ҳам дердим, агар гап шундай бўлса, унда розиман.

Тўғриси айтсам, бу тўнкадан хамирдан қил суғургандай қутулиш етти ухлаб тушимга кирмовди. Агар унинг ўрнида Музаффар Жингалак бўлганда қармоққа илинмасди, қуруқ ваъдаларга қулоқ солиб ўтирмасди. Бу каллаварамга эса фақат бўйинтуруқ этишмади хо-

лос: бўйнига боғла-ю, хоҳлаган тарафингга бошлайвер. Шунақа гаплар! У қандай қилиб бозорга селиқ солиш йўлини топдийкин?!

Юрагим жойига тушиб, нафасимни ростлаб олдим. Унга қасдма-қасдига қўлимни чўнтагимга тикдим. Кейин лофни уриб кетдим:

— Эшитганмисан йўқми, буниси менга қоронғи, оға, отам кийим-кечак тозаловчи. Ҳар йили ёзда мен унинг қўлида ишлайман. Агар астойдил ҳаракат қилсам, яхшигина мастер бўлишим мумкин. Фақат лицейни тугатиб олсам бўлгани...

— Уқишинг қачон тугайди?

— Агар омон-эсонлик бўлса икки йилдан кейин, оға.

— Агар мастер бўладиган сиёқинг бўлса, ўқиш сенга чикора, тирмизак?

Мен тупугимни ютдим.

— Биласанми, чамалаб кўрсам, бу ишда косам оқарадиган эмас. Шунинг учун амалдор бўлишга қарор қилдим.

Тил меники, деб гапиравердим. У шу заҳоти гапимни бўлди.

— Бўлмагур гапларни қўй, тирмизак! Мастеровой бўлишга аҳд қилдингми, мастеровой бўласан-да. Амалдор бўлсанг, сендан нима фойда? Тинчгина устахонангга бориб, отанг билан ишлайвер, бизни ҳам унутма!

Кўнгиллари яна нимани тусаркин! Ахир, бу қип-қизил ўғирликнинг ўзгинаси-ку! Хап, саними, деб ўйладим.

— Бажонидил, — дедим.

— Мен мардона сўзни ҳурматлайман. Агар сен мард бўлсанг, сўз бердингми, уддасидан чиқ. Лицейингни йиғиштириб, тезроқ тўйни қил. Бир ой муҳлат бераман!

Пўписа қилаётганга ўхшайди-ю, лекин овози ҳамда кўз қарашида жиддийлик йўқ.

— Бажонидил, оға. Сўзларингизни юрагимга жо қилдим.

— Юрагинга жо қиласанми ёки бошқа жойинггами — бу сенинг ишинг,— деди у. Энди жўнаб қол, қорангни ҳам кўрмай!

Осонгина қутулдим шекилли. Тўғрироғи, ўзимча, осон қутулдим деб ўйладим. Эртасига кечқурун чол қовоғидан қор ёғиб келди. Менга дам-бадам қараб қўйганча, бошини чайқаб, оллога илтижо қиларди. Ҳаммаси тушунарли. Овқатланиб бўлганимиздан кейин ёрилди.

— Нима гуноҳ қилдим, дада?— деб сўрадим.

— Яна нима қилдим дейди-я, падар лаънати! Бировнинг қизини йўлдан урибсан-ку. Уғлим ҳар хил тайин-тахсири йўқ, қаланғи-қасанғилар билан илакишмасин, бизга ўхшаб ҳар бир бошлиқнинг олдиди етти букилиб ялтоқланмасин деб, ўқитиб одам қилмоқчидим. У бўлса иззатига тупуриб ўтирибди!— Кейин кампирига ўғирилди:— Мен сенга калтаклаб турмасанг, одам бўлмайди, дегандим-ку. Сен доим унинг ёнини олганинг-олган эди? Ана энди бефаҳм эшакка айланибди-қўйибди, урганинг-сўкканинг билан бир мирилик фойдаси йўқ. Ҳаммаси тамом! Унинг акаси, манман деган шпана бугун устахонага келди. Мен бирон буюртмачи бўлса керак деб ўйлаб, иззат-икром билан кутиб олдим. У бўлса менга: «Мана шунақа гаплар, отахон, ё қизга яхшиликча уйлансин, ёки дўконингдан умидингни узавер»,— деди. Нақ гирибонимдан тутди. Унга нима? Айтганини қилмай қўймайди. Полиция унинг мушугини пишт деёлмайди-ку, менга йўл бўлсин.

Ушандан бери қари туллак мен томонга қиё ҳам боқмайди, ҳатто гаплашмай қўйди. Пулдан ҳам сиқа бошлади: қизни едириб-ичирадиган аҳмоғинг йўқ... Аксига, қартада ҳам омадим чопмасди. Буни қаранг-а, қарталарга хол қўйиб белгили қилиб қўйилган бўлсаям бари бир панд беради! Югурдакка: «Оғайни, ишим юришмаяпти, иш пачава, озгина қарашвор!»— дедим. Йигитча моянаседан тикди. Бир марта, икки марта қарз

берди, ахир қачонгача бу ҳол давом этиши мумкин?! Бу орада қизнинг акаси берган муҳлат ҳам охирлаб қолганди. Кунлардан бир кун у кўчада гирибонимдан бўғиб олди. «Уйлаяпман», — дедим жон ҳолатда. Бу сўзни айтишга улгурмасимданок шунақанги суробимни тўғриладики, кейинчалик ойнага қараб ўзимни-ўзим таниёлмай қолдим. Миршабхонага судрадим, лекин гувоҳларимиз йўқлиги учун ҳеч иш чиқаролмай, икки кўлимни бурнимга тиқиб қолавердим. Бир неча кундан кейин чолнинг устахонасидаги ҳамма ойналарни синдириб кетишди. Ким? Қани топиб кўр-чи! Катта комиссар уни чақириб, менинг олдимда сўроқ қилди. У бўлса еттита ҳамшишасини гувоҳликка чақирди, улар унинг кун бўйи Бешиктошда бўлганлигига қасам ичишди. У яна сувдан қуруқ чиқиб кетди.

Авваллари, қаҳвахонадаги қарта ўйини тугаши билан қизча ҳозир у нозир бўларди, кейин биз ярим соатча бирон-бир девор тагида севги нашидасини сурардик. Ҳатто чақирмасам ҳам, ўзи келаверарди. Энди бўлса акасидан кўрққанидан қорасини ҳам кўрсатмай қўйди, мен бўлсам аҳмоқ бўлиб қаққайиб туриб-туриб кетаман.

Қари туллак эса бутунлай ишини ташлаб қўйди, қора хаёлларга берилиб ўтирар, ора-чора менга худди тирик одам эмас, мурдага қарагандай қараб кўярди. Кейин кампир билан шивирлашиб олди-да, гўё тобут устида сура ўқиётгандек:

— Уйланишинга тўғри келади, бошқа иложи йўқ, — деди. — Лекин ўқишни ташламайсан. Сени одам қилишга аҳд қилдимми, қиламан! Қизни уйга олиб келамиз, биз унга қараб турамиз. Тақдири азалда ёзилганидан қочиб қутулолмайсан! — дея қайғу-ла хўрсинди-да, қўшиб қўйди: — Пешана экан-да!..

Мен қаршилик қилган бўлиб, Этъемза кварталда яшайдиган амакимникида яшириниб турсам бўлади, дедим. Шу вақт онам сенсиз менга ҳаёт йўқ, деб сар-

кашлик қилиб қолди. Дарвоқе, шуни айтишим керакки, мен ҳам усиз кун кечиролмайман. Бечорагина, мени таъминлаш учун баъзи-баъзида чолнинг чўнтагига тушиб турарди.

Олишувимиздан уч ҳафта, устахонанинг ойнасини синдириб кетишганига икки ҳафта ўтганидан кейин Бетюль билан тўйимиз бўлди. Тўйни бизникида, камтарона, ўзимизникилар орасида қилдик Қари туллак халфаси билан шогирдини чақирди, менинг икки-уч оғайниларим бўлди. Келиннинг акаси эса ичкиликбоз ҳамда томтешар шерикларини бошлаб келди. Тўйда бириккита аёлларни демаса, нуқул эркаклар йиғилишди.

У гурздай мушти билан елкамга бир туширди-да:

— Эркак билан эркакдек, эркакчасига бу ишни тўғриладик,— деди.— Яшавор!

Шунда мен ўзимни тутиб туrolмадим-да, ҳечдан кўра кеч, деганларидек, кимлигимни кўрсатиб қўймоқчи бўлдим:

— Сен бу ишни ташла — чапак чалиб бўлдинг. Тилингни тий!— Жавоб унга ёқиб тушди. Айниқса, «тий» сўзини ишлатганим.

— Мард йигитсан, қўлингни бер, ўпиб қўяй!

— Нарн тур! Яна бир гап: шерикларингга айт, қораларини кўрсатмасинлар.

— Буйруғинг бош устига, куёвжон!

— Ароқ ичишни бас қилинглар!

— Росаям довюрак йигитсан-да, куёв! Айтганинг бажо келтирилади!

Унинг бўйига тенглашиш учун ҳатто оёқ учида турдим-да, шишиб кетган башарасига тик қараб:

— Бемаза қилиқларингни йиғиштир, ўтганинг ўроғини, кетганинг кетмонини олишни бас қил!— дедим.— Оиламизнинг номус ва обрў-эътиборини сақламоқ керак. Менинг хотиним, яъни сенинг синглингнинг ҳам иззат-нафси бор. Ичкиликка пулни ҳар ҳафта устахонада оласан.

Мен қовоғимдан қор ёғиб, у бўлса қўйдайд ювош тортиб турарди. Албатта, бошқа вақт бўлганда, кулимни кўкка совурган бўларди-я. Меҳмонлар ҳам унинг қўйдайд ювош тортиб қолганига қараб оғизларини очганча ҳайратланишарди.

— Эшитаман, куёв,— деди у,— сен ростданам довюрак экансан!

Меҳмонлар донг қотганча бизга кўзларини пахтасини чиқариб тикилиб қолишди...

Ана ўша кундан кейин мени Аҳмад Довюрак, деб атай бошлашди. Ускюдарга келиб, кийим тозаловчи Аҳмадни сўрасанг — ҳеч ким билмайди. Аҳмад Довюракни сўрасанг — ҳатто уч ёшли мишиқи ҳам менинг олдимга бошлаб боради.

ҚОШ ҚОРАЙГАНДА

Илонизи сўқмоқ тоғга туташиб кетганди. Сўқмоқнинг ярмига кўтарилган Рафиқбей йўл бўйидаги ойналари чанг босган кичкина боққоллик дўкони олдида тўхтади. Дўконча қаршиси — шундоққина ёнғин излари билиниб турган сайхонлик бўлиб, унинг ортида денгиз кўзга ташланарди. У ҳар куни кечқурун ишдан қайтаётганда, шу ерда бир оз нафас ростлаб олиш учун тўхтарди.

Боққоллик дўконининг ортида сўқмоқ қайрилади. Бу ердан эса унинг уйи шундоққина кўриниб туради, шу важдан қадам ташлаши ўз-ўзидан енгиллашиб, кўнгилли туюлади. Одатда, ланг очиқ ойна олдида чорпояда ўтирадиган ҳурматли дўст-ёрлари, дўкандорлар билан саломлашганча, уйга етиб қолганини ўзи ҳам билмай қоларди.

Бўялмаган ёғоч эшикни итариб, у мўъжазгина ҳовлига кирди. Таниш қадам товушларини эшитиб, хотини унга пешвоз чиқди. Одатдагидек, у эрининг қўлидан портфелини олиб, бошидан шляпасини ечди-да: «Хуш келибсиз! Қандай янгиликлар бор?» — деб сўради. Мазкур саволга у ҳар доим тахминан шундай жавоб берарди: «Ҳаммаси жойида, Нозима. Кўча бирам иссиқки».

Бу оқшом ҳам у одатдагидек жавоб берди. Бу ҳеч бир маънони англамайдиган жавоб фаслга қараб турганиб турарди: ёзда — иссиқ, қишда — совуқ, илиқ куз кунлари эса шамол ҳақидаги хабар ҳам қўшиб айтиларди. Гўё Нозимахонимни ҳаво ҳақидаги хабардан бешқа

нарса қизиқтирмайдигандек ёки уйдан эшикка чиқиб кўчада иссиқми, ёки совуқ эканлигини билишга қурби етмайдигандек, Рафиқбей ҳеч қачон ўз одатини бузмасди.

Улар юқорига кўтарилишди. Бугун Рафиқбей ҳар кунгидан ҳам камгап эди. Дарвоқе, у гапга унчалик чечан эмасди. У фақат уйдагиларнинг баҳслари ҳамда ҳазил-мутойибаларига қулоқ солиб ўтирарди. Лекин унинг бугунги одамовилиги негадир хотинининг юрагига гулгула солди.

— Сизга нима бўлди? Төбингиз қочдимми?

— Йўқ, ўзим шундай. Қофе тайёрлаб бер.

Хонада ёлғиз ўзи қолгач, у енгил нафас олди, кейин эшикка яқинлашди. Ёлғизлигинга ҳеч ким даҳл қилмаслиги учун беркиниб олсанг-да, кейин дераза олдига ўтириб олиб уйланиб, хизматга кирганингдан тортиб ҳозирги кунгача ўтган бутун умриниги бир бошдан эсласанг. У қулфдаги калитни буради. Эшикнинг берклигига қаноат ҳосил қилган Рафиқбей костюмини ечиб, галстугини бўшатди-да, дераза олдидаги креслога ўтирди. Ойнадан ҳамон ўша тор кўчанинг ўртасидаги сайхонлик, унинг ортида эса денгиз кўзга ташланиб турарди. Денгиз ва ундаги кемалар узоқдан худди акварел бўёқли расмга ўхшаб қилт этмайди. Лекин у ўз хаёлларига шўнғиганча, ҳатто денгизни ҳам сезмай ўтирарди. Қулоғи ғайритабиий равишда шанғиллаб, тасавурида навниҳол Нозимаҳоним, унинг қаллиғи гавдаланди. У қаллигини бундан ўттиз тўрт йил аввал қандай бўлса шундай ҳолда кўриб турарди: нозик-ниҳол, мулойим маҳлиқо... Йиллар уни қандай ўзгартириб юборди-я! Сочлари худди наमतга ўхшаб кетган... Қўллари-чи... Рафиқбей унинг олдига биринчи марта келганда, у бурчакка ўтириб олиб аччиқ кўз ёши тўкаётганди. Кўз ёшдан ҳатто қовоқлари шишиб кетганди. Агар келин тўйдан бир кун олдин таомилдагидек йиғи-сиғи бошламаса, одамлар уни айб қилишган бўларди. Унинг кўз ёшини тийиш учун нималар демаганди ўшанда! Ҳеч қандай гап кор қил-

маслигини сезиб, у қизнинг қордай оппоқ, юмшоқ, мулойим қўлидан ушлади... Ҳа, унинг ҳозирги ёрилган, дағал қўллари бир вақтлар шундай эди...

Унинг ўзи ҳам чакки эмасди: эғнида қора йўл-йўл матодан шим, ёқаси крахмалланган кўйлак... Қанцеляриядаги биринчи йил хизмати. Ишдан кейин сабрсиз ҳаяжон ва севгидан энтикканча уйга шошиларди... Нозима уятдан қип-қизарганча унга, ойлаларида яқинда учинчи одам пайдо бўлишини билдирди. Ушанда бу янгиликни эшитгач, шодликдан нафаси бўғзига тикилиб қолай деганди... Муқаддас, уларнинг тўнғич қизлари дунёга келди. Чақалоқ билан бирга уйга бир олам қувонч кириб келгандай эди!.. Мана шу қувноқ қизалоққа ҳатто икки йил ҳам яшаш насиб этмаслигини ким билибди, дейсиз... Бу бебақо дунё мана шундай... Қизларининг ўлимидан кейин, уч йилгача фарзанд кўришмади. Кейин Нуртен дунёга келди, беш йилдан сўнг Йилмаз туғилди. У оилага том маъносида бахт келтирди, Рафиқбей хизмат пиллапоясида бир поғона кўтарилди. Ушанда Йилмаз бир ҳафталик бўлганди. Бутун квартал гуллаётган акас ҳидига чулғанган бўлиб, назарида дарахтлар ҳам худди у каби бахтдан энтикаётганга ўхшарди. Мовий осмонда паға-паға булутлар сузиб юрарди. Балиқ бозорида янгигина тутилган қалқонбалиқни туширишаётган эди. Ушанда шайтон йўлдан уриб, Рафиқбей ўзини тутолмай, бозордаги вино дўкончасига кирганди. Бор-йўғи уч қадаҳгина ичди-ю, уйига худди қанот ҳосил қилгандай учиб кетди... Қани энди ўзинг билан кўчанинг бутун шовқин-суронию, булутларнинг намлиги, барча гулларнинг муаттар атрию дарахтларни илдиз-пилдизи билан суғуриб олиб қўшқўллаб уйга олиб келсанг. Ушанда у эшикни оёғи билан бир тепди, эшик бечора деворга зарб билан урилиб, мунгли ғийқиллади. Пиллапоялардан сакраганча хонага учиб-қўниб кириб борди. Нозимахоним уни адоват билан кутиб олди, лекин унинг парвойи фалак эди.

Йиллар ўтди. Нуртен ўқишга борди. Йилмаз юра бошлади. Кейин у ҳам мактабга қатнади. Ўқишнинг биринчи саккиз ойи бадалида у қанча ручкани ишдан чиқариши ҳеч кимнинг тушига кирмаганди. Нақ эллик бешта-я!..

Рафиқбейнинг ҳуши ўзига келди. Қимдир эшикни жон-жаҳди билан тақиллатмоқда эди. Юраги ўйнаганча сакраб ўрнидан турди-да, эшикни очишга шошилди. Ранги докадай оқариб кетган Нозимахоним қўлида ликобда қаҳва кўтарганча унга қўрқа-писа қараб турарди.

— Нима қилиясан?— деди жон ҳолатда у.— Беш минутдан бери тақиллатаяпман. Нега эшикни очмадинг? Сенинг дастингдан жинни бўлиш ҳеч гапмас.

Рафиқбей миқ этмасди. Худди шундоқ ёнгинасида қаҳва майдалагич тарақлаётгандек қулоғи ҳамон шанғиллаб турарди. Нозимахоним бир оз ўзини тутиб олгач, нега дарҳол эшикни очмаганлигини сўраб-суриштира бошлади. Унга нима десайкин? «Хув бирда ичиб келганимни эслаётгандим, десинми?» Бу билан ниманиям тушунтироларди? У эрига ҳеч балога ақли етмай ҳайратланиб қарайди-да, мияси айниброқ қобди, шекилли, деб ўйлайди-қўяди. Баъзида ўзимизга-ўзимиз тушунолмаимиз-ку, бошқаларни, ҳатто у энг яқин одамнинг бўлса ҳам тушуниши чикора! Ҳеч ким, ҳеч қачон шу вақтгача бировнинг қалбида нима бўлаётганини англаб етган эмас...

У Нозимахонимнинг қўлидан ликобчани олди-да, яна креслога бориб ўтирди. Хотини унинг қаршисига ўтириб эрининг юзига синчков тикилганча, ғайритабий қилиғининг мағзини чақишга уринарди. Қаҳвадан хўплагач, Рафиқбей ўзини бир оз дурустроқ сизди. Унинг қаршисида навниҳол келинчак эмас, кекса аёл — унинг хотини ўтирарди. Гуллаётган акасининг муаттар ҳиди ҳам бир зумда учди-кетди. Ҳафсаласи пир бўлганини сездирмаслик учун қаҳвадан хўплади, ниҳоят, юраги бир маромда ура бошлаганини сизди. У сигаретани тутатиб, ҳузур қилиб тортганидан сўнг, Нозимахонимдан:

— Нуртен келмадими? — деб сўради.

— Ҳали келгани йўқ. У бугун тикувчиникига, кейин дугонасиникига бормоқчиди, агар вақти қолса, тиш докторига учрамоқчи эди.

— Охирги вақтда тез-тез кеч келадиган одат чиқардимми, дейман. Бу биринчи марта эмас, ҳали қарасанг, тикувчиникига кетган бўлади, ҳали қарасанг, тиш докторига учрашмоқчи, ҳали қарасанг, дугонасиникига...

— Бекорга хафа бўляпсиз, Бечора эртаю-кеч машинка қилгани-қилган. Бир оз кўнглини ёзиб келса, нима қипти? Ахир, ҳар қандай асаблар ҳам дош беролмайди.

— Ким уни машинкада ёзсин, деб мажбур қилибди? Ҳа, майли! Йилмаз қаерда?

— Клубга чақиришган экан. Эртага уларнинг матчи-ку.

Нозимахоним эрига нима бўлганлигини билолмай ўрнидан турди-да, кечки овқат тадоригида ошхонага равона бўлди. Эри расаям қариб қолибди-я! Ҳатто нима қилаётганини ҳам билмайди-я. Иссиқ билан ҳорғинлик унинг тинкасини қурирган, шекилли. Хонага беркиниб олиб, эшикни очмаганига ўласанми! Кейин гўё ҳеч нарса бўлмагандек эшикни очиб, болаларни суриштира бошлаганига нима дейсиз?

Бу орада яна Рафиқбейнинг фикрлари ўтмишга қайтиб, тизгинсиз хаёллари худди тошқин вақтида йўлида учраган далаю-дашт, шаҳар ҳамда қишлоқларни ювиб кетаётган дарёдек ҳокимона, шафқатсизлик билан ёпирилиб келмоқда эди.

Пастдан, ошхонадан куйган ёғнинг қўланса ҳиди келарди. Афтидан, бақалажон қовуришаётибди, шекилли. Денгиз устидаги осмон қоп-қорайди. Кварталдаги ёғоч уйлар, унинг илонизи сўқмоқлари нимқоронғиликка чулганган. Узоқ-яқинда битта-яримта чироқлар кўзга ташлана бошлади. Беш дақиқаям ўтмасдан қоронғилик қуюқлаша бориб, тез орада ҳаммаёққа зимистон чўкди. Шаҳар узра ёруғ куннинг қолган-қутган манзараларини

ҳам йўл-йўлакай ўз қаърига тортганча тун чўкмоқда эди. Чарчаб, ҳолдан тойган эркак ва аёллар ишдан қайтиб келмоқда эдилар. Дераза олдида ўтирган Рафиқ-бейга кўзи тушган одамлар у билан саломлашишар ёки унга қараб мулойим жилмайиб ўтишарди. Унинг кўз олдидан ўтмишнинг соялари бирин-кетин ўтарди, бошлиқлар, хизматдошлари, қаҳвахонадаги ошналари, қариндош-уруғлари, ёшлигида газетадаги расмларидангина танийдиган машҳур одамлар, трамвай ҳамда автобус кондукторлари.

Шаҳар ташқарисидаги Кучуксувга қилган сафарларини эслади. Кўприкнинг олдида улар тиқин пароходга ўтирдилар. Бўш жой йўқ эди. Совуқ котлет, дўлма ҳамда пирожки солинган пакетларни қўлда ушлаганча тикка туришга тўғри келди. Пароход Кучуксувга келиб тўхтаганда йўловчиларнинг ярми тушиш тараддудига тушишди. У ҳам трапдан хотини билан гаплашиб, кўз уриштирганча одимлаб борди. Кўксув ариғи яқинидаги ўтлоққа жойлашишди. Гиламчаларни солиб, қаҳва қайнатишди. Ушанда Нуртен ўн тўрт, Йилмаз эса тўққиз ёшда эди. Болалар ариқ бўйида турли рангдаги тошларни теришарди. Соат ўн бирда ҳаммалари жам бўлиб, котлет, дўлма ҳамда пирожкилар тўкиб ташланган дастурхон атрофига ўтиришди. Овқатдан кейин яна қаҳва ичишди. Сўнг, у бошига костюмини буклаб қўйиб ухлаш учун ётди. Оҳ, ўшандаги унутилмас, ажабтовур туш!.. У тушни аини ўша Кучуксувда, овқатдан кейин уйқуга кетганда кўрганди. Енгинасида хотини, болалари... Тасодифни қарангки, аини ўша куни унинг тушига яъни, бола-чақалари қуршовидаги оила бошлиғига, канцелярияда столи унинг столи қаршисига қўйилган ҳамкасабаси Хандон кирибди. Ҳатто ҳозир ҳам ўша тушни элаганда юраги орқасига тартиб кетади...

Тушига Хандон иккаловлари шўх-шөдон гаплашганча қайиққа ўтираётганлари кирибди. Унинг қўнғир сочлари шундай гўзалки, бели эса хипчагина! Хандон

деганда, ҳамманинг оғзининг суви бекорга қочмасди-да, ўзиям. Мана шу париваш қулоғига кўнглини ийдирадиган гапларни шивирлаганча, пинжигга суқилиб борарди.

Бемаъни тушдан таъби хира бўлган Рафиқбей анчагача ўзига келолмади. На хотини тутқазган қаҳва, на мактабдаги қўшиқларини хиргойи қилаётган Нуртеннинг чуғурлаши, на Йилмазнинг ўпичлари унинг аввалги хуш кайфиятини қайтаролмади. Боз устига, оила аъзоларини чуллаган шод-хуррамлик уни бундан бешбаттар жигига тегарди. Нега энди унинг тушига фақатгина сўрашиб юрадиган, шунда ҳам ҳатто ҳафталаб гаплашмайдиган аёл кирди экан-а? Аслида уларнинг гаплашадиган гаплари ҳам йўқ! Келиб-келиб шу хотин унинг тушига кирибди-я, тагин денг, шундоққина ёнида хотини, болалари борлигига қарамай қайиқда учиб, унинг бошини айлантиришига нима дейсиз?.. Кейинчалик, у ўзининг ўшандаги асабийлашгани сабабларини англаш учун бу ҳақда бёт-бот хаёлга толарди: бу аҳмоқона туш кўрганиданми ёки бевақт уйғонганлигиданми, балки Хандон билан бўлган сайр фақат туш бўлгани учун алам қилгандир...

Нозимахоним уни овқатга чақиргани келди. Рафиқбей худди уйқудан уйғонгандек чўчиб кетди. Ташқарига қаради: шаҳар чироқлар оғушида чароғон эди. Хона эса қоп-қоронғи. Қаранг-а, у тун бостириб келганини пайқамабдиям!

— Болалар келишдими?— деб сўради хотинидан.

— Қачонлар келишган эди. Дастурхон атрофида сизни кутиб ўтиришибди.

— Соат неча бўлди?

— Салкам тўққиз, бугун овқат ҳам бирмунча кечикди.

— Негадир овқат егим келмаяпти, Нозима.

— Утакамни ёрмасангиз-чи? Сизга нима бўлди? Мундай очиқ-ёриқ гапирсангиз-чи, ахир?

— Ҳеч нарса, ҳечқиси йўқ...

Рафиқбей ўрнидан турди-да, хотини билан пастга йўналди. Нуртен билан Йилмаз дастурхон атрофида овқатланиб ўтиришарди. Рафиқбей энди мум тишлаб ўтиришни ўзига эп кўрмади. У дастлаб Йилмазга мурожаат қилишга қарор қилди:

— Хўш, қаерларда дайдиб юрибсан?

Йилмаз тарелкадан офтобда куйиб, қоп-қорайиб кетган юзини кўтариб:

— Клубга бордим,— деди.— Эртага матчга кетаман.

— Қаёққа?

— Бурсуга.

«Бурсуга, Нозима айтган аёлнинг олдига эмасмикин, ишқилиб?»— дея ўйлади Рафиқбей. Афтидан, она-сига ҳам ўғлининг Бурсуга дам-бадам қилиб турадиган сафари ёқмайди, шекилли.

— Уғлим,— деди она.— Балки, яхшиси, бормаи кўя қоласанми-а?

Йилмаз ўз характерини кўрсатиб қўймоқчи бўлди шекилли, атайи баланд овозда:

— Нега энди?! Нега энди ҳамма бориши мумкину менга мумкин эмас экан? — деди.

Сухбатга Нуртен аралашди:

— Ойи, унинг ишларига аралашиб нима қиласиз. Ёки ўғлингизни командадан ҳайдаб юборишларини хоҳлайсизми?

— Албатта-да! — дея унинг гапини маъқуллади Йилмаз.— Командада менсиз ҳам иккита марказий хужумчи бор. Менинг боролмай қолишимни тўрт кўзлаб кутиб туришибди. Эй йўқ, унақаси кетмайди!

Овқатдан кейин Рафиқбей яна ўз хонасига кўтарилди-да, ойна қаршисидаги креслога чўкди. Нуртен унга қаҳва келтириб берди. Қизи унинг олдига ликобни қўяётганда Рафиқбей кўз қири-ла уни кузата бошлади. Қизини, соҳибжамол, дейиш мумкин эди. Баланд бўйли, шаффоф кўзли, оқсарикдан келган. Катта-катта бинафша гулли кўйлаги ҳам ўзига жуда

ярашган. Аммо-лекин, ёши йигирма саккизга кириб қолган бўлса ҳам, ҳамон турмушга чиқмаганди. Дарвоқе, бунинг қандай аҳамияти бор? У ўзини қаттиқ ҳаяжонлантирган имзосиз хатни эслади. Хатда, хусусан, Нуртен кексайиб қолган пулдор киши билан дон олишишини, у билан ҳашамдор ресторанларга бориши ҳамда машинада шаҳар ташқарисига сайр қилиши ҳақида ёзилган эди... Аввалига Рафиқбей хатни хотинига кўрсатишни эп билмади, лекин кунлардан бир кун азонда, соат бешларда юрак санчигидан уйғониб кетиб, чидаб туролмади-да, хотинини ҳам уйғотиб бор гапни айтиб берди. Шуниси ажабланарлики, Нозимахоним бу хабарга ўта хотиржам муносабат билдирди.

«Қизчанинг душманлари кўплигини билмайсизми, ҳар балони тўқийверишади. Бу ерда тушунмайдиган ҳеч нарса йўқ?!» — деди у лоқайдлик билан ва ўша заҳоти яна ухлаб қолди. Бундай жавобни эшитгач, у ҳам хотиржам тортиди...

Кўшни хонадан жаз музикасининг овозлари эшитилди. «Қизим радиони қўйди, шекилли», — тўнғиллади Рафиқбей ва тентакларча ўзи билан ўзи гаплашаётганига жилмайиб қўйди. Нуртен радиодан жаз музикаси тинглаяпти. Йилмаз каравотда ётганча спорт журналларини варақляяпти ва ўзини рақиб дарвозасига пушкадек тўп киритаётган футбол қироли, деб тасаввур қилиб оҳиста суюняпти. Нозимахоним ошхонада идиш-товоқ ювиш билан банд...

Рафиқбей ҳамон ўзини танг аҳволга солиб қўйган саросималик ҳиссидан қутулолмай гаранг эди. У денгиз сатҳида жимирлаётган чироқларга қараганча, бугун эрталаб бўлган воқеани хотинимга қандай қилиб айтсам экан, деб ўйларди. Юрагини босиб турган оғир юкдан халос бўлиш учун ҳозир айтсамикин ёки ҳали ётишгандами? Гапни нимадан бошласайкин? Аксига, миясига ҳеч нарса келмасди. Балки, яхшиси, ҳаммасини бир бошдан гапириб бергани маъқулдир:

Эрталаб, Рафиқбей одатдагидек канцелярияда пайдо бўлиши биланоқ, ҳамкасблари унга жиддий, шу билан бирга ғамгин қарашаётганини сезди-ю, лекин бунинг сабабини билолмади. Тушга бориб юрагини бахтсизликнинг оғир ҳисси қамраб олди. Бу ҳис қай томондан келишини билолмай доғда эди. Кейин уни директор ҳузурига чақиришди. Директор стулга ўтиришни ишора қилди, Рафиқбей ўтиришдан бош тортди. Шунда директор ўрнидан туриб, деярли мажбуран уни ўтказди. Бирмунча вақт улар бир-бирларига сўзсиз тикилиб қолдилар. Бир оз титроқ овозда директор Рафиқбейнинг бенуқсон хизмати билан ўзини кўрсатганлиги, шунинг учун ҳам дам олишга тўла ҳуқуқлилиги ҳамда ўртоқлари уни ҳеч қачон унутмасликлари ҳақида баландпарвоз нутқ ирод қилди...

Ҳаммасини қандай бўлган бўлса шундайича гапириб бериш керакмикин? Балки, хотини ҳам худди ўзига ўхшаб аввалига нима гаплигини англаб етмаса керак. Бу янаям яхши! Эри энди ишламаслигига аста-секин кўниккани дуруст ёки яхшиси, умуман, ҳеч нима демагани маъқулмикан? Эрталаб одатдагидек уйдан чиқиб кетиб магазинма-магазин тентиса, оғайниларининг олдига бориб гап сотса, шохлари тарвақайлаган дарахт тагига жойлашган сеvimли қаҳвахонага кириб ўтирса-да, кечга томоғ уйга қайтса-чи? Йўқ, бўлмайди... У умри бино бўлиб хотинига ёлғон гапирмаганди. Энди нима мақсадда алдаши керак? Ахир касални яширсанг, иситмаси ошкор қилади-ку! Яхшиси, эрталабгача сабр қилиш керак. Тун даҳшатли, эрталаб куёшнинг ёрқин нурлари таъсирида ҳаммаси бутунлай бошқача таъсир кўрсатади. Шундай қарорга келгач, у ниҳоят тинчланди. Яна қулоғи шанғиллаб, кўз олдидан ўтмишдошларининг чеҳралари ўта бошлади. Ерқин, ҳаяжонлантирувчи, дам қувончли, дам қайғули, лекин шу билан бирга кўнгилга ором берувчи эсдаликлар худди ёхирин йўқ кинофильмдек бирин-кетин ўтиб борарди.

У креслодан турганда, уй сокинлик оғушида эди. Барча хоналар қоп-қоронғи эди. У кўчага қаради, бошқа уйларда ҳам чирёқ ўчганди. Фақатгина денгизда олис нурлар милтиллаб турарди. У девордаги соатга қаради — тунги уч бўлганди. Рафиқбей ҳовлига чиқди. Қия очиқ эшикдан ўғлининг хурраги эшитиларди. Унинг ҳеч қандай аёл билан алоқаси йўқ. Нозима ҳаммасини ичидан тўқиб чиқарган. Эртага болакай Бурсуга боради-да, худо билади, мазкур матчда қанча ажойиб тўп ураркан. Тўсиқ ортида Нуртен ухламоқда. У қизига қараш учун ичкарига кирди. Балки, кўйлак, туфли, атирлар тушига кираётгандир. У ҳақдаги мишмишларнинг ҳам ҳаммаси уйдирма!.. Бировларга юмалоқ хат ёзишдек ярамас одат бор-да дунёда... У оҳиста ётоқхонага кириб борди. Нозимахоним каравот четида ёнбошлаб ётарди. У яна қайтиб чиқди-да, ҳамма хоналарни айланиб чиқди. Деразаларни беркитди, газ плитанинг кранларини текширди, кулдондаги кулни тўқди. Кейин узоқ вақт деразадан тун қаърига тикилиб қолди. «Эртага, демак, айтаман»,— деб шивирлади у. Унинг хотини ва болалари осойишта уйқу оғушида эдилар. Уларнинг чеҳраси хотиржам эди. У оҳиста ва шарпасиз хонама-хона юрганча, ухлаётганларнинг чеҳрасига қарарди. Ётоқхонага қайтиб киргач, у костюмини ечди-да, табуреткага ўтирди.

Қалбининг чуқур қаъридан қайноқ тўлқин кўтарилиб келмоқда эди. «Балки, шунинг ўзи бахтдир»,— деб ўйлади у. Қизи, ўғли ва хотини ухлаётган унинг уйи — туннинг туганмас дарёсида сузиб кетаётган кема демакдир. Эртага эрталаб, қуёшнинг дастлабки нурлари билан бирга улар янги қирғоқда бўлишади..

ЖУХОРИЗОРДА

Агар қишлоққа борганингизда Халилдан янгиликларни сўрайдиган бўлсангиз, қишлоқда ҳеч нарса ўзгармаганини, ҳатто одамлари ҳам бундан икки йил аввал қандай бўлсалар шундайликларича қолганларини айтади: яхшилар — яхшилигича, ёмонлар — ёмонлигича, ишёқмаслар — ишёқмаслигича, меҳнатсеварлар — меҳнаткашлигича, фирибгарлар — фирибгарлигича, ҳалоллар — ҳалоллигича. Лекин агар мулладан эшитадиган бўлсак, ишлар Халилнинг айтганларининг бутунлай тескараси бўлиб чиқади. Унингча, қишлоқ аҳолиси — ёппасига гуноҳкор. Неча йиллардан бери олло таолони эслашмайди, худодан қўрқмай гуноҳга ботиб кетишган, мачитга боришмайди. Улардан бирортаси бешвақт намозини ўқимайди, ўлганларга дуойи фотиҳа қилиб, қуръон буюришмайди. Хотинлари ҳамда қизларига бош яланг, юзларини очиб, шунингдек, қўл ва оёқларини беркитмай юришга рухсат беришади.

Ҳаммаларининг боғ ва томорқалари бор, улар деҳқончилик қилиб буғдой ўстиришади, лекин бирорталарининг ақлига ўз хўжалиги бўлмаган, бутун ҳаётини олло таолога беминнат хизмат қилишу бировларнинг гуноҳларини сўраб олиш, яъни умумбахтига бағишлаган муллаларига бир сават узумми, мева-чевами ёки бир ғалвир-ярим ғалвир буғдойми олиб келиш келмайди.

Аммо-лекин янги мулла бундай ҳол билан мурса

қилиб кетаверадиганлардан эмас, одамлар ундан мол-дунёларини яширишга қанчалик уринмасинлар, дуч келиб қолганларида кўзларини олиб қочмасинлар — унинг назаридан ҳеч нима қочиб қутулмасди. У кимнинг уйида нимаси бор-йўқлигию махфий фикрларига-ча, шунингдек, кимнинг кўшнининг қизи ёки хотинига қайси кўз билан қарашига-ча беш бармоқдай биларди... Ҳақиқатанам ҳамма қишлоқилар жанжалкаш одамлар; бўлар-бўлмасга шупақанги шовқин-сурон кўтаришади-ки, асти қўяверасиз. Ҳаммалари бирдай худосиз, хасис, айёр, суяк-суягига-ча қурумсоқ, қисқаси — гуноҳқоргина бўлиб қолмай, барча қилаётган ишлари ҳам наҳсли. Албатта, буларнинг ҳаммаси яхшиликка олиб бормади. Шундан кейин мулла ҳаммани огоҳлантириб, таҳдид ҳам қила бошлади. Масалан, агар ёмғир кам ёғиб, ёз қуруқ келадиган бўлса, муллага худо берарди: «Ҳа, ёмғир кам ёғяптими? Сизлардай гуноҳга ботган худо-беҳабарларга шуям кўп! Фақат шу йўл билангина жазолагани учун худога шукур қилинглар!» Бундай таҳдидлар, албатта, деҳқонларнинг дилига гўлғула соларди ва улар худди қўй подасидек мулланинг атрофига йиғилиб, раҳм қилиб, ўз ҳимоясига олишини ялиниб-ёлворишарди.

Бу орада ҳаво ўзгариб, ёмғир ёға бошларди, лекин бу ҳол муллани қиттаям хижолат қилмас, аксинча, у машъум авлиёлик қилиб: «Ёмғир шу ёққанича тинмай ёғаверади, нақ қиёмат кунига-ча тўхтамайди. Суякларингизга-ча ивиб кетасизлар, шундаям худонинг қаҳридан қочиб қутулолмайсизлар!..» — дерди.

Деҳқонлар қўрқув-таҳликага тушишарди, шунда мулла мана ҳозир улар менинг этагимга ёпишиб:

«Энди нима қиламиз, ҳожи афанди? Энди нима қилиш кераклигини ўргат?» — деб ялиниб-ёлворишади деб ўйлаб, ҳузур қиларди.

Лекин ёмғир ўз-ўзидан тинарди, норози бўлган мулла Ҳа: «Шошмай туринглар, бу гал осон қутулган бўлсанг-

лар ҳам келгусида қутулолмайсизлар. Бу йил бўлмаса, келаси йили ўз жазоларингни оласизлар!»— деб вайсагани-вайсаган эди.

Секин-аста деҳқонлар унга қулоқ соладиган, мачитга борадиган, узум, мева-чева ҳамда сабзавот олиб келадиган бўлишди, лекин мулланинг ҳамон кўзиям, ўзиям тўймасди. Тунд ҳолда, қўлини орқасига қилиб ёки қаҳрабо тасбеҳ доналарини ўгирганча, ўзининг рўдапо қора жуббасида қишлоқ бўйлаб ҳаммага емоқда-ичмоқда бўлиб қараб юрарди.

Одамлар нима қилишмасин, ҳатто унга мурожаат қилиб, маслаҳат сўрашганда ҳам, касал болаларни, зурёдсиз аёлларни қайтариқ қилиб буғлашга олиб келишса ҳам бари бир унинг кўнгли тинчимасди. Агар битта-яримта бетоб бўлиб қолса-ю, лекин муллага мурожаат қилишга шошилмаса, унинг ўзи ҳозир у нозир бўлиб, бармоғи билан бола ёки беморга ниқтаганча: «Олиб бори!»— деб таҳдид қиларди.

Деҳқонларнинг қалбига қўрқув чуқурроқ ўрнаша боргани сари уларнинг ўзлари ҳам ўзгариб, художўй, риёкор, бировларнинг гуноҳию камчиликларини топишдан бошқа иши йўқ айғоқчиларга айланиб боришарди.

* * *

Халил — анчайин камбағаллардан бўлиб пешанасида бир парчагина ерию бир этак ейман-ичаман, деб турган майда-чуйда болалари бор эди, холос. Муллага назр қилишга на сабзавоти-ю, на мева-чеваси йўқ. Халил хўрөзлар қичқириб тонгдан хабар берганидан то қоронғи кечгача даласида ёки томорқасида ишлаб, тинқаси қуриб бурнидан тортса йиқилгудек бўлиб келар, шунинг учун ҳам мачитга боришга вақти йўқ эди. Улганларга обидийда қилиб, қуръон буюртирганидан кўра, тирикларни бир амаллаб боқиб турса бас!..

Мулланинг ёлгон-яшиқларига учган ҳамқишлоқлари Халилга, худди ҳамма бахтсизликларининг айбдоридек ёмон кўз билан қарай бошлашди. Халил деҳқонларга, агар у даласида эртадан-кечгача ишламай, яна боз устига, муллага назр-ниёз ташийдиган бўлса оиласи очидан хароб бўлишини айтиб, қанча тушунтирмасин бари бир улар қулоқ тутиб эшитишни хоҳлашмасди: «Ҳамманиям оиласи бор, сенинг ҳам болаларинг бизникича еса бир ери камайиб қолмайди. Сен аввал олло таоло-ю ҳожи олдидаги қарзингни узиб қўй!»— деб ўзлариникини маъқуллашарди.

Мулла Халилнинг ҳақ таоло йўлига юришни хоҳламаётганини кўриб, деҳқонларни баттар унга қарши гиж-гижларди. Ҳар жума намозида битта даҳрийнинг касри, ҳатто улар бегуноҳ бўлсалар ҳам минглаб художўйга уришини уқтиргани-уқтирган эди.

Деҳқонлар Халилга ёмон муносабатда бўла борганлари сари, у ўзининг ёлғизлигини кўпроқ ҳис қиларди, ич-этини еб, адоий тамом бўлай деди!.. Унинг қалби ғамандухдан тарс ёрилай дерди: «Бизнинг она қишлоғимизга нима жин урди-я? Авваллари, хоҳ камбағал, хоҳ бой бўлсин, доим шод-хуррам бўлиб, ҳаётни жонидан ортиқ севарди. Ҳеч ким одамларни даҳрию тақводор, деб гуруҳларга бўлмас эди. Ҳеч қачон биров-бировни қоралашга журъат этмасди. Ҳар кимниям ўзига яраша камчилиги бўлади-ку, ахир, илгарилари биз бир-биримизнинг кўзимизни ўйишга ҳаракат қилмасдик-ку?.. Ёмғирлар ҳам, эсимни танибманки, бир меъёрда ёққан эмас. Ҳар доим ё жудаям кўп, ёки жудаям кам ёғарди. Уша вақтда ҳам ҳозиргидек касалланардик: кимдир тузалиб кетарди, агар кимнинг вақт-соати етган бўлса нариги дунёга равона бўларди. Мисол учун, ўзим ҳам қандай бўлсам, шундайлигимча қолдим, на оздиму на семирдим, гуноҳим ҳамда савобли ишларим на камайди-ю, на кўпайди...»

Узоқ мулоҳазалардан кейин ҳаммасига янги мулла

айбдор эканлигини тушуниб қолди. Унинг саъй-ҳаракатлари орқасида қишлоқ кўки зулматга чулғанди-қўйди. У собиқ дўстларни бир-бирига душман қилиб қўйгани майли-я, Халилни бутун қишлоқ олдида айбдорга чиқариб, унинг қалбини ғам-андухга тўлдирди. Деҳқонлар мулла сиёсатининг туб моҳиятини тушунмай, кўрмай ва ҳатто намойишкорона равишда кўришни истамаётган бир вақтларида Халил унинг асил башарасини билиб олди: қишлоқда мулладан ҳам бузуқни, иккиюзламачи ва очкўз одам йўқ экан.

Шу тахлит икки йил ҳам ўтди. Июлнинг ўрталарида Халил шаҳарга бир сават нок олиб бориб сотиб келаётган эди. У отда қишлоқ йўлидан, икки томонида ястаниб ётган буғдой ҳамда жўхори далаларини завқ билан томоша қилиб келарди. Буғдой ҳалитдан белга уриб қолган, жўхори эса баъзи жойларда ҳатто одам бўйи бўлиб қолганди. Урим-йиғим палласи яқинлашиб қолганидан далада одам зоти кўзга чалинмасди. Сукунатни фақат чумчуқларнинг чирқиллаши бузиб турарди. Отлиқнинг яқинлашаётганини кўриб улар қўрққанча йўлдан ҳавога кўтарилиб, самода чарх уришарди.

Халил қишлоқ қоровулига тегишли даланинг ёнидан ўтиб кетаётганида, бирдан жўхоризорда қандайдир ҳаракатни сезиб қолди. Ундан ўн беш-йигирма қадамча наридаги бир нечта жўхори пояси бир меъёردа тебраниб турарди. У сергакланди. Бу нима бўлдийкин? Балки қуёнмикин, балки илон мушук ёки кучукни бўғаётганмикин? Ёки бўлмаса илон улоқчани тутиб олдимикин?

Халил отини тўхтатиб, теварак-атрофга қарай бошлади. Қилт этган шамол йўқ далада жўхори поялари аввалгидек фақат бир жойдагина тебраниб турарди. Во-ажабо, у ерда нима бўлиши мумкин ахир?..

Халил шоша-пиша чўнтагидан каттакон пичоғини олди-да, эҳтиёт-ла экинзор оралаб юриб кетди. Жўхори поялари аро кўрган биринчи нарсаси каттакон қора доғ бўлди. «Ё эчки, ё сигир, ёки мулламизнинг жуббаси»,—

деб ўйлади у. Ҳар эҳтимолга қарши пичоқни яна чўнтагига солиб қўйди-да, ўзи эса писганча яқинлаша бошлади. Мана шунда унинг кўз олдида ғаройиб манзара намоён бўлди: подасидан адашган эчки устида дам-бадам қанот қоқиб турган бургутга ўхшаб, мулла ўзининг кенг-мўл қора жуббаси билан ерга чўзилган қоровулнинг хотини — ёшгина Ханифанинг устида жавлон урмоқда эди. Ханифанинг чолвори тўпиғигача сирғалиб тушган. Ерда аёл рўмоли ётарди. Жуббанинг чўнтагидан мулланинг тасбеҳининг каҳрабо доналари осилиб турарди. Халил шу заҳотиёқ қатъий қарорга келди-да, югуриб бориб рўмол билан тасбеҳни чангаллаб олди. Уни кўриши билан Ханифа: «Вой, шўрим қуриди!»— дея бақриб, юзини қўллари билан тўсиб олди. Бу қўққис тасодифдан тили калимага келмай қолган мулла шоша-пиша иштонини кўтарганча, ўрнидан туришга ҳаракат қиларди.

Бир оғиз ҳам гапирмай, Халил қўлида рўмол билан тасбеҳни ушлаганча тезда отининг олдига қайтиб келди-да, орқасига қиё ҳам боқмай қишлоққа от чоптириб кетди.

Кечаси Халилнинг эшигини тақиллатиб келишди. У эшикни очиб, худди ўзи ўйлагандек муллага кўзи тушди. Ранги девор бўлиб кетган мулла қўли титраганча, шайтон йўлдан оздириб зинога майл билдирганини тутила-тутила гапира бошлади. «Нима хоҳласанг, ҳаммасини бажо келтираман,— дея ялиниб-ёлворарди у Халилга,— фақат бу машмаша қоровулнинг қулоғига етмаса, қишлоқдагилар билиб қолишмаса бўлгани...»

Неча ойлардан бери биринчи марта Халил енгил нафас олгандек бўлди. У мулланинг гапларига қулоқ солганча жилмаярди.

— Мен унинг эрига айтиб аҳмоқ бўлибманми, ҳожи афанди...

Мулланинг кўзларида умид учдунни порлади:

— Агар Ханифа сенга ёқса, у сенга ҳам йўқ демайди. Шу дақиқадан бошлаб Ханифа сеники. Менга келсак, мен бундан буён унга қўл тегизсам...

Халил индамай турарди. Шунда мулла гижимланган ўн лиралик қоғоз пулни узатди.

— Манавини олгин-да, савоб иш қилгин: тасбеҳимни бер.

Халил ҳатто жойидан қимирламади ҳам. Мулла титроқ қўлларини қўйнига тикди.

— Агар бу кам бўлса, мен яна ўн лира қўшиб бераман.

Халил қоғоғини уйиб олди.

— Менга Ханифангам, пулингам керак эмас.

Мулла титраб-қақшай бошлади.

— Бўлмаса нима қилмоқчисан?

— Нима қилишни ўзим биламан.

— Ахир, сен, ҳар ҳолда, унинг эрига айтмассан?

— Айтиб ўлибманми!

— Нима қилмоқчилигингни айта қолсанг-чи, нима қиласан мени қийнаб?

Халил шунча йиллар бадалида йиғилиб қолган ғазаб-нафратини жиловлаганча, тишини гириҳ қилиб:

— Мен узоқ вақт сукут қилдим, ҳожи афанди, мана, ниҳоят, менинг навбатим келди,— деди.

Ҳожи Халилнинг оёғига йиқилиб, унинг қўлини ушлади.

— Мени нима қилсанг ҳам розиман, бир умрга қулинг бўлай, фақат ҳеч кимга айтмасанг бўлгани.

Халил қўлларини тортиб олди-да, муллани итариб юборди.

— Мен ҳали эсимни еганимча йўқ, ҳожи афанди! Унинг эрига айтишдан нима фойда? У ичига ютиб, индамай қўя қолади, шу билан ёпирлиқ қозон ёпирлигича қолаверади. Ундан кўра, мен, яхшиси, жума куни мачитга бориб бутун жамоага айтаман. Агар хоҳласанг, тасбеҳингни ҳам ўша ерда оласан. Рўмолниям қоровулга бутун жамоанинг олдида бераман.

— Сенга қ-қ-қанча керак?— дудуқланганча гўлдиради мулла.— Х-х-хоҳласанг эллик лира бераман..

— Эллик лиранг бошингда қолсин, йўқол бу ердан!

— Ю-ю-юз лира бераман!

Халил ўзини туюлмамай бақириб юборди:

— Бу ердан туёғингни шиқиллат! Мен мусулмонман, қачон хоҳласам, ўшанда мачитга бераман! Агар виждонинг соф бўлса, агар ҳеч нарсадан қўрқмасанг, демак, жума куни мачитга келасан.

У нақ мулланинг бурни тагида эшикни тарақлатиб ёпди.

Бу воқеа душанбада бўлганди. Эртасига, қишлоқда мулла касал бўлиб қолибди, деган овоза тарқалди. Чоршанба, пайшанба ўтди, у бўлса ҳануз қорасини кўрсатмасди. Жумада, намозхонлар мачитга йиғилишганда, намоз бошланишига бир соат қолганда ҳожи афандининг юраги ёрилиб ўлганлигини хабар қилишди.

ҚУДРАТЛИ САЛИМ

— Шунақа-а,— деди чўзибгина хаёлчан капитан Мемед.— Мана шунақа, Оганес афанди. Хоҳ ишон, хоҳ ишонма, лекин буларнинг ҳаммаси бор гап: денгиз тубида омбор жойлашган... Ер шарини тит-лит қилсанг ҳам бунақасини учратмайсан, дунёнинг еттинчи мўъжизаси нақ бурнимизнинг тагида, Олтин Шох кўрфазида, кемалар рейд вақтида лослайдиган жойнинг ўзгинасида... У вақтларда ҳали она сути оғзидан кетмаган капитанлардан эдим, эндигина учинчи ёрдамчиликдан иккинчисига ўтаётгандим. Шунини айтиш керакки, иккинчи ёрдамчи кемадаги ҳамма нарсага боши билан жавобгар. Хуллас, ҳаммасига кўз-қулоқ бўлиб туришинг керак. Бирор нарса деб бўйин товлаб кўр-чи, дарров: сен, тақсир, иккинчи ёрдамчисан, сени ҳеч ким иккинчи ёрдамчиликка бўйинингга арқон боғлаб ўтказгани йўқ, шунинг учун ҳам сендан талаб қилишади-да, деб жонингни кўзингга кўрсатиб қўйишдан ҳам тойишмайди... Шундай қилиб, ҳалиги айтганимдай, мен ўшанда ҳали анча гўр иккинчи ёрдамчи эдим. Кемага ёлландим. Агар ёдингда бўлса, ўша кеманинг ўнг қанотидаги лангарини йўқотиб қўйишган экан, натижада кема лангарсиз бўлиб қолганди. Менга: «Капитан Мемед, шундай-шундай гап, кемада иккинчи ёрдамчининг ўрни бор, зап сенбоп иш-да ўзиям...»— дейишди. Қисқаси, кема хўжайини билан гаплашдим, у мени кемага олишга рози бўлди... Идорада эса, менга аввалги капитан лангарни

йўқотган эди, сен бозордан қидириб топ, ахир, очиқ денгизга лангарсиз чиқиб бўлмайти-ку, дейишди. Ҳаққи ростиям шу-да: ахир, кўчага битта ботинкада чиқмайсан-ку, тўғрими, Оганес афанди, бу бўлса худди шунинг ўзи. Ўша вақтларда кема лаш-лушларини топиш ўлимдан ҳам қийин эди, уруш бозорни касод қилган, лангар пўлати эса олтиндан, олтин ҳам гапми, олмосдан ҳам қиммат эди... Бозор эса, худди қирчанғи эшакдек қимирлай демасди. Савдогарлар ҳар хил темир-терсақларни ёйганча кун бўйи гарданларини қашиб ўтиришарди, бозорда лангарни кундузи чироқ ёқиб ҳам топиб бўлмасди. Бахтимни қаранг-ки, фақат лангар топсамгина капитан бўлишим мумкин. Ҳа, шундай ўринга кўз тикдингми, марҳамат қилиб, ишбилармонлигингни, юлдуз-ни бенарвон ура олишингни кўрсат...

Кун бўйи лангар қидириб боқмаган тешигим, кирмаган эшигим қолмади. Бурним ерга теккудек бўлиб матросларнинг қаҳвахонасига кириб бордим. Оёғимда оёқ қолмаган бўлишига қарамай, жин ургурни топа олмадим — ҳали айтдим-ку, ҳеч қанақа савдо-сотик йўқ эди. Фигоним фалакка чиққанидан, ҳатто, қаҳва ҳам томоғимдан ўтмас, ҳар бир хўплами худди лангиллаган чўғсимон теккан жойини куйдирарди... Оҳ, лаънати лангар! Агар ўша лангарни йўқотган капитан қаердалигини билсам, ернинг тагидан бўлса ҳам топардим, ўлай агар, аламимдан шу ҳолга етгандимки, ҳатто лангариниям, денгизиниям, барча денгиз қаъриниям отасининг гўрига гишт қалаб ўтирардим... Мабодо, битта-яримта келиб менга: «Капитан Мемед, сен қидираётган лангар менда бор»,— дегудек бўлса, ўйинга тушиб кетишим ҳеч гап эмасди, ўз-ўзимни ана шу ҳолга келтириб қўйгандим... Ўтирибману, қаҳвахонанинг қайси бурчагига қарамай, кўзимга фақат ана шу жин ургур лангар кўри-нади денг, ҳатто кўз олдимга лангар шакли-шамойилида доирачалар гир-гир айланади. Ишқилиб, худога додингни айтишдан бошқа илож йўқ!..

Мана шундай, дунё кўзимга тор бўлиб, энди нима қилсамикин, деб ўйланиб ўтиргандим, шундоққина рўпарамда Хизр Салимни кўриб қолдим!.. Хизр Салим ким бўлдийкин, деб сўраяпсанми? Унинг, яъни Хизр Салимнинг кимлигини ким билади, дейсан... Хизр Салим исмли одам бозорма-бозор изғиб юради, ҳар хил молларни беш қўлидай билади... Худди итдек ёки янада тўғрироғи, сичқондай ҳид билади. Энг нозик исларни ҳам сеза олади, лаънати, ҳар қандай овчи итларни ҳам йўлда қолдириши турган гап. Дейлик, сенга нимадир етишмаяпти, ёки нимадир қидиряпсан, ёки бошинга қандайдир бахтсизлик тушди — мана шу одам худди ер тагидан чиққандек ҳозир у нозир бўлиб, сеҳргардек ҳожатингни чиқаради. Ҳаммасини топади, ҳаммасини бажо келтиради-да, сендан ширинкома олади — ахир, у ана шунга яшайди-да, лекин баъзи бир юлғичларга ўхшаб теринга сомон тикмайди, фақат чой пули берилса бас... Беминнат ҳожатбарорлиги учун ҳам унга Хизр Салим, деган лақаб қўйишган-да, ахир. Оганес афанди, ўзинга ҳам Хизр Алайҳиссалом¹нинг том маъноси кундай равшан-ку!.. У ҳамма нарсани билади ва ҳар қандай мушкулингни осон қилишга тайёр! Ё тушида аён бўладими, ёки дунёнинг ҳар бир бурчагида яширин полиция ё жосуслик тармоқлари борми, ёки султон Абдул Ҳамиднинг айғоқчилари унга ҳам ишлашадими — худо билади! Узун гапнинг қисқаси, қарасам: осмондан тушдим, ердан чиқдим, ишқилиб, қаршимда худди ўша Хизр Салим менга қараб заҳархандали тиржайиб турибди, мушкул аҳволга тушиб қолганимни билади-да, лаънати. Балки, у ўрнимдан тура солиб унинг олдида тиз чўкиб, ялиниб-ёлворишимни тасаввур қилибоқ илжайётгандир?... Аммо лекин яна бир бор таъкидлашим

¹ Хизр — Илос пайғамбарнинг лақабларидан бири, мусулмон ақидаларига кўра абадийликка эришган. Алайҳиссалом — ас-салому алайкум, дегани.

лозимки, яқин одамнинг ҳисобига бойлик орттириш хислати унга ёт эди. Агар хоҳласа, истаган одамдан арқон эшиши ҳеч гап эмасди. Фақат бундай қаллоблик билан шуғулламасди. Ўзингдан ўтар гап йўқ, Оганес афанди, ана шу лангар туфайли ўзинг ҳам сувга сакрашдан тоймасдинг!.. Шундайми?.. Дарвоқе, мен буни мисол тариқасида айтдим-қўйдим-да, ахир, сен ўзимизникисан-ку... Шундай қилиб, дегин, Салим олдимда қаққайиб турар, боз устига, куйдирган калладек тиржаярди. Тасаввур қилгин-а: дунё кўзимга тор кўриниб, худди ёш боладай йиғлашга ҳам рози бўлиб турибману биров ўлай деса, биров куларкан, дегандай, бу нуханинг тиржайишига ўлайми!.. Бир нарсани қотириб қўйгандай, нақ оғзи қулоғида!.. Туғилганига пушаймон едириб қўяйми, деб ўйладиму, тагин шайтонга ҳай бераман... «Лаънатининг тиржайишга топган вақтини қара-ю, дейман! Кимга тўй, кимга аза, деб шуни айтсалар керак-да!» Ўзимни зўр-базўр тутиб турибман, дегин: ҳозир дабдаласини чиқараман, бу ярамаснинг! Шу даража жаҳлга мингандим, лаънати лангар мени шу ҳолга солиб қўйганди. Бутун фикрларим лангар атрофида чарх урарди, холос. Салим бўлса жилмайганча, жаҳлинг чиқяпти-ю, деб парвойига ҳам келтирмай, нигоҳи билан пармалашда давом этарди. Кейин: «Топамиз, капитан Мемед!..»— деса бўладими.

Ақлдан озиш ҳеч гапмас! Шунча одамнинг гувоҳлигида мана шундай деди-қўйди... Бутун Галатай, ҳамма денгизчилар олдида қўрқмай шундай деди. Ахир, бу аҳволда бутун Стамбулни остин-устун қилиб юбориш мумкин-ку!.. Мен унга бақрайганча тикилиб қолдим, кўзларим нақ ўт пуркаётган лавага айланганди. Қараб турибману, лекин ҳеч балога ақлим етмайди... «Сен, лаънати, нимани топиб бермоқчи бўляпсан?— деб сўрадим.— Ўз бошингга ғалва орттирмоқчимисан?» У бўлса ўзини тутолмай хаҳолайди, холос. Унга нима дема, худди нима дейишаётганини эшитмаётгандай ҳафаям бўлмайди.

«Ғам ема, капитан Мемед, топамиз,— дея қайтарди у менга қараб.— Топамиз, бинобарин...»—«Хўп майли,— дедим,— ҳеч бўлмаса мен нима қидираётганимни биласанми ўзи, лаънати?» Жаҳлим чиққанда ҳар доим «лаънати» тилимдан тушмайди, дегин, мени билганлар бот-бот «лаънати» дейишимга ҳафа ҳам бўлишмайди. У ҳам, қарасам, парво қилмай жилмаяпти, тўғрироғи, мазах қилипти Хизр Салим.

«Ер тагида илон қимирласа биламан, хотиржам бўл,— дея жавоб қилди у.— Агар мен билмасам, бошқа ким ҳам биларди. Сен, капитан, лангар изляяпсан...»— «Сен қаердан биласан?»—«Э-э,— дейди,— сўраб нима қиласан, капитан, бу касб сири. Мен одамларнинг кўзига қараб, ким нима қидираётганини билиб ололаман. Ишлаб чиқариш сири, демак». «Хўп, майли,— дедим.— Касб-коринг қанақа, ўзинг нима билан шуғулланасан?»

Салим яна куйдирган калладай ишшаяди, денг, худди худонинг назари тушгандек, нақ Хизр Салимнинг ўзгинаси.

«Ҳар нарсага қодирман, капитан,— деди.— Мени Қудратли Салим деб чақиршади, мен йўқолган ва эсдан чиққан буюмларни топиб бераман. Борди-ю, касб-кори ҳам худди менга ўхшаб, ҳамма нарсанинг удласидан чиқадиган одамни топиб олиб келиб кўрсатсанг, икки юзидан ўпмасам, одаммасман. Бизнинг ишимиз ҳақида махсус мактаб ёки дарсликлар йўқ, ҳаммасини ўз ақлинг билан топишинг керак. Шунинг учун ҳам бизнинг ишимизни алоҳида касб, деб ҳам айтолмайсан. Қисқаси, мени Қудратли Салим, деб чақиршади». «Бўпти,— дедим,— лангарни менга қаёқдан топиб берасан?»—«Эй, йў-ўқ!— деди у.— Сенга бу ҳақда гапириб берадиган аҳмоқлардан эмасман, капитан — бу ишлаб чиқариш сири! Агар сиримни ҳар бир ўткинчига очадиган бўлсам, бир бурда нонсиз қолишим ҳеч гапмас. Сен мендан бу ҳақда сўраб нима қиласан? Сенга лангар керакми, жуда соз: топиб олиб келиб бераман — шу билан гап тамом-вассалом!»

Ақл бовар қилмайди-я!.. Бундан чиқди, у шунча кундан бери, нақ бўлмаса олтин, деб ҳисоблаб юрган им ўша лангарни топиб олиб келиши мумкин экан-да?..

«Яхши,— дедим,— лангарга қанча сўрайсан?» «Сен, капитан, ўзимизнинг одамсан, қанча берсанг, бориға бор барака, деб кетавераман...»

Нима бўлгандаям, ҳар ҳолда, аблаҳда виждон бор эди. Хоҳласа, истаган одамидан арқон эшиши мумкин эди-ю, аммо-лекин бировнинг бахтсизлигидан ўз фойдаси йўлида ҳечам фойдаланмасди. Мана, ахир, конторада икки оёғимни бир этикка тиқиб қўйишди: лангар топсанггина капитан бўласан! Бу, ахир, разиллик-ку! Бошқача аташ ҳам мумкинмас. Манави Хизр Салим эса, ё сувдай оқиб келаётган мўмай луқмани тушунишни хоҳламас, ё ўзини пулни назари илмайдиган қилиб кўрсатмоқчими — билиб бўлмасди. Мен, ахир, бутун бошли докни, тушуняпсанми, лангар, деб остин-устун қилиб юбордим, ҳаттоки мана шу лаънати лангарни топиш учун ўлимдан бошқа ҳамма нарсага рози бўлиб қўйгандим. У аблаҳга эса, менинг муҳтожлигим бундай қараганда чўт эмасдай, у бу ҳақда ҳеч вақони билмайди, шекилли!..

«Демак, шундай,— дедим,— агар мен қидираётган нарсани топиб берсанг, хоҳлаган нарсангни талаб қил — гинг деган номард...» (Ўзимча эса: «Кўз-қулоқ бўлиб тур, ишқилиб, қўйнингни пуч ёнғоққа тўлдириб кетишмаса бўлгани, капитан Мемед!»— деб ўйлайман.)

Салим илжайди. «Кемадан иш олишингга,— дейди,— лангар топишинг шарт, шундайми, капитан? Мен сени қийнаб ўтирмайман, шунингдек, чўнтагингни ҳам қоқламоқчи эмасман, хавотирланма... Қанчага қурбинг етса, ўшанча берасан-да». Ё олло, ўзинг бандам дегин! Демак, у бутун сир-асроримдан хабардор экан-да. Бу нуха нақ инглиз жосуси Лоуренсинг ўзи эмасмикин? Ё рентген нурлари орқали фикрларимни уқиб олдимикин?.. Ё

худойим-ей, агар ўша лангар қўлимда бўлса, дўппимни осмонга отмасмидим. Бизнинг ишимизда капитанлик унвонига унчалик аҳамият беришмайди, ким лангарнинг хўжайини бўлса — ўша ҳам капитан, ҳам адмирал!.. Мана шунинг учун айтяпман-да, агар Хизр Салим хоҳласа, мени ўйинчоқ қилиб ўйнатиши мумкин эди. Агар у хоҳласа, мен лангар учун маошимнинг ярмини ҳам унга тўлаб туришга рози эдим! Мана шунақа!..

Салим жилмаярди. «Демак, кўнглингдан чиқариб қанча берсанг, бу ўзингни ишинг, лангарни эса эртагаёқ ҳозир қиламан, шуни яхши билиб қўйсанг, бас».

Қисқаси, эртасига кемага лангарни судраб келдим у тўппа-тўғри конторага йўналдим. Ўша вақтларда, азизим, лангар қуш сутидан ҳам қимматроқ эди. Мана шундай қилиб, мен Қудратли Салимнинг лангари туфайлигина капитанликка эришдим. Мана шунақа фаройиб замонлар эди-да! Лангар кемага занжир билан маҳкамлаб қўйилдими, демак, денгизга чиқиб хоҳлаган томонингга сузавер. Бундан келиб чиқадики, мана шу лангар бизнинг асосий боқимандамиз экан. Ишонгинг келмайди-ю, лекин факт!.. Хизр Салим топиб берган лангар... Хуллас калом, агар бирор-бир нарсангни йўқотиб тополмаётган бўлсанг, дарҳол Салимга мурожаат қил, у сенга ернинг тагидан бўлса ҳам топиб беради — бир сўз билан айтганда — сеҳргар! Салимни қаердан топаман, деб сўраяпсанми? Ҳамма синоат шунда-да... Аблаҳ хоҳлаган нарсангни топиб бериши мумкин, лекин сен уни қанча қидирмагин бари бир тополмайсан. Қачонки мушкул аҳволга тушиб қолсанг, матросларнинг қаҳвахонасига бориб ўзингга чой ёки қаҳва буюр — бир-икки хўплам ичиб улгурмасингданоқ аблаҳ худди сеҳргардек қаршингда ҳозир у нозир бўлади-да, худди бу кунингдан баттар бўл, дегандек, масхараомуз илжайиб башарангга қараб туради. Ён томонингдан келади-да,

бошдан-оёқ қараб: «Топамиз, дейди, топамиз, ғам ема!»— ва яна бир қур кўздан кечиради... Менинг назаримда, худди шу дақиқада, у сени ноиложликдан бошингни тошга уришга тайёр бўлиб турганингда ёрдамга етиб келганидан ҳузурланади. Пулниг кетидан қувмаган экан, демак, унинг севинчи ҳам ўзига хос ғайритабиий! Мушкул аҳволда қолган одамни топиб, кейин унинг ғам-андух чоҳидан қутқариб, фалокатини аритишдек савоб иш қилиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. У мана шунақа қаллоб! Ҳеч қачон чўнтагида ҳемирсини бўлмайди, чунки на боққоллик дўкони, на омборхонаси, на пакгаузи бор... Ҳақиқий сеҳргар, фақат эртактагидака эмас, балки оддийгина! Қаерда яшашини ҳеч ким билмайди. Лекин худо кўрсатмасин, қандайдир клапан ёки бошқа бирор эҳтиёт қисми тополмай танг аҳволга тушиб қолишинг билан шу заҳоти рўпарангда Қудратли тиржайганча пайдо бўлди. Унинг шу мавқеида мағрурланиб, бурнинг кўтарилмай кўрсин-чи? Бундай Қудрат соҳибини қаердан топа оласан? У ҳамма нарсага осонлик билан эришадими? Масхара қилишга қилади-я, лекин уни сукут сақлашга мажбур қила олмайсан-ку...

Олтин Шох кўрфазида, қирғоқдан анча нарида, денгиз қаърига қарасанг, чуқурликда Қудратли Салимнинг сув ости омборини кўрасан. Денгиз қаърида кемаларга ҳаводан зарур бўлган барча эҳтиёт қисмлар, ҳар турли инвентар тўлиб ётибди. Қудратли Салим барча бу эҳтиёт қисмларни тўплаб, денгиз тубига йиғиб қўяди. Ёмонми? Қудратли Салим бу сувости омбори учун ижара ҳақи тўлаш мажбуриятидан озод. Унинг на адреси бор, на ижара ҳақи тўлайди, на бож солиғи бор, на қоровули, на рўйхати — мазкур омборнинг ҳеч қандай хат-ҳужжати йўқ. Ҳаммаси хўжайинга боғлиқ: хоҳласа, унга кўз-қулоқ бўлиб туради, хоҳламаса йўқ. Уни кундузи чироқ ёқиб тополмайсан, лекин мушкул аҳволга тушиб қолганингда бу омбор Қудратли Салимнинг қўл

ишораси билан тўсатдан хизматингга ҳозир бўлади-қўяди... Худди афсонага ўхшайди-а, тўғрими, Оганес афанди? Шунга қарамай, буларнинг бари ўроқдан ҳам тўғри гаплар. Ҳар ҳолда, мени сафсатабоз, деб ўйла-массан?

МАЧТА УЧИДАГИ ОДАМ

— Қулоқ сол!.. Ҳе-ей! Ҳой, эшитяпсанми?.. Ҳой!.. Жинни!.. Қулоқ сол, Шукур!.. Туш пастга!.. Мачта учидаги каллаварам, эшитяпсанми? У ерда нима қил-япсан? Жинни бўлиб қолдингми, нима бало, нега у ёққа чиқиб олдинг? Аҳмоқларнинг аҳмоғи! Расво! Ҳайвон! Палид! Туш, деяпман! Отангнинг арвоҳини чирқил-латишга мажбур қилма, лаънати чулчут!..

Калтабақай қўлларини худди қанотдай лапанглат-ганча капитан Мемед палубада у ёқдан-бу ёққа пилди-раб югурар, команда аъзолари эса журъатсиз қотганча орқароқда қимирламай тўпланиб туришарди.

Капитан Мемед фокмачта атрофида пириллаб ай-ланиб, депсиниб турар, бошини юқори кўтарганида эса четдан қараган одамга бўйни елкасига қўшилиб кетган-га ўхшарди.

Одамлар мачтанинг учига қарашди: ҳақиқатанам мачтанинг қир учидаги шарпа одамми ёки уларга шун-дай туюляптими?

Мачта учидаги одам эса деярли булутлар билан ай-қашиб, яна бир неча сониядан кейин худди руҳ каби осмони фалакка чиқиб кетадиганга ўхшарди...

Капитан Мемед кўзи қинидан чиққудек бўлиб мач-та тепасига ваҳшат-ла тикиларди. Тепага қарайвериш-дан фойда йўқлигини тушунганидан кейин атрофида йиғилиб турганларни кўздан кечириб, улар орасидан боцман Айюбни топди.

— Тепадаги йигит ким ўзи? А? Ким деяпман?

Боцман Айюб ҳаммасига бир ўзи айбдордек, хоки-сор қиёфада турарди.

— Шукур бу... Шукурга бир бало бўлганга ўхшайди.

— Унга нима жин урипти, лаънати Шукурга? Ўзи нима бўляпти, деб сўраяпман? Мачтанинг тепасида бало борми аблаҳга?

— Мен қаёқдан биламан? Эрталаб туриб қарасак, у мачтага чиқиб олибди...

— Нима, у ёққа кечаси чиқиб олибдими?

— Ким билади дейсиз...

Капитан Мемед асабийлашганча, худди қафасга солинган йўлбарсдек бир ерда туролмай бетоқатланарди.

Эрта тонг. Денгиз ҳам осмон каби шаффоф рангда. Қилт этган шамол йўқ. Кема лангар ташлаганча оҳиста тебраниб турарди. Қамбузнинг трубасидан сийрак тутун чиқиб турибди. Капитан Мемед мачта учидан кўз қирини узмасди. Бирдан бўйин томирлари бўртиб кетди.

— Шукур!.. Ҳой!..

— Эшитаман, шеф...

Юқоридан, нақ мачтанинг учидан овоз худди нариги дунёдан келаётгандай эшитиларди.

— Ҳали шошмай тур, қўлимга тушасан-ку!.. Эртами, кечми, бари бир пастга тушасан-ку!.. Ушанда биласан! Мана кўрасан, шохингии шундай қайириб қўяйки!

— Биламан, шеф.

— Янчиб ташлайман!..

— Янчиб ташлайверинг, шеф.

— Кулингни кўкка соураман!..

Капитаннинг бўйнидаги томирлари ўқлоғдай-ўқлоғдай бўртиб кетди.

— Қани, яхшиликча пастга туш, аблаҳ!

— Жаҳлингиз чиқмасин, шеф.

— Қулоқ сол!

— Эшитаман, шеф.

— Агар ҳозир тушсанг, сенга ҳеч нарса бўлмайди..

Гуноҳингдан ўтаман... Худо ҳаққи, рост, ҳамманинг олдида айтяпман!..

Капитан Мемед тонгги сукунат пардасини парчалаб, янада қаттиқроқ қичқирди:

— Охирги марта сўраяпман: тушасанми ё йўқми?

— Тушаману, фақат...

— Нима фақат?

— Қўрқяпман...

— Мачтага чиқаётганингда нима ҳақда ўйлагандинг?

— Унда энди тонг ёришиб келаётганди, шеф... Ғираширада унчалик қўрқинчли эмас эди. Кейин бўлса, уйқусираб чиққандим...

— Нима-нима?

Матрос Шукур пастдагиларга эшитилсин, деб овозини баландлатди:

— Унда ҳали уйқум ўчмаганди, шеф.

— Энди уйғондинг-ку, туш.

— Шеф...

— Нима демоқчисан?

— Агар тушсам, урмайсизми?

— Тушсанг — урмайман, тушмасанг — калтаклайман.

— Агар тушмасам қанақа қилиб калтаклайсиз? Ахир, мен тепадаман-ку...

— Ҳа-а, аблаҳ! Менга гап қайтармоқчимисан қанжиқнинг ўғли! Қаерда бўлмагин, бари бир кулингни кўкка совураман! Хоҳ жаҳаннамда бўлгин, хоҳ жаннатда, ҳамма ердаям топаману шундай додингни бераманки...

— Қўрқяпман, шеф... Нега ҳамманглар чумолидек кичкина бўлиб кўриняпсизлар?..

— Нима дединг?

— Бу ердан ҳамманглар худди нуқтага ўхшаб кўриняпсизлар, деяпман... Кўнглингизга олмангу, шеф, сиз ҳам нуқтасиз.

— Гапни бас қилиб, чаққон-чаққон туша қол...

— Бошқа илож йўқ... Бошга тушганни кўз кўраркан, шеф. Қўрқинчли бўлса ҳам бошқа иложи бўлмагандан кейин...

— Шундай қилсанг олам гулистон, қани, туша қол...

— Тушолмайман, юрагим дов бермаяпти, шеф.

Капитан Мемед қутуриб бақирди:

— Тушолмайсанми, аблаҳ! Нима, сенингча, сени тушириш учун олдинга чиқишимиз керакми? Қандай чиққан бўлсанг, шундай тушавер!

— Сакраш керак...

— Нима, нима дединг?

— Сакраш керак, деяпман, шеф, бошқа иложи йўқ.

Капитан Мемеднинг жони ҳиқилдоғига келганидан, ранги оқариб кетди.

— Нима бало, эсингни едингми, палубага сакрайсанми? Жонингдан умидинг борми ўзи!

— Палубага эмас, шеф.

— Бўлмаса қаерга?

— Денгизга...

— Денгизга?!

— Денгизга, шеф.

— Қулоқ сол...

— Эшитаман, шеф.

— Денгизга сакрайман, деган аҳмоқона фикрни ми-янгдан чиқар. Қандай чиққан бўлсанг, ўшандай оҳишта тушиб келавер.

— Ахир, мен, денгизга сакраш учун чиққандим-да.

— Денгизга?

— Ҳа, денгизга. Менинг бобом худди шундай сакраган.

— Қанақа бобонг.

— Менинг бир бобом бор эди.

— Хўш?

— Катерда сузарди, мачтанинг қир учига чиқиб оларди...

- Хўш?
 - У ердан сувга балиқдай сакрарди.
 - Хўш, кейин-чи?
 - Катернинг тагидан сузиб ўтарди.
 - Хўш?
 - Сузиб ўтиб, бошқа томондан шўнғиб чиқарди...
 - Хўш, нима бўпти?
 - У етмиш ёшда эди, шеф...
 - Нима дединг?
 - Етмиш ёшда эди, деяпман, мен бўлсам бобомнинг муносиб неварасиман...
 - Қулоқ сол, Шукур...
 - Эшитаман, шеф.
 - Сен менга бобонг ҳақида афсона сўқишни бас қил. Эски замонларда ҳаммаси бутунлай бошқача бўлган, ош-овқат ҳам бошқача... Сен менга қулоқ сол...
 - Эшитаман, шеф.
 - Ҳозирги шалдир-шулдур овқат билан курсидан йиқилсанг ҳам нариги дунёга равона бўлишинг турган гап...
 - Менга эса бу ердан...
 - Нима «бу ердан?»
 - Шўнғиш керак...
 - Ҳой, эҳтиёт бўл!
 - Мана шундай қилиб, шўнғияпман...
 - Эшитяпсанми, бас қил!
 - Кема тагидан сузиб ўтаяпман...
 - Ҳой!..
 - Ва бошқа томондан...
 - Эҳтиёт бўл!
 - Сув юзига...
- Капитан Мемед боцман Айюбга жаҳл-ла тикилди.
- Ахир, шаҳарлик палиддан ҳақиқий матрос чиқармиди? Кўнгилсизликдан бошқа ҳеч гап йўқ!.. Хўп, дейлик, бобоси денгизчи ёки худо билади, ким бўлган... Отаси-чи? Отаси ким бўлганлигини ким билади? Заҳм

ёки бошқа бирор-бир касалга мубталоми ёки ароқхўрми, ким билади? Генелев кўчасига лангар ташлаганларнинг ҳароми болалари ҳақида ярамас овозалар юриши маълум-ку? Кунлардан бир кун ана шундай ярамас қутуриб мачта учига чиқиб олади-да... Агар мабодо, худо кўрсатмасин, йиқилиб майиб-сайиб бўлса, унинг учун ким жавоб беради? Албатта, ер юзи яна битта ҳаромидан тозаланади, бу айни муддао... Лекин, сўраб-суриштириллар бошланади... Қани, айтинг-чи капитан: бу аблаҳ нимадан ўлди? А? Нега бу итвачча мачтанинг қир учига чиқиб олди? Балки, сен капитан, уни чоғи келмайдиган иш билан қийнагандирсан? Хўш, капитан, қани жавоб беринг-чи? Мана, сиз, менинг ўрнимда нима деб жавоб берган бўлардингиз?

Айюб бошини эгганча, хаёлга чўмди.

— Мен айтардимки...

— Нима дердинг?

— Мен, бобоси билан мусобақа ўйнайман деб, мачтадан йиқилиб ўлди, деб айтардим...

— Қалланг жойидами! Мачтанинг тепасида бобоси билан мусобақа ўйнашга бало борми? Қим ҳам бунга ишона қоларди? Ҳой Шукур!

— Лаббай, шеф.

— Кулоқ сол... Мен яна мана шу кўпчилик одамнинг олдида айтяпман: агар бехархаша ўзинг тушсанг, хоҳлаган вақтингда беистисно аванс бераман, агар отпускаи хоҳласанг, отпускаи бераман.

— Шеф...

— Хўш, нима?

— Сиз бусиз ҳам бахиллик қилмай доим берардингиз...

— Кулоқ сол, жаҳлимни чиқарсанг ҳам тарсакиламайман, калтакламайман.

— Сизнинг шундай ҳам бекордан-бекорга урадиган одатингиз йўқ... Тушадиган бўлсам, бошқа шартим бор эди...

Капитан Мемед севиниб кетганидан кўзини чақчайтирди.

— Айюб раис: «Шукур — яхши матрос», — деб қичқирсин. Унинг гапини бутун кемадагилар, ҳамма матрослар эшитсин...

Капитан Мемед ёнида турган Айюбга ўгирилди-да, шивирлаб деди:

— Кўнгиллари нималарни тусаганини эшитдингми? Айтганидай бақира қол, тушсин.

Айюб кўзини қисиб юқорига, сўнг капитанга қаради.

— Бекорларни айтибди, бақириб бўпман...

— Эсинг жойидами ўзи? Оғримаган бошимга ҳали сен ҳам бормидинг?

— Бари бир айтмайман.

— Нега энди қайсарлик қиляпсан?

— Чунки у ёмон матрос, шунинг учун ҳам хомтама бўлмасин... Улгудек дангаса...

Капитан Мемед боцманнинг қулоғига шивирлади.

— Ҳечқиси йўқ, сен бақиргин, номига қичқиргин, у пастга тушса бўлгани... Агар мабодо йиқиладиган бўлса ҳаммамизнинг ҳам қулоғимиз тагида шавла қайнаши турган гап... Йиқилиб, соғ қолса майли-я, итдек ўлади-кетеди...

— Улса менга нима... Лаънати чулчутдан қутуламиз-қўямиз...

— Нима бало, ҳаммаларинг тил бириктириб олган-мисизлар, аблаҳлар? Портга етиб олайлик, ҳаммаларингни ҳайдамасамми! Ҳаммаларинг кемадан даб бўлларинг! Эшитяпсанми? Кўзимга кўринсаларинг соғ қўймайман! Ҳаммаларингга кўрсатиб қўяман!

Шукур юқоридан туриб бақирди:

— Айюб раис, қани айта қол! Капитан бобо кутиб турганини кўрмайпсанми? Бўлмаса, ўзимни денгизга ташлайман...

— Улсам ҳам сенинг айтганинг бўлмайди! — дея қичқирди унга жавобан боцман. — Бобонг, балки, яхши

денгизчи бўлса бўлгандир, лекин бунинг ишга ҳеч қандай алоқаси йўқ... Сен бўлсанг, ота ўғли, бизнинг ишга ярамайсан, тубан, аблаҳ...

Юқоридан эшитилаётган Шукурнинг овози қатъийлик касб этган бўлиб, унда энди дадиллик сезиларди: — Энди виждоним соф. Сакраяпман, шеф!..

Палубада турган барча одамлар— капитан Мемед, боцман Айюб, матрослар— мачта учига диққат билан қараганича қотиб қолдилар.

Қуёш ҳали кўтарилиб улгурмаган, лекин унинг нурлари мовий булутлар оша тушиб турарди. Капитан Мемед кўзини қисганича юқорига қарарди. У ерда, юқорида, мачтанинг қир учида қандайдир одамнинг ғимирлаётганини зўрға илғаш мумкин эди: мачтадан унинг сояси ажралгандай бўлдими, ёки кўз жимирашдими, билиб бўлмасди...

ЗАНГИ БУЗИЛГАН СОАТ

Манави ерда, ойнанинг олдида мен ўтирардим... Барча ўткинчилар мени танишарди. Шу ердан бола-бақраларга бақриб қўярдим. Кечқурунлари қизим хабар олгани келарди. Набирам эса туғилганидан буён доим мен билан бирга эди. Агар мен бўлмаганимда, унинг тирик қолиши даргумон эди. Кўз очиб юмгунча катта бўлиб қолганини қара-я! Овқат пишириб, унинг мактабдан келишини кутиб ўтирардим... Бу менинг кварталим. Болаларим шу ерда дунё юзини кўришди, эрим нариги дунёга равона бўлди. Бизга дам-бадам турар жойимизни ўзгартириб туришга тўғри келарди. Бизга яшаш nasib қилган кулбалар ҳали-ҳануз қилт этмай турибди. Фақат уларда энди бошқа бахти қаролар истиқомат қилишади. Мазкур уй-кулбаларда менинг ҳам номи нишоним йўқ... У ерда ҳеч ким мени кутмайди ҳам. Дарвоқе, мен у ерда ҳам ҳозир у нозирман. Уша хоналарда, хоҳласам ҳаммасида бирдан бўлишим мумкин. Ошхонада овқат тайёрлайман. Мана, бир оз ором олгани ёнбошладим. Чарчаб, ойна қаршисига дам олгани ўтирдим...

* * *

Яна ойна олдидаман. Тепаликка қараб ўтирибман; улкан юк машиналари юқорига ўрмалаб чиқишади-да, сирғалганча қияликка тушиб кетишади. Ёмғир шивала-япти. Болакай тойиб кетиб, нонини тушириб юборди... Мен ёлғизман... Уй юмушлари тугаб, газеталардаги

суратларни ҳам томоша қилиб бўлдим. Эҳ, ўқишни билмайман-да — қизим қанча ялиниб-ёлборди, ўзи ўргатмоқчи бўлди, бари бир ўрганишни хоҳламовдим. Расмларнинг ўзи ҳам етиб ортади — нақ бутун оламни кезиб чиққандек бўласан! Уларга қараб туриб ўзинг ҳам беихтиёр ҳамма, ҳамма нарса тўғрисида тўқиб ташлагинг келади... Газетани набирам, кўпинча эса куёвим овоз чиқариб ўқиб беришади. Қизим билан куёвим энди шу ерда яшади. Яқин орада ўғлим уйланади, уйимизга келин келади... Унда мен қаёққа бораман? Бошқа жой топишга тўғри келади. Нарсаларим ҳам унчалик кўп эмас: каравот, сандиқ, иккита кресло ҳамда девор соати. Соатни албатта ўзим билан олиб кетаман. Бисотимда фақат шугина қолган... У ҳам худди ўзимга ўхшаб шарти кетиб парти қолган, фақат у мен эслаган нарсаларни ёдида сақлармиди? Афтидан, қаршимиздаги уйдаги қўшниларимиз мени кўриб қолишди шекилли! Қўлларини силкитиб, чақиринишяпти... Бу ёққа кел, ўтган кетгандан отамлашиб ўтирамин, дейишяпти. Ўтмиш ҳақида, болалар-набиралар тўғрисида... Йўқ, негадир боргим келмаяпти... Тўр парда ортида якка ўзим ўтиргим келяпти. Оҳиста оқшом чўкяпти. Минг-минглаб оқшомларимдан бири. Девордаги соат чиқиллаб юриб турибди. Вақтни ўлчаяпти. Соат олти бўлганда олти марта жом уради. Баъзида эса янглишиб ҳам кетади: соат ўн бўлганда атиги уч марта жом уради-қўяди. Соатим бузилиб қолганга ўхшайди, балки ёғлаш керакмикин? Дарвоқе, унинг кимга ҳам кераги бор? Янглишса, янглишиб ўлмайдами. Қайтанга шуниси, яъни вақтни бутунлай алғов-далғов қилиб юбориши минг марта яхши. Учни беш қилиб, ўнни эса олти...

* * *

Столга дастурхон солинган. Радиода «Ҳой қиз, сен Черкешдан келдингми», деб куйлашяпти. Ёлғиз ўзим креслода ўтирибман. Ҳатто диванга ёнбошлаб мизғиб

олсам ҳам бўларди. Қачон эшикни тақиллатишаркин, деб кутиб ўтирибман. Ана ҳозир бирин-кетин ўғлим, кўёвим, қизим, набирам келиб қолишади. Йўқ, аввал кўёвим, кейин қизим билан набирам, улардан кечроқ ўғлим келади. Уй бирпасда гавжум бўлади-қолади. Улар кун бўйи бўлган воқеа-ҳодисалар, дилсиёҳлигу хурсандчиликлар ҳақида тўлиб-тошиб гапиришади. Стол атрофига ўтириб, соатнинг бузуқ бонги остида гурунглашишади. Уларнинг турмушлари ана шундай бир меъёردа ўтиб борарди...

* * *

Баъзида худди ҳавога чоғишиб кетгандек, жуда енгил бўлиб қолганга ўхшайман... Узоқларда қолиб кетган қишлоқда, узоқ ўтмишда шундай эдим. Йўқликка юз тутган болалигим кейинчалик келинчаклик билан алмашинди. Ёлғизликда ёлғиз эдим — турмуш қуриб абадий ёлғизликка дучор бўлдим. Дилсиёҳлик, алдов, кўз ёшлар бошланди... Бора-бора ҳаммасига кўникиб кетдим. Вақт эса оқар дарёдек гап...

Йўқ, олис ўлкаларда эмас, мана шу ерда, ойна олдида ўтирибман. Мана ҳозир ўрнимдан туриб дераза пардасини кенгроқ очиб қўяман. Ҳамма — хонани ва у ерда ўтирган мени кўришсин. Яна болакайлар дераза олдида уймалашишяпти. Қандайдир машинани судрашяпти. Ана тўполону мана тўполон! Деразани очиб, пўписа қилиб қўйсаммикин! Шу вақт катта автобус ўтиб қолгани учун ҳеч ким гапимни эшитмади... Вақт нега имиллаяптийкин-а? Нега у қимирламай бир жойда турибди? Дақиқалар чексиздай чўзиляпти. Мен соатининг чиқиллашини эшитмаяпман — дераза олдида қимир этмай турибман, ҳеч ким мен томонга қарамайди, ҳеч ким мени кўрмайди ва ҳеч ким олдимга келмайди ҳам. Тиқ этган — овоз йўқ...

Кўчамизда қанчадан-қанча янги уйлар қад кўтарибди... Нотаниш одамларни-ку қўяверасиз. Ана кўшнимиз судралиб келяпти. Қанчалик қариб қопти-я! У билан гаплашсаммикин. Лекин шу вақт калит шириқлади. Эшикка отилдим. Уғлим. Қўлида тугунчалар. «Менга бера қол, ўғлим». У бўлса тўғри ошхонага кириб, ҳамма нарчасини ташлаб чиқди. Чарчабди. Худди ичак-човоғи ағдарилгандек ранги оппоқ. Эркаклар ишдан мана шундай ранг кўр, қол сўр, бўлиб келишади. Нега мен унинг нигоҳини кўрмайман? Унинг авзойи бузуқ кўринади. Сўрашмасданоқ, индамай креслога ўзини ташлади. Наҳотки, мен ундан ранжисам? Ахир, бу менинг ўғлим-ку. У газетани олиб, кеча ечишга улгурмаган кроссвордни ечишга киришди. Ҳозир унинг учун шундан муҳимроқ ҳеч бир нарса мавжуд эмас... Мен уни кичкинтойлигидан биламан. У дарахтларга, тепаликнинг тик ёнбағрига тармашгани-тармашган эди. Кейин ҳарбий хизмат... Балки, у уйда ҳеч ким йўқлиги учун мана шундай қовоқ уюб ўтиргандир? Уларнинг ҳаммаси қаёққа йўқолишдийкин? Дераза ортида зулмат қуюқлашиб борарди. Ҳозир фонусларни ёқишади. Қўнғироқ жиринглади. Уғлим сакраб ўрнидан туриб, эшикни очди, ҳаммалари—қизим, набирам, куёвим келишибди. Қизимнинг кўриниши намунча ҳорғин бўлмаса... Набирам анча-мунча ўсиб қопти-я... Кутяпман... Ҳозир менга яқинлашади, қучади... Йўқ мени ҳеч ким кўрмаётганга ўхшайди. Балки улар мендан ранжишганмикин? Эҳ-ҳа, ахир уларнинг ўз дунёқарашлари бор-ку. Балки, ҳеч бўлмаса ўша муҳитларида мени кўриб, мен билан гаплашишга вақт топишар. Ахир мен шундоққина ёнгиналаридаман-ку. Мана, мен. Набирам копток ўйнапти. Куёвим диванга ёнбошлаб ётибди... Қизим кечки овқатга стол тузаяпти. Мен ўз кресломга чекиндим. Шу

бугунчалик ҳеч қачон ёлғиз бўлмаган бўлсам керак...
Ҳа, ҳар доимгидан ҳам ортиқча. Нимадир рўй берган-
га ўхшайди. Ҳеч ким кулмаяпти. Тўнғиллашади. Қи-
зимга яқинлашиб: «Нега маъюссан?»— деб сўрадим.
У худди бўшлиққа қарагандек қараб турди-турди-да,
оғиз очиб жавоб беришга ҳам арзитмади. Оҳ, ҳамманг-
лар бирам тегманозик бўлиб кетибсизларки! Юрагим
пора-пора бўлиб кетди. Наҳотки, менинг шу ердали-
гимни билмасангизлар?! Мен мана шу ерда, креслода
ўтирибман. Занги бузилган соатнинг овозини эшитиб
ўтирибман. Худонинг берган куни ҳар кеч шу аҳвол...

* * *

Баъзида улардан жаҳлим чиқиб, ўпкалаб бақирар-
дим-да, шол рўмолга ўранганча кўчага чопиб чиқиб ке-
тардим. Улар ортимдан соядек эргашиб чиқишарди.
Агар мабодо ҳозир: «Сизлардан қочиб кетаман»,— дейчи,
киё ҳам боқишмайди. Балки, ростданам кетсаммикин?
Уй олдида бир оз турсам, кейин бозорга бориб кўк-
фуруш, қассобга учрашсам... Еки дарё бўйидаги хиёбон-
га борсаммикин? Еки қўшнимиз Хадичаникига чиқсам-
микин. Афтидан, мен ўз уйимга бегона бўлиб қолибман.
Ҳаттоки ўз буюмларим орасида ҳам. Фақатгина соатим-
нинг зангигина ўзгармабди, холос. Менинг ўзим қаерда-
дир ташқарида қолиб кетганга ўхшайман. Ҳеч кимнинг
мен билан иши йўқ. Хонага кирсаммикин-а? Буюмла-
рим, кийим-кечакларим, сандиғим, каравот устидаги
ёпқичим, чамадоним, кўҳна суратларим... Хонанинг
ичидан қулфлаб олардим. Қалит қаерда экан?..

* * *

Одатдаги оқшомлардан бири. Мен ҳар доимгидек
ўзимнинг кресломда ўтиргандим. Бошим айланди.
Кресло суюнчиғига ёнбошладим. Ичимда бир нима

узилиб кетганини ҳис қилдим. Машина ишлаб турувди-ю, унинг нимасидир дарз кетгандай бўлди. Шундай қилиб, креслодан қимирлолмай қолдим. Бу ёруғ дунёда қанча яшадим экан? Олтмиш йил?

Мен яшашга улгурган ҳар бир йилимни ойма-ой, кунма-кун кўз олдимдан ўтказдим. Болалар туғилиб, вояга етишди. Набирам пайдо бўлди. Мен яшаган хоналар, уйлар... Худди менга кино кўрсатишаётгандай эди. Балки, туш кўраётгандирман? Бирин-кетин кўрган тушларим бир-бирига қўшилиб, ҳаётим мазмунини ташкил этгандир... Мана энди креслода ўтирибман. Мана энди диванга ётдим. Қандайдир етти ёт бегона одамлар тепамга йиғилиб кетишибди. Дорилару кўз ёши. Қизим оёғимга ёпишиб олганча, уни маҳкам ушлаб турарди. Мени кеткизмаслик учун шундай қиляпти-микин? Ҳаммалари жонларини жабборга бергудек йиғлашган эди-я. Ҳаттоки куёвим ҳам. Шундай бўлиши етти ухлаб тушимга ҳам кирмовди. Кейин ҳамма тарқаб кетди, мени эса қаёққадир олиб кетишди. Улар ўзларича шундай ўйлашганди. Мен бўлсам шу ердаман. Дераза олдидаги креслода ўтирибман. Ошхонамда куймалашяпман... Балки, бу ўлимдир? Мен ундан шундай қўрқардимки. Қабристоннинг олдидан ўтиш у ёқда турсин, ҳатто кўз ташлашга ҳам юрагим дов бермасди. Эҳтимол, мен ўлгандирман. Эҳтимол, мен энди йўқликка юз тутгандирман. Эҳтимол, мен кўринмаётгандирман. Унча-мунча билган дуоларим ҳам ёдимдан кўтарилиб кетибди. Бутунлай эсимдан чиқибди. Ўлим, бу ҳамма нарсани унутиш демакдир...

* * *

Қизимнинг кўзлари кресломга қадалганча бақрайиб қолди. Ҳеч ким унга ўтиришга журъат қилмайди. Менинг бу ердалигимни улар билишармикин? Ни-

ҳоят, ўғлим кроссвордини бир чеккага йиғиштирди. Набирам радио эшитгиси келди шекилли, приёмникка интиляпти. Радиони қўя қол, болажоним, бирга эшитамиз. Балки менинг севимли «Сен Черкешдан келдингми, қизгина», деган ашулани эшиттиришаётгандир. Негадир этим увушяпти. Узала тушиб ётиб олдим. Кўчанинг нариги бетигаги уйларда чироқ ёқилди. Деразадан соялар яққол кўрина бошлади. Бизни-кида эса қоп-қоронғи. Болаларим ундан-бундан оҳиста суҳбатлашиб ўтиришибди. Мана шу тахлит яна бир кун ўтиб, яна бир тун ўз ҳукмига кирди.

— Мен учун эса на куннинг ва на туннинг фарқи бор. Мен ҳар доим шу кресломга михланиб ўтираман. Улар мени бошқа жойлардан қидириб овора бўлиб юришмасин дейман-да...

* * *

Мен барҳаётман! Чироқни ёқинглар! Радиони қўйинглар! Жилмайинглар! Мен сизларнинг шўх-шодон кулгиларингизни, овозингизни эшитишни хоҳлайман. Мен яшайман. Сизлар ҳам узоқ умр кўринглар... Йўқ, тушунимасяпти. Ахир, бир кун келиб, улар ҳам менинг ҳолимга тушишлари аниқ; улар ўшанда креслода, столда, китобда, девор соатида яшай бошлайдилар... Чунки ҳар бир мавжудотнинг ўз бошпанаси, мангуликка юз тутгунча яшайдиган ўз макони бўлади. Менинг бошпанам мана шу кўк кресло. Яна бузилган соатим уч марта бонг урди — демак, кечки етти бўлибди. Ўғлим шивирлаганча: «Соатимиз росаям алдайди-да...» — деди. Ҳам-малари деворга узоқ тикилиб қелишди. Ҳеч кимдан садо чиқмасди.

О Н А И З О Р

Эшикни астагина тақиллатишди. Уйқу ўчиб кетди. У кўзини очди. Кўчадан тушаётган ёруғлик хонадаги сариштасизликни ҳамда ифлосликни янада бўрттириб кўрсатарди. Пол устига картон бўлаклари ёйиб ташланганди, унда шафтоли данаги, қоғоз қийқимлари сочилиб ётар, қоқ ўртада эса бир жуфт ёзги туфли турарди. Тақиллатув унда хосиятсиз туйғу уйғотди ва у девор томонга секин ўгирилди. Кўкимтир гулқоғозда уйқу пайтида ўлдирилган чивинларнинг қонли доғлари кўринарди. Антеннанинг ҳаворанг сими эса радиоприёмник турган столга қараб осилиб турарди. Қўшни хонанинг эшиги очилди ва тирқишдан бошдан-оёқ линолеум сирилган пол кўринди. Тонг ёғдуси полда ёйилиб ётган кир-чир кийимлару эски газета ва журналларни ҳамда кўчиш шошқалоқлигида эсдан чиққан каттакон дазмол тахтани ёритиб турарди.

Эшикни астагина тақиллатув яна қайтарилди. У қўл соатига қаради. Энди етти ярим бўлибди. Қаллаи саҳарлаб ким кела қолдйкин? Балки, бу шунчаки каптарлардир? Чердакда каптарлар беҳисоб. Улар кун бўйи томда сайр қилиб юришади, болохонага ўтиб, нарлари модаларини кўнглини олиш пайида кечгача ғув-ғувлашади. Уларнинг ғув-ғуви ётишига халал бергани сабабли у ўзини бир ёнбошдан, иккинчи ёнбошга олишга мажбур этар ва ёлғизликни тағинам ўткир ҳис қилдирарди.

Яна тақиллатишди. Бу гал тақиллаш қаттиқроқ бўл-

ди ва шу боисдан қаттиқроқ эшитилди. Уни бесаранжом-лик чулғаб олди, ҳатто: «Қим у?» — деб бақирмоқчи бўлди-ю, лекин ўзини тутди. Келган одамни ими-жимида қадам босишини ҳам илғаб олиш мақсадида диққат билан қулоқ сола бошлади. Қизиқ: ҳатто қадам товуши ҳам эшитилмасди. Балки у ҳалиям уйқусираётгандир. Одатда, у зинапоянинг тош пиллапояларидан битта-яримта чиқаётган ёки тушаётган бўлса, эшикни тарақлатиб ёпишгандами ёки газета тарқатувчи келгандами, бўлмасам, тешиккулча сотувчининг овозини эшитгандами — ишқилиб, кўчадан хонага кирган шовқин — унинг уйғониши учун ҳамиша кифоя эди...

* * *

У ўрнида ётганда хотинининг салгина қимирлашидан ҳам уйғониб кетар, кейин эса ухлашга қанча ҳаракат қилмасин, бари бир ухломасди, ўшанда хотини ҳам уйғониб кетарди-да, уйқуси бўлингандан жаҳли чиқиб: «Вой, худойим-ей, мунча ғимирлайвермасанг!» — дея тўнғилларди. У хотинининг жаҳлини чиқазгиси келмасди, шунинг учун сувга тушган тошдек миқ этмай ётаверарди. Кейин у хотини бир меъёрда нафас олаётганини эшитарди. У тинчгина ухлар эди. Фақат азон пайтидагина, яъни хўрозларнинг қичқирғи тонгдан дарак бера бошлаганда уни уйқу элита бошларди. Шунда у ҳали унинг учун бошланмаган тонгнинг қиёмида гафлат уйқусига чўмарди. Каравотнинг ғижирлаши, тунги шиппакнинг шитиллаши, эски тахталарнинг ғичиллаши ва крандан тушаётган сувнинг жилдираши — буларнинг ҳамма-ҳаммаси уйқу аралаш қулоғига чалинарди. Кейин: «Чой тайёр!» — деган бақирёқ эшитиларди. У бу овозни эшитса ҳам, ўзини эшитмаганга солиб ётарди. Бинобарин, қўшни хонадаги радиони бор овози билан бақиртириб қўйишларига дош бериб бўлмасди. У жони ҳиқилдоғига келгандагина ўридан ирғиб туриб, радиони ўчирарди.

Ниҳоят, эшик тақилламай қўйди. Балки, аллаким ўзини сездирмай секин юқорига кўтарилгандир? Лекин нима учун? Тўғри, кейинги ойларда уй эгасига ижара ҳақини ўз вақтида тўлай олмаганди. Лекин, икки кун муқаддам конторага кириб ўтган ва ҳозирги ойнинг ҳам ҳақини тўлаган эди-ку, шунақа эмасмикин? Уй эгаси гўё уларнинг кўчмоқчи бўлишганлиги қулоғига чалингани учун ундан пул олишни хоҳламай, бир оз тихирлик қилди. Кўчмасликларига хўжайинни ишонтириш ўлимдан ҳам баттар эди, фақат хотиним билан орамиздан оламушук ўтиб қолгани учун у бирмунча вақт онасиникида туриб турадиган бўлди-да, яқин орада келиб қолади, деди. У яна хотини ҳақида ўй сура бошлади.

Одатда, бу вақтда унинг хотини уйғонган бўларди. Умуман, у эрта турарди. Тура солиб лаш-лушларини йиғиштирарди-да, худди жўнаётган одам қиёфасига кириб оларди. Худонинг берган куни эрталаб у бор буд-шудини тўплаб, тугунларга тугиб хонанинг ўртасига тоғдай қилиб уюб қўярди. Бир куни у ўзини тутолмай хотинига:

— Сени ҳайдаётган жойим йўқ-ку, ахир. Хоҳласанг, қолавер. Фақат кейин ўпкаламасанг бўлгани. Менинг турган-битганим шу. Мен билан ишинг бўлмасин. Нима қилаётганимни ўзим яхши биламан. Агар мени бирмунча вақт ўз ҳолимга қўйсанг, эҳтимол, ҳаммаси бояги-боягидек бир изга тушиб, иш ажралишгача бориб етмаса керак, деб ўйлайман.

Хотини эса унинг гапларига парво ҳам қилмай, тарелка ҳамда косаларни жойлаштирди, кейин шкафдан кийимларини олиб каттакон чамадонга тахлай бошлади. Эри унинг пиқиллаётганини эшитиб қолиб, яна унга мурожаат қилди:

— Ҳой, бу нима, дам йиғлайсан, дам кетишга отланасан. Йиғмайпсанми, демак, кетма. Яна қайтараман: зорим бору, зўрим йўқ. Танангга яхшилаб ўйлаб кўр — ўзинг нима қарорга келсанг, шуни қил.

Хотини буфетдан юпқагина стаканларни, кофе ликопчаларини, сувдон, бокалларни, кумуш қошиқларни олиб, буларнинг ҳаммасини тоза латталарга эҳтиётлик билан ўраб корзинкага жойларди. Тўсатдан эшик очилди ва остонада ҳаммол ҳамроҳлигида дарғазаб бўлган қайнана кўринди. Шунда у шовқин кўтармасдан астагина ботинкасини кийди-да, уйдан сирғалиб чиқиб кетди. Пиллапоядан пастга тушиб, шундоққина эшик тагида турган юк машинаси олдидан ўтиб, чорраҳада одамлар тўдасига қўшилиб кетди. Қаёққа боришга, нима қилишга ақли бовар қилмай, бирмунча вақт кўчаларда мақсадсиз санқиб юрди. Уйларнинг бири олдида юк ортилган автомобилни кўриб қолди. Афтидан, бирор-бир оила кўчаётганга ўхшарди. Яқинроқ бориб, қўлида манекен кўтариб чиқаётган ҳаммолга кўзи тушди. Бу лаш-лушларнинг эгаси, ҳойнаҳой, тикувчи бўлса ҳам ажабмас. Афтидан, у эр-хотин қўш хўкиз, деган ақидага амал қилиб, эрига ёрдам бераётган бўлса керак. Ҳар ҳолда, қўни-қўшниларга тикиб турса керак. Шу тикиш-бичиши билан шубҳасиз, рўзгорнинг оғирини енгил қилиб турса керак.

* * *

Бирмунча вақт ўтар-ўтмас, эшик янада қаттиқроқ тақиллай бошлади. Бу, унинг хунобини ошириб юборди. Худди биров унинг уйда якка-ёлғиз қолганини билгану, пировард натижада, эшикни очишга мажбур қилмоқчи-га ўхшарди. Нақадар сурбетлик бу! Наҳот, эшикни дўмбира қилаётган одам, танҳо қолган киши бориб унга очади, деб ўйласа. Бу нима қилиқ, ишқилиб, худо ин-

соф берсин унга! Аввалига секинроқ эшитилган тақиллаш, борган сари қаттиқ ҳамда қатъийроқ дукурлай бошлади. Пастки қаватда яшовчи ижарадорлар безовталаниб, бу ёққа югуриб чиқишлари мумкин. У яна бир бор хонани кўздан кечирди.

Унинг йиғиштирилмаганига, супурги бетини кўрмаганига бир ойдан ошди. Шифтдан ис осилиб турарди. У кечқурун алламаҳалда келар, эрталаб эса ҳатто ўринини ҳам йиғмасдан жўнаб қоларди. Стол устидаги ювилмаган сут идишлардан таралаётган ачимсиқ ҳиддан бутун хонани қўланса ҳид тутиб кетганди. Балконда ўсадиган гулларнинг анчадан бери сув қўйилмаганидан қуриб қолган барглари шамолда узилиб, очиқ қолган эшикдан хонага ёпирилиб кетганди. Бирдан унда бир сапчиб, эшик орқасида турган безбетнинг бошлаб адабини бериб қўйиш истаги туғилди. Бу сурбет унинг сабр-бардошини синамоқчи бўлгандек, жон-жаҳди билан тақиллатишини қўймасди. Тақиллатаётган одам ким бўлишидан қатъий назар, очиши керакми? У меҳмон кутмаётганди. У, умуман, ҳеч кимни кутмаётганди. Ёлғизлик — ўлим билан баробар, дейишади. Ёлғизлик юки кун-бакун қўрғошинмисол оғирлашиб борар ва уни ер билан яксон қилгудек бўларди. Кун сайин ўз ёғингга ўзинг қовурилаверсанг — осонми? Йилма-йил ўз ёлғизлигингни ҳис қилган ҳолда бегона одам билан яшаш, дарҳақиқат, мушкул. Эрталаблари нонушта-си, қишда, у кеч келган вақтлари эса иссиқ ўрни доим тайёр турарди. Уни овқатга чақиришса борар, туриш керак, дейишса, турарди. Гапираётган одамнинг оғзи бор эди-ю, лекин унга тушунарли бўлган тили йўқ эди. Эр-хотинлик йиллари ҳам унинг ёлғизлиги қолмади... Адолатсизлик! Шундай гапиришнинг ўзи адолатсизлик! Ахир, шу беш йил бадалида унинг ёлғизлиги баҳорда тоғдаги қорлар эриганидек, аста-секин юмшай бошлаганини ҳис қилмаганмиди? Лекин, пировард натижада: нима бўлди? Бари бир ёлғизлигича қолаверди.

Ахир, унга ёрдам қўлини чўзишмаганмиди, лекин у ҳар гал уни рад этарди-ку? Мана, шунинг жазасига ёлғиз қолди... Бир ойдан бери кирлари, идиш-товоқлари ювилмаган, қўланса ҳиддан ошхонага бош суқиб бўлмайти, хоналар чанг, ифлос...

* * *

Бирдан у қадам товушларини эшитиб қолди. Эшик ортида икки киши: бири оғир қадам ташлар, иккинчиси эса енгилгина юрарди. Демак, улар икки киши экан-да? У яна қулоқ солди. Қадам товушлари тинди. У адёлни итқитиб, ўрнидан шоша-пиша турди-да, ювинди. У эрта-лабки чойни одатда ишга кетаётиб йўл-йўлакай қаҳвахонада ичарди. Лекин бу гал одатига хилоф равишда нонуштани уйда тайёрламоқчи бўлди. Газни ёқмоқчи бўлиб, анчагача уринди. Ниҳоят, ёқди. Олов устига чойнакни қўйиб, кийина бошлади. Кейин ўрнини йиғди. Сут шишаларини ошхонага олиб чиқиб қўйди. Уй ўртасида ёйилиб ётган кирларни бурчакка йиғди. Бирдан миясига, ҳали-ҳозиргина келган безбет меҳмон ёки меҳмонлар бир оз ўтгандан кейин яна келишлари ва ҳатто эшикни бузиб киришлари мумкин-ку, деган фикр келди. У ҳолда, иш чаппасига айланиб кетиши мумкин. У бугун қилиши лозим бўлган ишларни эслай бошлади. Тикувчига кириб, узилиб кетган тугмаларини қадатиши керак. Ишхонасида ҳам иши бошидан ошиб ётибди. Бир нечта доривор препаратларнинг проспектини турк тилига таржима қилиши, кейин машинкада кўчириши лозим. Кечқурун ишдан кейин Тақсим майдонига кириб ўтиши керак, у ерда хусусий дарси бор, дарсдан кейин эса Тақсимдан Бешиктошга ўтса ҳам бўлади — онамни кўриб келсам ёмон бўлмасди, деб ўйлади у.

Онаси бундан уч кун аввал келганди. У туғилиб-ўсган, лекин вақт ўтиши билан ёдидан чиқара бошлаган узоқ шаҳарчадан кап-катта боласини кўргани келганди... Кап-катта бола... У она учун болалигича қолган, уни аввалгича севар ва ундан оналик меҳр-оқибатини дариф тутмасликка интиларди.

— Хотининг билан муносабатинг қалай,— келган заҳоти суриштирди у.— Ҳаммаси жойидами?

— Ҳа, ойижон.

— Ажрашибсизлар, деб эшитдим.

— Йўқ, ойижон.

— Сен мендан ниманидир беркитяпсан, ўғлим. Ахир, мен онангманми, йўқми?

— Мен сиздан ҳеч нимани яширмаяпман, ойижон. Биз ажралишганимиз йўқ.

— Келишимдан олдин холангни кўрган эдим. У айтдики, муросаларинг келишмай ажралишаётганмишсизлар. У бу гапни Селмадан эшитибди, Селмага эса айтишларича, ўзинг айтган экансан.

Унинг жони ҳиқилдоғига келиб, онасига ҳам кескин жавоб берди.

— Ойижон, бундай ғийбатларни бас қилинг! Худоба шукур, ҳаммаси жойида. Қелганингиз жуда яхши бўлибди, бу ерда хоҳлаганингизча туриб, дам олинг.

— Ахир сен менинг боламсан-ку,— хафаомуз давом этди онаси.

— Нега тушунишни хоҳламайсиз, ойижон, айтяпман-ку, ажрашганимиз йўқ, ҳаммаси жойида, деб тушуняпсизми?

Ўз гумонлари тасдиқланганига таъби хира бўлган она ғамгин деди:

— Демак, хотининг сени ҳечам севмас экан-да?

— Севади, ойижон, — дея қайсарлик билан эътироз билдирди ўгли.

— Агар Севганда, мени кўргани сен билан чопқилаб келган бўларди.

— Отаси бетоб бўлиб қолган, ўшанга қараб ўтирибди.

— Хотининг бизникига, Тарсусга борганида, нуқул тоғаннинг қариндошлариникидан бери келмаганди. Уйимизга зўрға олиб келгандим. Йўқ, у бизни ҳечам севмайди.

— Ҳозир бу ҳақда гаплашмайлик, ойижон, худо ҳаққи, кераги йўқ!

Она истар-истамас жим бўлди, унинг муъжазгина думалоқ юзи чўзилиб, кўзида ёш айланди. Катталар гап билан овора бўлишганидан фойдаланган — бувиси ўзи билан бирга олиб келган беш ёшли набираси ойна рафига чиқиб олди. Бувиси унинг қўлидан ушлаб ўзининг ёнига ўтқазиб қўйди, лекин қайсар қизалоқ шу заҳоти ўрнидан сакраб туриб, қўшни хонага югуриб кириб кетди.

... Ҳа, у аввалгидек онаси учун катта бола бўлиб қолаверганди.

— Бир неча кун сен билан уйингда яшамоқчиман, — деди онаси, у охириги марта онасининг олдига кирганда.

— Лекин Гунар уйда йўқ-да, — дея эътироз билдирди ўғил. — У ҳар куни отасини кўргани касалхонага боради.

— Гунаринг бўлмаса бўлмас, сен бўлсанг бўлгани, — дея ўз гапида туриб олди она.

— Ойи мен воҳлик кетиб, кеч қайтаман. Бизникида кечгача бир ўзингиз нима қиласиз? Яхшиси, шу ерда яшайверинг, дам олинг, мен ҳар куни сизни кўргани келиб тураман.

— Йўқ, — деди қатъий тарзда она. — Мен албатта сеникига бориб, бир неча кун туриб келишим керак.

* * *

У сув қайнаб кетганини эшитди-да, ошхонага югурди. Чойгумнинг тагидаги оловни пасайтирди. Бирмунча вақт плитага тўкилган сув томчиларининг вишиллаётганини кузатиб турди. Токчадан чой қутини олиб, қайнаётган сувга бир сиқим қуруқ чой ташлади. Кейин идиш-товоқларни ювишга киришди. Ошхона тор-танқис ва қоронғи бўлиб, қўланса ҳиддан туриб бўлма (ди. Хотини бўлса мана шу каталакдай, ифлос, дим ошхоначада эрталабдан-кечгача куйманиб унга овқат, чой тайёрлар, яна иш қилаётиб қўшиқ ҳам хиргойи қиларди. Баъзида ошхонанинг эшигини очиб, унга мурожаат қилганча сўрарди: «Эшитмадингми ёки менга шундай туюлдим, кимдир эшикни тақиллатаётганга ўхшайдими?» У бўлса, ҳатто китобларидан бошини ҳам кўтармай, тўнғилларди: «Йўқ, сенга шундай туюлгандир».

* * *

Бирдан унинг жаҳли чиқиб кетди. Чойнинг дам ейишини кутиб қўлида пиёла ушлаб тураркан, жаҳли берган сари пасайиб, ўрнини қайғу-ҳасрат эгаллаётганини ҳис қилди. Фақат ўзини айблаши керак. У қалбида аллақандай куйдирувчи, лекин енгиллик туғдирадиган ҳиссиёт кўтарилаётганини ҳис қиларди. Виждонини қийнайдиган, негалигини ўзи ҳам билмай бемаъни қилиқ, ёмонлик қилишни хоҳламас, лекин буни ўз хоҳишига қарши ўлароқ қилишга мажбур эди. У дилида ҳам айбдорлик, ҳам айбсизлик туйғусини ҳис қиларди. Кўзида ёш айланди. Шундоққина рўпарасида ойна осиклик эди. Унинг чанг босган сиртида ёшли кўзларининг аксини кўриб қолиб, ўзини қўлга олди. Агар шу ойна бўлмаганда, ўзининг шунчалик оғир-босиқлигига қарамай, ҳиссиётларига эрк берган бўларди. У чойнакни кўтариб ошхо-

надан чиқди. Кейин пиёла ва қанддонни олиш учун яна қайтди. Ошхона остонасидан ҳатлашга улгурмовдиямки, яна эшик тақиллагани эшитилди. У турган жойида қотиб қолди. Қисқа-қисқа қилиб тақиллатишарди. У эшикдан уч қадам нарида турганча жимгина кутиб турарди. Бирдан хавотирланиб кетди. Юраги қаттиқ уриб, турган жойида у ёқдан-бу ёққа беихтиёр тебранаётганини сезиб қолди. Балки унга шундай туюлгандир. Қим бўлишидан қатъий назар, сираям эшикни очмасликка аҳд қилди. У ҳеч кимни кўришнйам, гаплашишнйам хоҳламасди. Эшикка тикилганча, эски пол тахталари ғирчиллаб кетмаслиги учун бор кучи билан жойидан қимирламасликка ҳаракат қилиб, эшикка ташланишга бўлган ўзидаги улкан истакни босиб, ярим соат олдин илк бор тақиллатгағларидаёқ очиш кераклигини, ўзининг ноҳақлигини борган сари кучлироқ ҳис қилганча кутиб турарди. Бирдан тақиллаш тўхтаб, жимиб қолди, афтидан, тақиллатаётган одамнинг қўли толиб кетди, шекилли. Сукунат чўкди. У ҳамон кутиб турарди. Эшик ортидан ўзига яхши таниш, лекин бегона бўлиб қолган, муҳаббат, дашном, хижолат сезилиб турган овоз нақ қалбининг қаърига сингиб борар ва юрагини янада қаттиқроқ уришга мажбур қиларди. Сокин, умидсиз, кечиришга тайёр ва шу билан бирга қатъий, ҳеч нарсани: на ўтиб кетган ғазабни, на озорни, на муҳаббатни ва на азоб-уқубатни унутишга қўймовчи эшик ортидан эшитилаётган ва ичкарига кириб келган, оёқ-қўлини шол қилувчи овоз яна эшитила бошлади. У бирдан ўзининг исмини айтиб чақириваётганини англаб қолди. Тушунмай ҳам бўларканми? Ўз хоҳишига қарши қалбида эшикни очишга улкан истак туғилди-ю, лекин у буни енгди. Эшик олдида қаққайиб туриш тентаклик эди, шунинг учун у оёқ учида орқасига тисарила бошлади. Шу вақт у шивирлаш овозини эшитди, кейин кимдир эшик тагидаги тирқишдан қарамоқчи бўлаётганини кўрди. Шундоққина эшик олдида унинг ёзги оқ туфлиси турарди. Тирқишда ҳаракат сезилаётган-

га ўхшаб туюлди. Кейин: «Хўш, нима кўряпсан?»— деб сўраган кексаларга хос овоз эшитилди. Бунга жавобан, ниманидир кўрганлигидан бўлса керак, ўзида йўқ хурсанд болакайнинг овози эшитилди: «Туфли кўряпман, бувижон. Шундоққина эшикнинг олдида».

У ҳаяжонланиб кетди. Тирқишдан унинг оёқларини кўриб қолишларидан қўрқиб, оҳиста бир қадам орқага ташлади. Эски тахталар ғирчиллаб кетди. У тишини тишига босди, юзи эса бужмайиб, қийшайиб кетди. У ҳали қадам қўйишга улгурмовди, онасининг овозини эшитди: «Уйдалигингни шундоғам кўриб турибман!» У нима қилишни билмасди, шунинг учун ҳам ўзидан жаҳли чиқарди. Онаси бу гал ҳам овозида ошкора гина-кудурат билан гапида давом этди: «Биз қанча жойдан олдинга келдик-а. Оёғимда оёқ қолмади. Шу туришда ўзимдан кетиб қолишим ҳеч гапмас. Қани, тезроқ оча қол! Эшик олдида бизни кутишга мажбур қилма, бу яхши эмас!»

— Очмайман!— деди у ниҳоят жим туришга сабри чидамай.

— Нега энди очмас экансан?

— Очмайман, дедимми, очмайман,— дея кескин равишда қайтарди у.

— Энди нима қилишимиз керак, қайтиб кетамизми? Шунча йўлдан бекордан-бекорга келган эканмиз-да?

— Кетаверинглар! Бари бир мен сизларни киргизмайман! Тушуняпсизми, сиз менинг уйимга кирмайсиз!

— Ахир, сен менинг ўғлимсан-ку!

— Очмайман, бекор кутяпсиз!

— Қайсарлик қилма, оч! Онага ҳам шундай муомага қилишадими ҳеч замонда?

— Очмайман, дедимми, очмайман! Кетинглар!

— Хўп, майли, ҳеч бўлмаса, кир-чирларингни бергин, ювиб бераман.

— Кир-чирларим йўқ. Кетинг бу ердан! Умуман, бу ерга ҳечам келманг!

Жимлик чўкди. Кейин узоқлашаётган онасининг

оғир ҳамда болакайнинг енгил қадам товушлари эшитилди. Биттаси қариларга хос, чарчаган, иккинчиси енгил, содда. Шундагина у эшикни очди. Пастки қаватдаги пиллапоя майдончасида қадамлар бир нарсани кутгандек тўхтади. Буви билан невара нима ҳақдадир шивирлашиб маелаҳатлашиб олдилар. Яна қадам товушлари эшитилди. Ўғил улар тингунча кутиб турди. Чой ичиб ўтирмай, тез-тез кийинди-да, уйдан чиқди. Ўғил уларга автобус бекатида етиб олди.

— Нега келувдингиз? — бир оз юмшоқлик билан, лекин ҳалиям зарда билан сўради. — Мен сизни чақирганмидим? Нега энди бекордан-бекорга койинаверасиз?

— Ҳа, йўқ, хавотирланганим йўқ, қаердан олдинг бундай гапни, — деб жавоб берди онаси. Кўз ёшлари эса беихтиёр ёноғидан оқиб тушарди.

— Бўлмагур нарсаларга хафа бўлишнинг ҳожати йўқ, ойи, — дея уни юпатмоқчи бўлди ўғли.

Автобус келди.

— Пулингиз борми? — деб сўради у онасидан ва жавобини кутмаёқ ўн сўмлик қоғозни узатди.

Автобус эшиқлари бекилгач, бечора она ранж-алам ҳамда чарчоғини ўғлига бўлган муҳаббат билан босиш мақсадида унга:

— Овқатланишга келиб тур, ўғлим!.. — деб бақирди.

БОЛАКАЙ

— Манқал олдида ўйнашни бас қил!

— Ўйнаётганим йўқ-ку, ойи.

Бола кул ичидан оташкуракни тортиб олиб, манқалнинг қулоғига илиб қўйди. Қўмир аллақачон кулга айланиб бўлган, манқал деярли совиб қолганди. Фақат уч-тўрттагина чўғ кул ичида милтиллаб турарди.

Бола онасига қаради. У оёғини тагига бостириб ўтирганча қўйлагини ямамоқда эди. Аёлнинг сочлари тўзғиган, кўзлари эса худди уларга чодранинг сояси тушиб тургандек сўник бўлиб, юзида ҳаётга нафрат ифодаси зоҳир эди. У қўйлагининг этагини у ёқдан-бу ёққа айлантириб, ундан янгидан-янги йиртиқ жойларини топарди. У баъзан бошини кўтариб ўзича жилмаяр, ёки худди ўзи билан ўзи гаплашгандек қовоғини уяр, ёки бефарқ нигоҳини деворга қадарди.

Бола совқотганидан ғужанак бўлиб ўтирар, юзи билан қўллари кўкариб кетганди. У оёғи билан манқалнинг совиган темирига қапишди-да, уни ликиллатди.

— Оёғингни ол!— деб бақирди аёл. Болакай бошини елкасига тортди.

— Совқотяпман!

— Ўринга ёт!

— Ётмайман!

— Ергина ютсин сени!

— Ўзингни ютсин!

Она боласига жаҳл-ла қаради. Қани энди қулоқ-чаккасига тортиб юборсанг! Ҳа, майли, ҳали суяги қотма-

ган, нима деяпганини ўзи ҳам билмайди. Боз устига, у ҳақ: хона совуқ. Лекин бу аҳволда манқални ағдариб юбориш ҳам мумкин-ку, хўш, шунгайм ота гўри қози-хонами? Фақат кулни йиғиб, полни артишга тўғри келади-да...

— Ётасанми ёки йўқми?

— Узингиз нега ётмаяпсиз?

— Сенинг нима ишинг бор? Командир топилганидан ўргилдим!

«Командир» сўзини эшитиб, бола кулиб юборди.

— Кулишни йиғиштир, оёғингни торт!

— Ха-ха-ха!..

— Сенга айтяпман, ярамас!

Аёлнинг астойдил жаҳли чиқиб, худди ўрнидан тураётгандай қўзғалиб қўйди. Болакай шоша-пиша оёғини йиғиб олди.

— Мана тортдим! Қаранг-а, ойи!

Аёл кулимсиради.

Кўчада шамол-бўрон қутуради. Шамол ёмғир ара-лаш қорни олиб келар, худди учириб юборгудай том-ларни ларзага келтиради. Тунукалар гумбурлар, ста-рапил ёғочлари аянчли ғийқиллар, яна бир шиддат қилса уйни ҳам қўпориб юборадиганга ўхшарди. Кўчага қараган яккаю-ягона деразанинг ойнаси синган бўлиб, қоғоз билан ёпиштириб қўйилганди. Шамол дам-бадам уни худди елкандай дўмбира қиларди.

Манқалининг олдидаги полда йиртиқ-ямоқ қанордан қилинган гиламча тўшалган, дераза олдида эса миндер¹ турарди. Идиш-товоқлар бурчакка уюб қўйилганди.

Бола қўлларини қўйнига тикиб, ғингшиди:

— Оҳ, мунчаям совуқ бўлмаса!..

— Яна нолияпсанми?

— Совқотяпман, ойи! Мана-мана, оёғим билан қў-лимга қаранг... Вой- ой- ой!

¹ Миндер — ерда ўтиришга мослаштирилган шолча ёки ёстиқ.

— Мен нимаям қила олардим!— Жон ҳолатда гапирди аёл.— Марҳаматли отамиз олло таолога арз қил!..

— Олло таоло — отами?

— Билмайман.

— Ўзингиз «ота» дедингиз-ку!

— Ҳамма шундай дейди-да.

— Ойи, олло таоло нима қилади?

— Нима қилади, деясанми? Унинг иши бошидан ошиб ётибди.

— Ишлайдими?

— Албатта, ишлайди-да... Биз учун елкасини яғир қилгани-қилган — қор, ёмғир, совуқ юборади.

— Манави қорниям худо юборганми?

— Ҳа.

— У нон ҳам юборадими?

— Бўлмасам-чи.

— Пул-чи?

— Пулам.

— Унда айтинг, менга йигирма беш қуруш юборсин.

— Сенга пул нимага керак бўлиб қолди?

— Кўмир сотиб оламан.

— Яна-чи?

— Нон оламан. Қулоқ солинг, ойи, агар яна беш лира сўрасам, олло таоло юборармикин? Сизга пайпоқ олиб берардим. Сизнинг ҳам оёғингиз совқотади-ю. Менга ҳеч нима қилмайди, ахир, эркакман-ку! Эркакларга бало ҳам урмайди.

Онаси уни қучоқлаб, ўпди.

— Ўғлим, ўғилгинам... Мен ҳақимда қайғуряпсан-а...

Аёл йиғлаб юборай деди-ю, лекин ўзини тутди. Ўғлининг бошини силаб, увушиб қолган оёқларини ишқади, унинг жажжи қўлларини ўзининг қўйнига тикди.

— Ойи, агар олло таоло менга пул юборса, дадамизга айтмаймиз, хўпми?

— Айтмайман. Сен унга ҳеч нарса олиб бермайсанми?

— Мен уни ёмон кўраман... Кўмир олиб келмайди, сиз-

ни сигир, қанжиқ деб чақиради... Ойи қанжиқ дегани нима дегани?

— Ҳеч нима, бемаънилик,— деди аёл.— Мен ҳам даданги ёмон кўраман, лекин нимаям қила олардим...

Қош қорая бошлади. Хонада худди ертўладагидек совуқ ҳукмрон. Дераза ортида фақат шамол увиллайди. Одатдагидек мушукларнинг миёвлаши-ю, итларнинг акиллаши бугун эшитилмасди. Эрталабдан бери ёмғир аралаш қор уриб ётибди. Бадқовоқ, бўтана халқоблар тошкўчада йилтиларди. Лойни шапиллатганча одамлар ўтишди, уларнинг сояси ойнада акс этди. Қўшни кулбаларда хирагина чироқлар ёқилди. Онда-сонда у ердан аёлларнинг чинқирган овози, хирқироқ эркак йўтали ҳамда сўкиш эшитиларди. Кейин қандайдир ғайритабиий шовқин эшитилди. Аёл кўчада нима бўлаётганини кўриш учун ойнадан қаради. Икки киши ёғоч омбори олдига тахлаб қўйилган ўтинлардан тараша тортиб олишаётган эди. Кучли шамол намиққан қоғозни йиртиб, қор аралаш хонага отилиб кирди. Ойна олдидаги миндер зум ўтмай ҳўл бўлиб кетди.

— Фақат шу етишмай турувди ўзи,— дея тўнғиллади аёл миндер устидаги чойшабни оларкан.— Ун олиб кел-чи.

— Нима дедингиз?

— Ун олиб кел деяпман, ун!

— Ун қаерда ўзи, ойи?

— Курсини устига чиқ. Қўлингни ойнанинг орқасига тиқ.

— У ерда йўқ-ку.

Онаси ўғлининг гарданига бир туширди.

— Вой ҳароми-ей! Сени фақат ўлимга юбориш керак, холос!

У унни товоққа солди-да, сув билан аралаштирди. Ун шу заҳоти қоп-қорайиб, думалоқ-думалоқ бўлиб ёпишиб қолди.

Аёл хамирни ийлай бошлади. Хамир қуюлгандан кейин, тўшак тагидан газета олиб икки буклади-да, четларига хамирни қуюқ қилиб суркаб ойнага ёпиштирди. Агар шамол пасайса эрталабгача, балки чидаши мумкин.

Аёл лампани ёқди. Бола яна манқалнинг олдига ўтириб олиб, тумшайганча индамасди. Чироқнинг хира нури боланинг аянчли, ожиз, ғариб, худди якка-ёлғиз зиндонга тириклай кўмиб қўйилгандек мурғак танасини ёритиб турарди... «Худойим, унда нима гуноҳ,— деб ўйлади аёл.— Бўлмаса айб мендами?..»

Унинг заррачаям айби бўлмаса ҳам, гуноҳга ботиб, ифлос, молдек ҳаёт кечиради!.. Нега яшайпти, мазкур ҳаётдан нима кутяпти?— бу ҳақда у ўйлаб ҳам кўрмасди. Эри уйда нокерак буюмдек одам эди. Ундан нимаям тама қила оларди. Совуқ ҳамда очлик, худонинг берган кунни бўлиб турадиган муштлашув ҳамда сўкишлар аёлниги ҳисларини ўлдириб юборганди. Эри унга суйкала бошласа беихтиёр тескари қараб олар, лекин бари бир у билан яшар, очлигини қондириш учун ёввойи одамга нон дарахти керак бўлгандек, унга ҳам эркак керак бўлганлиги учун яшайверарди... Одам қийинчиликларни енгишга ҳаракат қилиб яшагани сари, тенгсиз олишувда кўпинча шунчалик кўп маънавий куч сарф қиладики, пировардида уни бутунлай йўқотиб ҳам қўяди. Натижада, меҳр-оқибат ҳамда севги-муҳаббат ўрнини бепарволик, бераҳмлиқ, ўз йўлидаги ҳамма нарсани босиб-янчиб ташловчи ҳайвоний куч эгаллайди. Агар, мабодо, битта-яримта шундай одамларнинг қалбини текшириб кўрилса борми, унда фақат қаҳр-ғазабдан бўлак ҳеч нарса тополмайди. Қаҳр-ғазаб — чордоқларда! Қаҳр-ғазаб — ертўлаларда! Уйда ҳам, хизматда ҳам, хиёбону кўчаларда ҳам — ҳамма ерда фақат қаҳру-ғазаб яккаю ёлғиз ҳукмрон! Агар, мабодо, битта-яримта эпчил текширувчи қаҳру-ғазабдан бошқа бирон-бир туйғуни — дейлик, севги, эҳтирос, ҳаётга меҳр — топмоқчи бўлса, кундузи чироқ ёқиб ҳам тополмаслиги кундай равшан. Яксон

қилинган, лой-балчиққа булғанган нарсани қаердан ҳам топа оларди...

«Пешанам шўр экан-да», деб ўйларди аёл.

— Ботинкам йўқ,— деди бирдан болакай.

— Бўлади! Туяни думи ерга текканда.

— Отам олиб берсин.

— Унинг ўзини сотиб олишса кошкийди.

Бола онасининг кўзларига ҳайрат-ла тикилди.

— Агар ўлиб қолсам-чи?

— Менга нима?

— Йиғламайсизми?

— Қиладиган бошқа ишим йўқми? Ким учун йиғлай?

Икки куннинг бирида бир лира олиб келадиган, тунлари эса маст бўлиб келиб мени дўппослайдиган отангга аза тутайми? Сен ҳам жуда яхшисан!.. Икковингниям илоё жин урсин!..

— Ҳа-а. Агар сиз ўлиб қолсангиз-чи, мана кўрасиз, мен росаям йиғлайман. Сизсиз мени отам калтаклайди... Ойижон, отамни ёмон кўраман. У худди айиққа ўхшайди. Биласизми, лўлиларнинг айиғи бор, худди ана ўшанга ўхшайди. Қулоқ солинг, ойи, катта бўлгач, мактабни тугатаман, сиз қўрқманг. Худди Умарга ўхшаб ижарага уй олиб бераман. Отамни эса олиб кетмайман. Кўзимдан йўқол, дейман! Сен бизга нон олиб келмагансан, дўппослагансан....

Бола онасининг қўлини ушлаб ўпди.

— Айтганча, ойи, сиз олло таолодан пул сўрамоқчи эдингиз.

— Яхшиси, ўзинг сўрай қол,— деди аёл.

— Қандай қилиб?

— Олло таоло дегин...

— Олло таоло...

— Мени тезроқ катта қил...

— Мени тезроқ катта қил.

— Менга ақл ато эт...

— Менга ақл ато эт...

— Ҳақ йўлдан тойдирма...

— Ҳақ йўлдан тойдирма...

— Менга пул юбор...

— Менга пул юбор...

Бола қўлини олдинга чўзди.

— Хўш? Нега бермаяпти?

— Ҳозир эмас, болажоним. Катта бўлганингда ишлайсан, ана ўшанда беради...

Бола ўрнидан сакраб турди.

— Сиз мени алдадингиз? Менга ҳозир керак. Овқат егим келяпти!

— Ахир, ҳозиргина овқатландинг-ку.

— Ҳозир эмиш! Ўзингиз айтдингиз-ку: кўз очиб-юм-гунча кеч бўлиб қолди-я, деб. Чироқни ҳам ёқдингиз.

— Ахир, ҳеч вақо йўқ. Ишонмасанг, саватга қара. Кўряпсанми, йўқ.

— Холиқдан сўраб кўраман.

— Мумкин эмас.

Бола оёқларини тапиллатди.

— Нон егим келяпти! Нон, деяпман, нон! Бир бурда бўлсаям, майлийди, ойижон! Қорнимга қарагин, қапишиб ётибди!

— Йўқ бўлса осмонда: олиб бераманми? Агар аъзойи баданимни тилкалаб юрагимни олишнинг иложи бўлса олиб бера қолардим. Сен ҳам худди отанга ўхшаш ҳайвонсан! Е худойим-ей! Е худойим-ей! О қодир худо, ўз қулингнинг руҳини тезроқ қабул қилиб ол, илло, мен манавилардан қутулай! Улдир мени!..

— Менга нима бўлади, а, менга?

Аёл юзини қўллари билан беркитиб олди. Кейин деразага қаради, қоғоз ивиб кетган бўлса ҳам, ҳали илиниб турарди. Аёл сакраб турди-да, хонанинг у бурчаги билан бу бурчагига юрди, кейин ўрнига ўтирди, кейин яна турди.

— Оҳ, болажоним! Биламан, ҳаммасини биламан! Лекин қўлимдан нима ҳам келарди? Ҳеч нарсам йўқ!

Қани, ўрнингга ёт! Қарагин, кўзларинг юмилиб кетяпти. Ёта қол, ўғлим, бўла қол! Эртага — тезроқ тонг ота қолсайди — мен сенга нималар олиб беришимни кўрасан.

— Нима олиб берасиз, ойи?

— Хоҳлаганингни.

— Хўрозқанд.

— Хўп бўлади.

— Китобча.

— Китобчаям.

— Ботинка. Нон ҳам олинг! Ҳар доим уйимизда нон бўлсин. Хўпми, ойи?

— Хўп бўлади, ўғлим. Энди ётиб ухла.

Бола ўрнига ётади.

— Мен отамни севмайман. Сиз уни яхши кўрасизми, ойи?

Аёл жавоб бермади. Пиликни пасайтириб, миндерга ўтирди.

«Севмайман», — деди у ўзига-ўзи. У бу ҳиссиётни аллақачон унутиб юборганди. Балки, уйга ҳар турли буюмлар каби эркак ҳам керакдир. Лекин у ҳозир эридан худди кераксиз бўлиб қолган йиртиқ кўйлак, тўзиган туфлидек халос бўлишни хоҳларди... Мана ҳозир у уйга қайтади — аёл сесканиб кетди-да, юзини қўллари билан беркитиб олди. Уни иситма ўз оташига олди. Бу қўрқувмиди? Ҳа, қўрқув... Мана, узоқ йиллардан бери, эри эшикда пайдо бўлиши биланоқ аёлни нафрат туйғуси қамраб оларди. Эшик ҳеч қачон очилмасайди, деб орзу қиларди аёл. Ҳаммаси жонига теккан эди: эрининг сўкишлари ҳам, муштлири ҳам, пойма-пой гап-сўзлари ҳам, аҳмоқона маслаҳатлари ҳам — ўзинг бандам дегин, оллоҳ! Агар у эрини кутаётган дақиқада эшик очилмаса унинг юрагида қувноқ, ёрқин чироқ пориллаб кетарди. Фақат болакай бир оз улғайиб, ўзини тутиб олиб, ишга тушиб кетса бўлгани... «Мен бу-

тунлай эс-хушимни еб қўйибман, нима қилишни, қаёққа боришни билмайман. Агар мана шу одам бўлмаганда мен ўз йўлимни топиб олган бўлардим, нима қилиш кераклигини ҳам билган бўлардим...» — дея пичирларди аёл умидсизликка тушганча.

Бола ухлаб қолди.

«Ўзим ишга борармидим...»

Эшик ортида шитирлаган овоз эшитилди... Тақиллатишяпти, шекилли? У сакраб турди-да, қўрқа-писа эшикни очди. Совуқ билан бирга хонага мушук ҳам лип этиб кирди.

Келмаса кошкийди... Кошкийди...

Қаердадир, узоқда, радиода йўғон эркак овози эшитила бошлади.

«Ақалли, турмушим осойиштароқ бўлармиди... Озгина бўлса-да, нафасимни ростлаб олардим...»

У боласининг устига энгашиб ёноғидан ўпди-да, кўрпасини тўғрилаб қўйди.

Эшикни тақиллатишди: «Мана, ниҳоят, келди!»

Остонада полициячи турарди.

— Сиз — Ҳалимамисиз?

— Мен! Нима бўлди?

Полициячи нигоҳини туширди. Шоша-пиша чўнтагини титкилаб, ғижимланган рўмолча, тароқ, бир неча қуруш майда пул, қаламнинг қолдиғи, ён дафтарча, бир пачка сигарет олиб, буларнинг ҳаммасини унга узатди.

— Муштлашувда содир бўлди... — деди у.

— У ҳозир қаерда?

— Ўлди. Худо сизга узоқ умр берсин! Қасалхонага олиб кетишди.

Полициячи касалхонанинг адресини айтди-да, у ерга бориш мумкин, деб қўшиб қўйди.

Аёл эшикни оҳиста беркитди. Деразага, кейин уйқусида тез-тез нафас олаётган болага қаради. Дафъатан жилмайди, ойнага яқинлашиб, тароқни олди-да, сочларини тарай бошлади...

Кўчада аллақачон тун чўккан... Ҳаво ажойиб бўлса керак. Эҳ, кўчага чиқиб, хоҳлаганингча айланиб келсанг...

Аёл тиз чўкиб, боласига суйкалиб, қўлларига ёпишди, кейин унинг ёноғидан, лабидан ўпа бошлади...

— Уғлим! Арслоним!.. Эртага нима хоҳласанг, ҳаммасини олиб бераман. Ҳаммасини!..

У боланинг ёнига ётиб, анчага довур ухлай олмади. Шифтнинг қорайиб кетган ёғочлари тирқишидан унинг олдида одамлар тушиб келишарди. Улар ашула айтишарди. Одамлар қўшиқ айтишарди, шунингдек, кунлар гўзал ҳамда ёруғ эди...

ОДАМЛАРНИ ЁЛГИЗ ҚОЛДИРМАНГ...

Автомобилнинг эшиги очилди-да, ожиз нур қоронғиликни тилиб ўтди, бола стакандаги чойни тўкиб юбормасликка тиришганча патнисни машина ичида ўтирган одамга узатди.

— Яшавор, Маҳмуд!— деди орқа ўриндиқда ўтирган киши.— Ҳар доимгидек иссиғидан олиб келибсан.

Бола жилмайди, бу ёқимтойгина сепкилли ўсмир эди.

— Тезроқ бу ёққа чиқа қол, бўлмаса совқотиб қоласан,— деди айнан ўша одам.

Бола машина ичига шўнғиди. Руль олдида яна бир одам ўтирарди. У ёшгина бўлиб, кўзойнак ортидан мулойим қараб турарди.

— Кечга қоласанми, деб қўрқувдик, ҳатто хавотир ола бошлагандик. Радиода болалар учун эшиттириш бошланган бўлса керак-а?

У приёмникни бураб, керакли станцияни топди: болалар хори ижросида қўшиқлар эшиттиришмоқда эди.

— Ие, буни қара-я,— дея норози оҳангда гапирди у,— эртақ тамом бўлибди-ку...

— Ҳечқиси йўқ,— деди орқада ўтиргани,— тўрт кундан кейин яна эшиттиришади. Ушанда Мустафони ҳам олиб келгин.

Маҳмуднинг сепкилли юзида ўкинч ифодаланиб, лабини тишлади.

— Мустафо ухлапти. Мен унга ҳарчанд ухлама, десам ҳам, бари бир ухлаб қолди.

Кўзойнакли йигит кулимсиради:

— Ахир, у ҳали кичкина-да, беш ёшда ўзини тутиб туриш қийин. Сен бўлсанг, ҳар ҳолда, каттасан-да.

— Онам ҳам, Мустафо бари бир ухлаб қолади, дейдилар.— Унинг лаблари иргангандек буришди.— Кеча бўлса, Шинаси амаки, у ҳатто каравотини булғатиб қўйди.

Кўзойнакли киши кулиб юбормаслик учун бир неча марта йўталиб қўйди. Унинг ўртоғи эса, Маҳмуддан юзини беркитиб, жон-жаҳди-ла рўмолчаси билан бурнини артарди. Эркаклардан биринчиси:

— Даданг саёҳатдан қайтиб келганидан кейин, сизларни танитай қолса керак, ахир, кап-катта бўлиб қолдинглар-да,— деди.

— Айниқса, сен, Маҳмуд. Мактабга боряпсан, баҳоларинг ҳам чакки эмас. Роса севинади-да, тўғрими?

— Билмадим,— деб жавоб берди бола, бир нуқтага тикилганча,— онамнинг айтишларича, отамнинг кетганига роппа-роса етти ой бўлибди.— Бирдан у сергакланди.— Шинаси амаки, отамни танирмидингиз? Сизчи, Хакки амаки?

— Мен фақат расмини кўрганман,— негадир оҳиста, чўзиб деди Хакки.— Лекин у ҳақида кўп эшитганман.

— Отам билан танишганингизда у сизга жудаям ёқиб қолиши турган гап! Албатта дўст бўлиб оласизлар...

Эркаклар индамай бир-бирларига қараб олишди. Дунёда боланинг самимийлигидан ҳам гўзалроқ нарса бормикин? Гўё бир вақтнинг ўзида икковлари ҳам шу тўғрида ўйлаб, бу фикрни тасдиқлагандек бош ирғашди.

— Отам эрталаб азонда кетганди. У кетаётганда биз Мустафо иккаламиз ҳали ухлаб ётгандик. У ойимга бизни уйғотмагин, дебди. У бизга албатта чиройли ўйинчоқлар олиб келади... Хакки амаки, абадий йўл дегани нима?

Эркак чўчиб тушди:

— Нима ҳақда гапираётганингни тушунмадим?

— Мен абадий йўл дегани нимаси, деб сўраяпман? Тоғам ойимга доим, куёвим абадий йўлга кетган деб гапиради. Мен хонага кириб келганимда эса, у дарҳол жимиб қолади.

— А-а-а,—деди Хакки исмли киши,— бу абадий эмас, бу дегани, яъни, узоқ йўл дегани. Улар дадангинг кетганига анча вақт бўлди дейишмоқчи, шекилли.

— Демак, агар етти ой ўтган бўлса, «жуда узоқ» дейишаркан-да, а, шундайми, Хакки амаки?

— Ҳа, ҳа,— дея шоша-пиша жавоб қилди эркак,— худди шундай. Кунлар, ойлар ўтаверади, йил фасллари ўзгараверади, мана шуларни «жуда узоқ» дейишади.

— Отам кетаётганда кунлар иссиқ эди, энди бўлса совуқ тушди. Совуқ бўлганда одамлар чой ёки салеп¹ ичишади. Агар ҳозир ёз бўлганда эди, биз музқаймоқ еган бўлардик, тўғрими, Шинаси амаки?

— Албатта, Маҳмуд,— дея жавоб қилди кўзойнакли йигит.

— Сизлар ёзда ҳам келасизлар-а, Шинаси амаки?

— Келамиз, абадий йўл тамом бўлмагунча келаверамиз...

— Эсинг жойидами ўзи? — дея пичирлади Хакки ўртоғини туртиб.

Мана шунда Шинаси беихтиёр бундан етти ой бурун нималар содир бўлгани ҳақида ўйлаб кетди.

Эрталаб соат ўн эди. Июннинг иссиқ кунларидан бири. Шеф унинг қўлига иккита папка тутқазди.

«Мана шу ишларни ҳафтанинг охиригача тартибга келтириш лозим»,— деди у. Шинаси папкаларни олиб чиқишга чоғланди. «Тўхта,— деди шеф,— бу ишларни қўя тур-чи. Мен сенга бунданам масъулиятлироқ топ-

¹ С а л е п — дўланадан тайёрланадиган қайноқ ичимлик.

ширик топшираман. У сенинг хизматда кўтарялишингга ёрдам беради. Тўғри, бу ишни Хакки олиб боряпти. Бирга ишлайсанлар: баъзида икковларинг, баъзида галма-галдан. Фақат қош қўяман, деб кўз чиқарманглар. Нозик иш». Шеф стол тортмасини очиб, у ердан газетадан қирқиб олинган парчани олиб Шинасига узатди.

«Биламан, биламан,— дея мингиллади у, матнга кўз югуртирганча.— Бу билан нима қилиш керак?»—«Нима қиламан, деганинг, нимаси? Тушунмадингми? Бу одам хорижга қочишга муваффақ бўлган, лекин хотини икки боласи билан бу ерда қолган. Уларнинг жуфтакни ростлаб қолишларига халақит бериш керак. Буйруқ жуда қатъий. Уларни бир дақиқаям кўздан қочирманглар. Ҳар кунни эрталаб сен ёки Хакки ишнинг ҳолати ҳақида хабар қилиб турасизлар. Уйни доим кузатиб туринглар. У ерда кимлар бўлади, ҳаммаси ҳақида батафсил маълум қилиб туринглар. Сизларнинг ихтиёрларингизга кулранг машина берилади. Балки, яширин ташкилот изига тушишга муваффақ бўлармиз. Асосийси — бир учини ушлаб олинса бас. Сизлар ёшсизлар, ишнинг кўзини биласизлар, курсларни тугатдинглар. Бутун ишончим сизлардан. Шундай қилиб, ишга...»

Ушандан бери Шинаси билан Хакки шу иш билан шуғулланишади. Улар кузатишаётган уй ёғочдан ишланган кўҳна, икки қаватли бўлиб, бунақа уйлар Стамбулда сон мингта.

Уй олдидан қайроқтош ётқизилган кўча ўтади. Уйнинг қаршисида, хиёл чапроқда — яланглик бор. Уларнинг машинаси худди ана шу ерда туради. Ҳар кунни эрталаб улар рапорт ёзишади.

«Соат 10.00 да қочоқнинг хотини Руқия уйдан чиқди. Бозорга харажат қилиш учун йўлланди. Соат 11.00 да қайтиб келди».

«Дорихонага кирди. Уйқу дориси сотиб олди».

«Уй олдидаги тошкўчада кўпинча иккита бола ўйнаб юради. Каттасининг оти Маҳмуд, кичигиники — Мустафо. Маҳмуд 2-синфда ўқийди. Мактаб муаллимининг исми Мужгон. Мазкур мактабда ўн йилдан бери ишлайди. Бугун, уй олдидан ўтиб кета туриб, тўхтаб болаларни эркалатди ҳамда балконда турган уларнинг оналари билан ҳам гаплашди. Кичик Мустафо бугун жуда кўп югургани учун иссиғи кўтарилиб кетди. Кечқурун доктор келди, кекса, оилавий врач. Дера кўчасидаги, 16-уйда туради...»

«Врач қаторасига уч кун келди. Уйга кўпгина қўниқўшнилар ҳам чиқиб туришади. Исмлари, фамилиялари, адреслари...»

«Бугун мактабга кета туриб Маҳмуд копток ўйнади. Копток бизнинг машинамизнинг ғилдираги тагига юмалаб келди... Коптокни олиб, болага бердик. Шу баҳона у билан танишиб олдик, сақич билан меҳмон қилдик...»

«Бугун кўча иссиқ. Маҳмуд бизга муздек сув олиб келиб берди. Болалар ҳеч нимага тушунишмайди. Лекин уйдагилар, афтидан, биз ҳақимизда фаҳмлашади, шекилли...»

«Болаларнинг тоғаси тез-тез келиб туради. Кечаси соат иккигача хонада чироқ ёниб туради... Уйдагилар учта газета олишади... Газетанинг номлари...»

«Бугун аёл қўшниси билан кинога борди. Фильмнинг номи...»

«Маҳмуд билан Мустафо бизнинг олдимизга тез-тез келиб туришади... Болаларнинг онаси бош оғриғидан азоб чекади... Болалар, оталари пул ишлашга кетганлиги, тез орада келиши лозимлигини билишади. Улар уйларида икки шкаф китоб борлигини айтиб беришди. Айнан қандай китоблар эканлигини болалар билишмайди...»

«Оила ҳаётида ҳеч қандай ўзгариш йўқ, тахминимизча, кутилмайди ҳам... Бу иш билан яна қанча шуғулланиш керак?»

Ҳисоботларнинг охири йўққа ўхшаб кўринарди.

Куз келди. Маҳмуд мактабга бора бошлади, Мустафо эса кўчада бир ўзи ўйнарди. Борган сайин кўча бўм-бўш бўла борарди. Совуқ тушиб қолди. Маҳмуд мактабдан қайтгач, ака-укалар уйда қолишарди. Кечқурун, қоронғи тушгач, Маҳмуд билан Мустафо автомобилнинг олди-га радио эшитгани келишарди. Эркаклар, болалар оталарисиз ёлғиз эканликларини ҳис этишар ва кун ўтган сайин уларга кўпроқ ачиниб, беихтиёр болаларга боғланиб қолишаётганини ўзлари ҳам сезишмасди. Мудҳиш хаёлот ичра юракни орзиқтирувчи меҳр-муҳаббат ҳислари сизиб чиқарди. Ё бу ўйнинг ёлғизлигим, ёки болаларнинг ҳимоясизликларими, ёки уларнинг оналарига бўлган беихтиёр ҳурматми, янада аниқроқи, буларнинг ҳаммаси биргалашиб, болаларга нисбатан дилларида севги уйғотарди. Бу ҳис шафқатсиз равишда улғайиб борар ва эндиликда буни енгишга уларнинг қудратлари етмасди.

Шинаси билан Хакки мазкур таъқибдан сиқилмоқда эдилар; кузнинг сўнгги кунлари ним ёритилган уйдан кўз узмаслик, ҳар доим уй юмушлари билан куйманиб юрадиган бағри кабоб, мунгли аёлни кўриш, ҳеч нарса-нинг фарқига бормайдиган ва оналари оталарининг фуфайкасини бузиб тўқиётган янги свитерни қачон киярканмиз, деб бетоқатлик билан кутаётган болакайлардан ҳам шубҳаланиб кузатиб юриш жониларига текканди.

Нега энди улар андишасизлик билан бу оиланинг ҳаётига аралашади? Одамларнинг ҳаётидан уларни қоралайдиган ниманидир қидириб, таъқиб қилишнинг нима ҳожати бор? Бу қилаётган ишларидан, хизматларидан, бу одамларни иснодга қолдириб қандайдир ифлосликни қидиришдан уят ҳисси қамраб олганди, ахир, беайб парвардигор деганларидек, ҳар бир тирик жонда албатта қандайдир камчилик топилади, бу табиий ҳол...

Болаларнинг шаффоф дунёсига тўқинишга, уларни сўроққа тутиш, уйда нималар бўлаётганини улардан сўраб-суриштириш, улардан таъқиб учун фойдаланишга ким ҳуқуқ берди? Болалар эса ҳеч нарсани билишмайди, уларга оталарининг қочиб кетганлиги номаълум. Улар оталарини кутишади, у ўйинчоқлар олиб келади, деб ишонишади. Оталари келгач, ҳаммаси яхши бўлиб кетади, ҳаёт бундан ҳам гўзалроқ бўлади, деб орзу қилишади.

Ҳозирча... аёл сассиз йиғлаганча кутади ва болалар учун, уй учун ниманки зарур бўлса ҳаммасини қилади: овқатлантиради, кир ювади, ямаб-ясқайди, тозалайди. Уй чинни-чироқдек топ-тоза. Тувакдаги гулларга доим сув қуйилган. Боғдаги иккита лимон дарахти сидқидилдан парваришланган. Унинг тагида болалар ўйнашади, уларнинг кийимлари ямалган. Улар эса мана шу озодлик ичидан ифлосликни шунинг учун ҳам топишлари керакки, чунки бу болаларнинг отаси уйини, мамлакатини ташлаб, ўз орзу-истагига қарши ўлароқ, ўзига фикран: «Мен мажбурман...» дея Рим жангчисига ўхшаб ватанидан марди-майдонлик қилиб йироқлашди...

Эндиликда, ёт ўлкаларга бориб қолгач, у ўз ҳаётидан мамнунмикин? Соғинмасмикин? У иккита лимон ниҳоллари, гултуваклар, сўзсиз нола чекаётган аёл ҳамда болалари ҳақида ўйламасмикин? Бу дунёда болалардан ҳам гўзалроқ нарса бормикин? Буни унутиб бўладими? Наҳотки, кураш унинг учун шуларнинг ҳаммасидан юқорироқ турса?..

Маҳмуднинг овози Шинасини мазкур воқеликқа қайтарди.

— Кеч бўлиб қолди, мен бора қолай,— деди бола.

— Майли, Маҳмуд. Балки яна бир оз радио эшитарсан? Ахир, қизиқарли эшиттириш-ку!

— У балки, ҳали дарс тайёрлаши лозимдир?— деди Хакки.

— Муаллим масалалар берганди, лекин онам ёрдам беради.

— Масалаларингни олиб келсанг, биргалашиб ечардик.

Бола уялибгина жилмайди. Унинг жилмайишида ғурур, севги, мазкур одамларга ишонч ҳамда ўзининг шундай садоқатли дўстлари борлигидан қувонч барқ уриб турарди. Ҳатто кичкина болалар ҳам бундай ҳис-туйғуга тушунишади. Мана шундай дақиқаларнинг шаффофлиги узоқ йиллар эсда сақланади. Бахтли дақиқалар худди ёрқин юлдузлар мисол инсон хотирасида софлик, дўстлик ва муҳаббатни сақлаб қолади.

Маҳмуд шамолда ёрилган қўлчаларида стаканларни ушлаганча машинадан тушди.

— Яхши ухлаб туринглар,— дейишди Хакки билан Шинаси.

— Яхши ётиб туринглар,— деди жавобан бола.

У бошқа ҳеч нарса демай, стаканларни синдириб қўймасликка тиришиб, эҳтиёт-ла ушлаганча қоронғилик қаърида йўқолди. Бир оздан кейин унинг гавдачаси фонус тагида кўринди-ю, яна кўздан ғойиб бўлди. Кейин улар бола хира ёритилган эшикка кириб кетаётганини кўришди.

Маҳмуд кетганидан кейин Хакки маълумот ёзишга киришди. У бланкага ёзар, қоғозни ғижимлар ва яна бошқатдан ёзишга тутинарди. Лабларини қийшайтирганча, иккинчи бланкани ҳам йиртиб ташлади-да:

— Нега энди бизга шунчалик таъсир қиляпти?— деди-ю, лекин шу заҳотиёқ айтганига пушаймон еди.

Шинаси унинг ёнида ўтирганча жилмаярди. Хакки унга қаради-да, янада қовоғини уйиб олди.

— Кулгандан кўра, яхшиси, сен ёзиб қўя қолсанг бўлмайдимми,— деди у.

— Эй, йўқ, бугун сенинг навбатинг,— деб жавоб қилди Шинаси.

— Сенга буларнинг ҳаммаси беҳуда иш бўлиб кўринмаяптими?— деб сўради Хакки.

— Туюляпти, лекин бари бир ёзиш керак. Боз устига, бунинг ҳеч кимга зарари тегмайди.

— Ўзимизга зарари тегиши мумкин,— деди Хакки. Шинаси индамади. Хакки яна ахборот ёзишга тутинди. Эндиликда ахборот ёзиш қуруқ расмиятчиликка, фойдасиз машғулотга айланиб қолганди, лекин шунга қарамай, ахборот ёзиш унинг зиммасига тушмаган кунни у ўзини бахтли ҳисобларди. У ифлос ишлар билан шуғулланаётганини унутишга ҳаракат қиларди. Лекин хизмат ўз вазифасини бажаришни тақозо этарди.

Авваллари у рапортларни қандай осонлик билан ёзиб ташларди, лекин ишнинг моҳияти фақат унга инсон тақдири аралашгач, бутунлай ўзгариб кетди. Улар инсон руҳини билмай туриб, қанчалик янглиш фикрларга боришган экан-а, инсон ҳақидаги мулоҳазалари, унинг ички дунёси, унинг маънавий ҳаёти ҳақида ўйлай бошлаганларидан кейин эса ҳаммаси остин-устун бўлиб кетди. Ҳаммадан яхшиси бу ўйловчи ва ҳис қилувчи, фикрловчи ва тушунувчи одамнинг сукут сақлашидир. Одамлар ўзларини-ўзлари кучли, қатъиятли қилиб кўрсатиб, айёрлик қилишларининг нима фойдаси бор? Ёлғондакам мардликнинг кимга кераги бор!.. Унда муҷассамланган барча яхши хислатларни унутадиган бўлсак, қандай қилиб ҳақиқий инсонни ўстириш мумкин? Севги ва ғамхўрликсиз ўтказилган дарахт ҳатто барг ҳам ёзмайди. Модомки, шундай экан, инсонни меҳр-муҳаббатсиз қандай қилиб улғайтириш мумкин?

Хакки рапортни ёзиб тугатди, у бўғилганидан ўзини кўярга жой топмасди. У галстугини юлиб, кўйлак ёқасини ечди. У рапорт ёзилган қоғозни Шинасига узата туриб:

— Ўқи,— деди.

Шинаси рапортга кўз югуртирди-да, кулимсиради:

— Билмадим,— деди у.— Шефта бунинг ёқиши даргумон...

— Етти ойдан бери шу азоб,— дея хитоб қилди Хакки,— бас, етар! Икки кун бурун сен ҳам шу фикрда эдинг. Бизга бошқа вазифа беришсин.

— Сен бунча ҳовлиқаверма. Биз яна озгина сабр қилишимиз мумкин,— дея уни юпатишга уриниб кўрди Шинаси

— Вой худойим-ей. Нега сен ҳадеб жилпанглаяпсан? Ёки икки кун аввал нима деганингни эсингдан чиқардингми? Уялсанг бўларди!

— Хакки, мен бу ҳақда гапирмовдим...— дея зўр-ба-зўр гапирди Шинаси.

Хакки унинг гапини бўлди:

— Шу ҳақдами, бошқами, латтачайнарликни йиғиштир...

Шинаси индамай қолди. Бир-бирини севадиган одамлар орасидаги бахслашув уларнинг дўстлигига путур етказмайди, аксинча, уларни янада жипслаштиради.

Бир оз вақтдан кейин Хакки: «Хафа бўлдингми?» деб сўрамоқчи бўлгандек дўстига қаради. У сигарета олиб аслида чекмайдиган Шинасига узатди. У ҳам сигаретадан олиб чека бошлади.

Автомобилнинг ичи тамаки тутунига тўлиб кетганидан Хакки ойнани очиб қўйди. Кўчадан тоза ҳаво кириб, нафас олиш бирмунча енгиллашди.

Шинаси сигаретанинг ярмисигача зўрга чекди-да, ойнадан қолдигини отиб юборди. У Хакки қолдирган дафтарни олиб ниманидир ёзди-да, уни ўртоғига узатди. У ёзилганни ўқиб:

— Мана энди ҳаммаси жойида, — деди.

У рапортни чўнтагига солиб, ўйланиб қолди. Баъзида ҳаётдаги мувозанатни сақлаб қолиш нечоғлик қийин бўлади. Агар одам фалокатга йўлиққанда дўсти ёрдамга келиб, қутқарса, кўмаклашса бир нави-я. Бунга турмушдан озмунча мисолларни келтириш мум-

кинми? Ҳақиқий дўстлик меҳр-муҳаббатга асосланади. Агар муҳаббат бўлмаса, меҳрибонликка ҳам кўз тутиб бўлмайди. Худди усти ялтироқ, ичи қалтироқ шарга ўхшаб, умри қисқа бўлади. Зўравонлик яхшиликка олиб бормайди, севгини ҳам куч билан тутиб қололмайсан. У аввал ҳам кўпгина болаларни биларди, лекин уларга нисбатан қалбида муҳаббат уйғонмаганди. Болаларга бўлган меҳрибонлик Хаккини аввал унга номаълум бўлган ҳақиқат билан тўқнаштиргандек бўлди. Бу шунчаки оддий ҳис-туйғу бўлмай, унда ақлнинг мушоҳадаси устунлик қилаётганди. Қимки, бу ҳисни дилдан туя олмаса, уни қоралаш ва айблаш мумкин. Ҳис-туйғулар учун одамга тамға босиш янги туғилган чақалоққа исм қўйишдек энг оддий иш.

Шинасининг овози уни хаёлот дунёсидан олиб чиқди.

— Уни қарагин, Хакки, болакайлар ҳали ётишмабди, ахир, соат ҳам ўн бўлиб қолди-ку.

Хакки уйга қаради-да, деразада болаларнинг — Мустафо билан Маҳмуднинг жажжигина бошчаларини кўрди.

Машинада ўтирган одамлар учун болалар гўзаллик тимсоли бўлиб хизмат қилишарди — улар буларга куч-қувват бахш этишарди ҳамда ҳеч қандай хавф-хатарни гумонсирамай ойна олдида турган болалар ҳақида ўйлаш ва ғамхўрлик қилиш эҳтиёжини туғдиришарди. Болалар қоронғилик қаъридан автомобилни кўрмоқчи бўлишаётгани аниқ эди. Шинаси олдинги фараларни ёқди. Ана шунда машинадан эмас, унда ўтирган одамларнинг қалбидан болаларга томон нурнинг кенг тасмаси чўзилгандек бўлди. Мана шу нур биринчи қаватда ёнаётган чироқнинг шуъласи билан қўшилиб иккинчи қаватнинг деразаси олдида туриб жилмайганча қўлларини силкитаётган болаларни ёритди.

Севувчи одамлар, болалар ва катталар, ҳаётнинг сир-ю, бахт ва мангулик сизларда!

ТУТ ХИЁБОНИ

Тут новдалари яна кўм-кўк барг билан қоплана бош-лади. Ҳатто ишонгинг келмайди.

* * *

Ошхонага бориб нон кесиш ва нон солинган тарелкани столга қўйиш учун пианино олдидан настга тушдим. Кейин онам овқатга чақиргунча яна биринчи бармоқлар учун экзерсисларни чалишга киришдим. Стол атрофига ўтиргач, тарелкага қўлимни чўздим-да, тепасида ётган нон бўлагини олдим. Унинг тагида чаён ўтирарди. Епинчиқсиз қолган чаён нишини ваҳшат билан юқори кўтарди...

* * *

Музика дарси тугади. Отам қўлида газета кўтариб хонага кириши билан муаллима тезда унинг истиқболига турди.

— *Mi fa proprio impazzire, oqqi!*¹

Бу, албатта, мен ҳақимда. Лекин дарс бошланмасдан илгари нимадир рўй берганини англадим. Аввалига,

¹ У мени бугун бутунлай ақлдан оздирапти! (Италя.)

роса гапни олиб қочиб, менинг ғайритабий ялқовлигим устида тўхталди, кейин отамни оғиз очишга қўймай, уни нима мақсадда консулхонага чақирганлари ҳақидаги гапга ўтди. У бениҳоя ҳаяжонда эди.

— Immaqini pure, signor Karasu, guello scorpionaccio, guello scorpionista!..¹

Чаён деб у Муссолинини атарди, мен бунга яхши билардим, «газанда» эса мен учун янги сўз эди.

Мен ҳақимда бутунлай унутиб қўйишди...

* * *

1960 йилнинг² июни эди. Ҳатто ишониш қийин: тут новдалари яна кўкаряпти. Атиги бир ой бурун бечора барглр капалакқуртларнинг босқинига учраганди, улар барглрни шундоққина кўз олдингизда кемириб тугатишганди... Ҳозир бўлса, мен тут хиёбонига бурилиб, дарахтларнинг соя-салқинида осойишта ўтиб борардим. Қуюқ барглр орасидан июнь қуёши ўта олмайди. Дарахтлар остидаги ўт-ўлан кўм-кўк ва топ-тоза...

* * *

Мен пианино қопқоғини оҳиста ёпиб, табуреткадан полга сирғалиб тушдим. Табуретканинг мурвати ишламас, қўлим эса клавишга етмасди, шунинг учун остимга учта ёстиқ қўйиб беришарди. Мен уларни тушириб юбормаслик учун эҳтиёт-ла тушдим. Кейин ёстиқларни

¹ Тасаввур қилинг-а, синьор Карасу, қандоғам чаён-а, қандоғам газанда-я... (Италя.)

² 1960 йил 27 майда Туркияда давлат тўнтарилиши бўлиб, Баярмендереснинг реакцион тузуми ағдарилган.

чорпоянинг устига тартиби билан сидқидилдан тахлаб, очиқ деразага яқинлашдим.

Хонанинг ичкарасида, улкан, нақ шифтга етгудек жавоннинг тиллакор раҳидаги ойнаси ғира-шира кўзга ташланади. Жавоннинг юқорисидаги мрамар плита ўз устида турган пуштиранг, худди тарвузнинг гўштига ўхшаш абажурли чироқни акслантиради. Эсимни танибманки, интиқ бўлиб кутишимга қарамай, лампа ҳеч қачон ёқилмасди. Жавоннинг ёнида чорпоя турарди, унинг ортида эса, менинг англашимча, михлаб ташланган эшик бор. Унинг бирор мартаям очилганини кўрмаганман. Қўшни хонадан:

— Яшавор! Бугун яхши ишладинг. Энди дам олсанг бўлади,— деган овоз эшитилди.

Орқамдан мушук келиб, ойна рафига сакради, кейин керишиб, тумшуғини иягимга суркай бошлади. Мен чорпояда ётган, қўшни киоскадан сотиб олинган «Доменика дель коррьере» номли журнални олдим. Журнални шундоққина мушукнинг устига қўйиб, варақлай бошладим...

* * *

Қўлим дарахт танасини силайди — у топ-тоза. Бошимни кўтардим, на бирор ўргимчак уясию, на бирор ингичка ипда тебраниб турган қурт кўзга чалинади... Афтидан, янглишаётганга ўхшайман... Ҳа, албатта, янглишяпман.

Ушанда бувим бу олам билан видолашаётганди, шунинг учун ота-онам мени холамникида музыка билан шуғулланишга жўнатишганди. Демак, ўттиз саккизинчи йилнинг май ойи экан. Мен мактабга боришим керак эди. Агар ҳали бормаган бўлсам, унда, демак, ўттиз олтинчи йил бировнинг ёрдамисиз фортепьянода шуғуллана олармидим? Музикани октябрдан ўргана бошлагандим. Ўттиз олтинчи йилнинг май

ойида чиққан журналнинг биринчи бетида Франко билан Муссолини¹ қўшинларининг ғолибона юришини тасвирловчи суратнинг босилишини тасаввур қилиш қийин.

Жилмаяётган, қорақош, қоракўз, қонга бўялган бинт боғланган ярадорлар, попукли шапка кийган солдатлар дуд ва чанг тўзонида олға қараб боришарди... Мен ўшанда расмлар остидаги ёзувни ўқий олармидим? Ўттиз бешинчи йили итальян тилини ўргана бошлагандим, алфавитни ёд олиб, ҳатто баъзи бир оддий гапларни ўқий олардим... Лекин журнал ўқишга фақат ўттиз еттинчи йилдагина тишим ўтганди. Ҳар ҳолда, мен ўқувчи эдим... Ҳа, айтгандай, мактабга куздан қатнай бошладим. Лекин бандаликни бажо келтираётган бувим-чи?.. Буниси энди аниқ, ўттиз саккизинчи йил, май ойи эди. Мен бу вақтда мактабга қатнардим, ўшанда эса дам олиш кунни эди...

Мушукни иягим билан эркалатганча, аввал журналнинг биринчи бетидаги расмни диққат билан томоша қилдим-да, кейин одатдагича, рангли иллюстрацияси бўлган охириги бетни очдим.

Яланг оёқ, бош яланг, даҳшатдан кўзлари олайиб кетган қора танли одамлар қўлларини жон ҳолатда силжитганча чопиб боришарди. Улардан баъзиларининг қўлида учи ўткирланган ёғоч. Кетларидан танклар силжимоқда, ҳавода самолётлар учмоқда. Ҳамма ёқда портлашдан ағдар-тўнтар бўлган тупроқ, чанг, дуд, олов... Қора танлиларни попукли шапкаларига пат қадаб олган одамлар таъқиб қилмоқда, қия ушлаган қуролларининг стволида ўткир пичоқ ялтирамоқда. Кейинчалик попукли шапка кийган солдатлар «барсельерлар», қуролдаги пичоқлар эса найза, деб аталишини билиб олдим. Лекин асосийси, шапка ки-

¹ Гап Испаниядаги 1936—1939 йиллардаги гражданлар уруши ва 1935—1936 йиллардаги Итало-абиссин уруши ҳақида борапти.

Йиб, найза ўқталган мана шу одамлар ҳам, заминун осмонни қоплаган ўт-аланга ҳам — ҳаммаси қоратанлиларни ўлдиришга қаратилган эди. Қизиқ, буни қаёқдан била қолдим экан? Расминг тагига ёзилган ёзувданми ёки ўша вақтда итальянлар Африка мамлакатадаги Абиссиния деган жойда одамларни қирғинбарот қилаётганларига ақлим етиб қолганмиди, билмайман? Эсимда, бир кун кўчада тўс-тўполон бўлаётганини эшитиб, мен дағ-дағ титраганча отамнинг олдига югуриб бориб, Африка бизлардан узоқми, яқинми, деб суриштира бошладим. Яқинлигини эшитгач, африкалик одамхўрлар бостириб келишяпти, деб ўйладим. Лекин бу бирмунча кечроқ рўй берганди. Отамдан африкалик одамхўрлар ҳақида сўраган вақтда, улар қандай қилиб қичқиришларини билардим, «Тарзан» киносига кўргандим-да... Демак, ўттиз олтинчи йилнинг майи экан.

Хотирам айрим эсдаликларнигина илғаб олмоқда, мен анчайин қийинчилик билан уларни бир тартибга, бирин-кетин қилиб қўйишга уринардим...

* * *

Баргларда на бирорта ўргимчак осилиб турар, на бирорта капалакқурт кўзга ташланарди. Ерда эса тўкилган баргдан ном-нишон йўқ...

Уша кунлари, почтага кетаётиб, ўзимни ҳар қанча аллада азиз, тўрвада магиз қилсам ҳам, бари бир эғнимдан уч-тўртта капалакқуртни олиб ташладим. Қадам ташлаган саринг чанг-тупроқ орасига тушиб қолганлари гичирлар, оёғим билан босганимда эса қарсиллаб ёриларди.

* * *

Мен стол ортидан туриб, оташкуракда ҳалиям нишини санчиш учун тайёрлаб турган чаённи эҳтиёткорлик билан қисиб олиб, кўмир ёниб турган печга

ташладим-да, унинг эшикчасини беркитдим. Аввалига вишиллаш эшитилиб турди, кейин худди жўхори дони ёки каштан ёрилгандаги каби қарсиллаш эшитилди. Онам нон солинган тақсимни олиб кетди. Биз бошқатдан нон кеса башладик....

* * *

Дарахтлардаги барглар худди ипак қурти учун тутган қутичамдагидай қандайдир икки-уч кун ичида тугади-ю қолди. Кўкфуруш ҳар куни эрталаб янги келинган тут баргини олиб келиб берар ва улар кўз очиб юмгунча тамом бўларди. Очофатлик билан еб битирилаётган баргларнинг курсиллашига қулоқ тутганча қутича устида узоқ вақт қолиб кетардим.

Дарахтдаги барглар миқ этмай ҳалок бўлишарди. Дарвоқе, улар балки капалакқурт кемираётганда курсилласа керагу, фақат биз уни эшитмас эдик, чунки уларнинг курсиллашини дарахт остига дам олиш учун тўхтаган солдатларнинг гап-сўзлари ва кулгилари босиб кетганди.

Биздан икки километр наридаги майдонда намойишчилар оломони жўш урмоқда эди. Одамларни ҳайдашар, уришар, қамоққа олишарди, улар эса яна йиғилишиб ашула айтганча олға босишарди. Бу ерда эса солдатлар оҳиста гаплашганча кулишар, папирос чекишарди... Биққидек капалакқуртлар баргларни қийратишаркан, яшин тезлигида катталашаётган бўксалари худди капгирдек тебраниб турарди. Хатлар кечикар, газета ва журналлар эса бутунлай келмай қўйганди... Мен ўзимча дарахтларда бирортаям барг қолмайдиган кунни тасаввур қилардим.

* * *

Дарахтларга қарайман — баргларнинг қалинлигидан тангадек нур ҳам ерга тушмасди.

* * *

Бир ойдан кейин дарахтлар яна кўкара бошлади. Қапалакқуртлар томонидан тап-тақир қилиб еб битирилган, мазут билан заҳарланган барглр яна тирилиб қолди...

* * *

— Улар бизни пойлаб туриб, калтаклашарди,— дея ҳикоя қиларди муаллима. (Мен улғайиб қолгандим, шунинг учун ҳикояларини эшитишга менга ҳам рухсат берарди.) — Бир куни театрдан чиқиб келаётсак, бизни калтаклар билан кутиб туришган экан, иккинчи гал эса кинонинг олдида шу ҳол қайтарилди.

У ота-онамга ўзи ҳақида жуда узоқ ҳикоя қилди, лекин мен ҳали кўп нарсани тушунмасдим. Сумкаси-дан фотокарточка олиб ойим билан дадамга кўрсатди. Суратда жудаям чиройли одам акс эттирилганди.

— Бу менинг эрим,— деди у ғурур билан, кейин расмни менга узатди.

Расмнинг қора фонида унинг шаффофдай тиниқ кўзлари айниқса ажралиб турарди. Муаллиманинг айтишича, улар оч ҳаворанг экан. Хиёлгина танқайган, ингичка, қирғийбурун. Суратдаги одам ёнбошидан олинган эди. У менга, тўғрироғи, чап елкамга хаёлчан қараётганга ўхшаб туюлди. Пастки қалин лаби билинар-билинемас кинояли жилмайишга чоғлангандек хиёл кўтарилиб турарди. Сочлари сап-сарик бўлса керак.

— Унинг исми нима?— деб сўрадим суратни қайтариб бера туриб.

— Жижи.

— Ҳозир у қаерда?

— Узоқда, Аргентинада.

«Нега?»— деб сўрамоқчи бўлдим, лекин бу одоб-

дан бўлмаслигини тушуниб, индамай қўя қолдим. Уша кунни муаллима эри ҳақида фақат дадам билан ойимга гапчириб берганди. Мен эса бу воқеаларни кейинроқ билиб олдим. У менга ҳикоя қилишни лозим топган айрим лавҳаларнигина сўзлаб берганди. Унинг гапига қараганда, Жижиг суратда кўрингандек ёқимтой эмас экан. Кейин мен бу ҳазил тасниф ортида унинг эрига бўлган муҳаббати ва соғинчи яширинганини сезиб қолдим.

* * *

Шу вақтгача мен дарахтлар йилига — ҳатто йилига нима дегани, ойига! — икки марта барг билан қопла-нишига ишонмасдим. Эндиликда эса мен бунинг шо-ҳиди бўлдим ва бундай фаройиботни ўз кўзи билан кўрган бахтли одам сифатида дунёдан кўз юмаман. Дарахтлар яшашни хоҳлашарди, шунинг учун ҳам қуртларнинг ҳужумига қарамай, ҳаёт буюрган ишни бажо келтиришарди... «Наҳотки, расвоси чиқиб, кеми-риб ғажилган қолдиқлар ўрнида яна мевалар ҳам пай-до бўлса? — деб ўйлардим. — Наҳотки, дарахтларда мана шунга ҳам куч-қувват топилса? Ахир, мевалар ҳали-ҳозирча дарахтга унчалик керак ҳам эмас-ку...»

Мен дарахт танасини силадим. У худди баргидек топ-тоза эди.

* * *

«Сиз католичкамисиз?» — «Ҳа». — «Бунини нима билан исбот қиласиз?» — «Бу билан нима демоқчисиз?» — «Далил-исбот келтиринг». — «Нималар деяпсиз, ўзи нима гап? Сиз ахир кашин эмассиз, биз ҳам черковда эмас, консулхонадамиз. Боз устига, бу мавзу...» — «Қу-лоқ солинг, хоним. Ҳаммаси сиз ўйлагандай жўнгина

эмас. Сиз падре М. ни биласизми?»—«Иўқ, билмайман. Мен фақат унинг бу ерга келаётганлигини эшитгандим. Айтишларича, унинг тариқати кимгадир хуш келмаганмиш ва у Сардинияга тайинланган падре С. нинг ўрнига келаётганмиш. Мана шу якшанбада уни илк бора кўриш шарафига ноил бўламан. Узингиз ҳам у билан таниш бўла олмаслигимни беш қўлингиздай биласиз-ку...»—«Ҳа, гапингиз тўғри... Аммо-лекин мен сизни анча йилдан бери биламан. Шу кунларда олинган кўрсатмага мувофиқ...»—«Сиз мендан гуноҳкор эмасмисиз, деб сўрашингиз лозим эди...»—«Ҳазил-мазахни бас қилишингизни сўрайман!...»

Шунда менинг ғазабим қўзиб кетиб унинг жиғига тегиш учун «Худоё...»ни ўқий бошладим-да, сурани бошдан-оёқ айтиб бердим. Сўнг: «Бўлдими?»—деб сўрадим. У бунга ишонди-қўйди деб ўйлайсизми? У мени яна чўқинишга ҳам мажбур қилди.

Дадамнинг лаблари қийшайиб кетди.

— Қандай кунларга қолдик-а...

— Ҳали бу хамир учидан патири.

Давомини эшитинг: «Хўп, майли,— дейди,— сиз католичка ҳам бўла қолинг. Мен сизни черковда бот-бот кўриб турардим. Айтинг-чи, онангиз жуҳуд бўлганми?»—«Бундай бемаъниликии қаердан олдингиз?»—дедим. Узимча суҳбатни шу тахлит давом эттиришга уялса керак, деб ўйловдим. Қайда? «Унинг исми Рашель бўлган,— дейди.— Шундай эмасми?» Мен унинг юзига тик қараб: «Синьор Муссолинининг,— худди шундай дедим: дуче Муссолини эмас, синьорнинг, ҳа-ҳа, шундай деганимда ҳаммасининг юзи кўкариб кетганини кўрсангиз эди!— синьор Муссолинининг оила-сида ҳам, билишимча, донна Рашель деган аёл бор. Нима, у ҳам жуҳудми?» Тилларини тишлаб қолишди. Менинг янги маънавий отам чиқиб кетди, немисга ўхшаган аёл билан элчихона ходими дераза олдига боришди. Кейин яна бошидан бошланди:

«Эрга текканмисиз?»—«Ҳа».—«Лекин эрингиз Гуркияда эмас-ку?»—«Йўқ, у Аргентинада, Буэнос-Айресда. Ҳар ҳолда, охири хатни ўша ердан олгандим».—«Сиз ундан хат олиб турасизми?»—«Ун йилга яқин ҳеч қандай хат-хабар олмагандим».—«Уни барҳаёт деб ўйлайсизми?»—«Билмайман».—«Сиз у билан боғланишга уриниб кўрмадингизми?»—«Уриниб кўрдим. Лекин бунинг уддасидан чиқолмадим».—«Яхши, хоним, раҳмат. Безовта қилганимиз учун кечиринг...» Бу ақл бовар қилмайдиган разиллик, ўта даражада даҳшат эди... Уларга нимадир керак эди. Аммо-лекин нима кераклигини уларнинг ўзлари ҳам билмасдилар. Улар мени тилимдан илинтиришмоқчи бўлишганди. Ҳамма нарса ҳақида қаторасига сўрашарди. Агар Жижиги ўлган бўлса-чи... Балки улар унинг ўлганлигини билиб-олишгандир! Унда аҳмоқона сўроқ-жавобнинг нима ҳожати бор? Агар соғ-саломат бўлса, унда нимага мени чақиришди экан-а? Ахир, бошқаларни чақиришмаяпти-ку. Хўп, мендан бошлашди, деб тахмин қила қолайлик. Лекин улар, сиёсатга ҳеч қандай алоқам йўқлигини беш қўлларидай билишади-ку. Уларга бор-йўқ танишларим — булар ўқувчиларим, уларнинг ота-оналари ҳамда эски қадрдонларим эканлиги маълум-ку. Улар шунингдек, касалдан бошим чиқмаслигини ҳам билишади. Немислар уларни мажбурлашганга ўхшайди... Кечирим сўраб қўйиб юборишди... Ҳозиргача ҳеч вақога ақлим етмайди... Ғалати, а, тўғрими?

— Ҳа,— деди дадам.— Ғалати.

— Қани, синбора Поззи,— дея жилмайдим.— Келинг, охиригача ғалати бўла қолайлик. Бизга «Жовинеццу»¹ни чалиб беринг!

У менга қаҳрли назар ташлади-да, кейин кулиб юборди.

— Нима қипти? Чиройли қўшиқ, у менга ёқади.

¹ Италиян фашистларининг қўшиғи.

Фашистлар куйлашгандан кейин нега энди бизга айтиш мумкин эмас экан?

У фортепянога ўтирди. Мен унинг ортига турдим.
— *Giovinezza... di bellezza*¹...

Қўшиқ «ёшлик» сўзи билан бошланарди. Албатта, у ўзининг ёшлигини, Жижисини эслаганди-ю, лекин фашист ёшларининг қўшиғи билан ўз бахтининг пароканда бўлиши ўртасида алоқа борлигини унутиб қўйганди. Унинг Жижиси, телбаларча севиб, у томонга ошиқаётган севгилиси эндиликда узоқда эди. Унга етиб олишга чоғи келмаса ҳам ортидан югургани-югурганди. Унинг овози авжланиб, тобора баландланар ва мана ҳозир узилиб қолади, деб ўйлаганингда яна оҳиста пасаярди... Ё худойим-ей, қандай ажойиб куйлайди-я!

Муссолини штурмовикларининг калтагидан Туркияга қочиб келган аёл, Туркияда «Жовинеццу»ни куйламоқда эди. Мана шунга ишониб бўладими, ахир...

* * *

Мен ҳозир қараб турганим манави баргларга ҳам қандай қилиб ишониш мумкин?..

* * *

Икки соатдан кейин эса Лондон радиоси орқали «Лилли Марлен»ни эшиттиришди. Қоп-қора туннинг сокинлиги аро нотаниш қўшиқчининг паст, хирилдоқроқ, ғамгин овози тараларди. У Берлин узра дам пасайиб, дам баландлашиб одамларнинг қалбида ғамандуҳ ва муҳаббат соғинчини қолдирарди.

Қаҳрамонлар ўшанда ҳали ўзлари ҳам ўз қаҳрамонликларини англаб етмагандилар.

¹ Ёшлик... гўзаллик... (Италя).

Аввалига мен ҳеч нарсани сезмадим. Тут хиёбони орқали почтага кетаётгандим. Унг томонимда оҳиста суҳбатлашаётган овозларни эшитдим. Дарахт остида учта солдат милтиқларини чорпояга қўйиб, чекиб ўтиришарди. Мен ҳатто тўхтаб қолдим. Ҳамма дарахтларнинг тагида солдатлар ўтиришарди. Улар бу ерда нима қилишяпти? Уларнинг бўғиқ кулгилари қулоққа чалинарди. Биздан икки чақирим наридаги Қизилай¹ майдонида митинг авжида эди. Демак, намоёнчиларни ўраб олишибди-да...

Қўшиқ куйлаётган митинг қатнашчилари бизнинг олдимизгача етиб келишса-чи? Улар қўлларини бир-бирларига бериб, шахдам қадам ташлаганча келишяпти. Уларга «тўхта!» дейишлари турган гап. Лекин уларни тўхтатадиган куч йўқ. Солдатлар ўт очишади... Апрельда ҳам худди шундай бўлган эди. Аввал Стамбулда, кейин Анқарада. Одамларга қарата отишганди, лекин улар бари бир қўшиқ айтганча жаҳаннам ўтини писанд қилмай бостириб келишаверганди...

Ҳозир бўлса сокинлик ҳукмрон эди. На қўшиқ, на ур-йиқитлар, на бақирӣқ-чақирӣқлар буларнинг ҳеч қайсиси бизгача етиб келмасди.

Почтага кираётганимда беҳосдан енгимга қараб титраб кетдим: у ерда кўм-кўк семиз қурт ўтирарди. Мен беихтиёр бошимни чангаллаб қолдим — гарданимда яна битта, аввалгисидан ҳам кўкроқ ва семизроқ қуртни қўлим пайпаслади. Мен тўхтаб, ит чўмилиб чиққанидан кейин силкингандек силкина бошладим, почта ходимлари эса менга қувноқ ҳамдардлик билан қараб туришарди. Ёшгина қизча менга яқинлашиб елкамдан яна битта қуртни олиб, оёғи билан мажақлади. Бундан

¹ Анқаранинг марказидаги майдон.

бутун аъзойи баданим худди терлама билан оғригандай қичиша бошлади.

Почтадан чиқа туриб, мезонга илашиб турган капа-лакқуртларга кўзим тушди. Кўпи ҳали жудаям юқорида эди. Фақат учтасигина одам бўйи баландликка тушиб қолганди.

Кичкиналари ҳам яшин тезлигида ўсишди. Эндиликда почтага соябонсиз бориб бўлмасди...

Биздан икки километр нарида эса, қамоққа олинганларнинг сони ортиб борарди...

* * *

Римда фақат фашистларнинг газетаси чиқарди, фақат фашистларнинг касаба союзи ишларди. Қолганлари тақа-тақ ёпиб қўйилганди. Тез орада партияларни ҳам тақиқлашлари аён бўлиб қолганди. Янгилекларни бир-бировларига шивирлаб етказишарди. Ҳамма янгидан-янги фалокатларни кутарди.

Жижи Францияга кетганди, кейинчалик хотинини ҳам бирга олиб кетмоқчи бўлганди, лекин у тезда қайтиб келди. Икки кундан кейин эса хорижда юрганларни гражданликдан маҳрум қилиш ҳақидаги қонун чиқарилди. У ватанидан мосуво қилишларидан қўрқарди. Аёл эрининг бу ҳақда элбурутдан қаердан эшитганлигини сўрашга ботинолмади. У ҳаммасини сўзсиз тушунарди. Ҳар куни бир-биридан хунук хабарлар олишарди. Кимнидир ўласи қилиб калтаклаб кетишган бўлса, бошқасини қоронғи бурчакка судраб олиб кириб бир шиша сурги дорини оғзидан қуйишган. Кимларнидир ўлдириб, яна кимларнидир майиб қилиб кетишарди...

Бир куни театрдан чиқиб кела туриб, орқаларидан таъқиб қилишаётганини сезиб қолишди. Жижи унга: «Бирор-бир эшикка сездирмай лип этиб кириб олиш учун қадамни тезлаштириш керак», — деб шивирлади. Ерқин

чироқ шуъласида бизга ҳужум қилмасликларига ақлимиз етганидан кўчанинг бошигача бир меъёрда юриб бордик, таъқибчилар ҳам қорама-қора келишаётганди.

Эр-хотин қоп-қоронғи муюшга шўнғидик. Аксига, такси ҳам учрамасди. Агар, мабодо, учраган тақдирда ҳам ёрдам бериши қийин эди. Улар қоронғиликка кирган заҳотилари Жижи Жулиянинг қўлидан маҳкам ушлаб олди ва кучларининг бориचा югуриб кетишди. Жулия йўл-йўлакай туфлисини ҳам ечиб олди. Тошга урилган сари оёғи чақа бўлиб қичишар, лекин қўрқув, ҳайвоний қўрқув уни чопишга ундарди. Таъқиб қилаётганларни чалғитиш мақсадида илонизи қилиб қочиб боришарди. Жон аччиғида қочиб борарканлар, тобора мадорлари қуриётганини сезишарди. Хоҳ данғиллама, хоҳ жулдурвоқи бўлсин, барча уйларнинг эшикларни тақа-тақ берк эди.

Улар таъқибчилар қолиб кетишдимикин, деб тўхтаб, қулоқ солишди. Шу заҳоти муюлишда чопиб келаётганларнинг тапира-тупури эшитилди. Жижи, асли флоренциялик бўлса ҳам, лекин Римнинг бу районини беш қўлидай биларди. Шунинг учун зимистон бўлишига қарамай хотинини дадил бошлаб борарди.

— Худога шукур. Уша вақтдаги модага мос калта юбкада эдим. Флоренцияда, албатта, ҳеч қачон бундай қилмаган бўлардим. Римда эса бир оз олифталик қилишга журъат қила олардим...

Жулиянинг нафаси қиса бошлади. Жижи уни деярли ортидан сургаб борарди. Бирдан улар қия очиқ эшикни кўриб қолишди-да, ўзларини ўша эшикка уришди. «Эшик сизлар учун ёпиқ!..» — кекса одамнинг дўриллаган овозини эшитишди. Унга жавоб бермай, Жижи хотинини қучоқлади ва улар ҳарсиллашлари сезилиб қолмаслиги учун ҳам узоқ ўпишиб турдилар. «Чет эликларга хона бермаймиз», — дея гапида давом этди бояги овоз. Таъқиб қилиб келаётганларнинг қадамлари шундоққина яқинларидан эшитилди. Уларнинг сўқинишла-

ри аниқ-таниқ эшитилиб турарди. Кейин оёқ товушлари узоқлашди. «Қани, туёқларингни шиқиллатиб қолларинг-чи!— қоронғиликдан ҳорғин буйруқ берди аллаким.— Сенларни деб бошим балога қолишини истамайман!» Улар индамай ташқари чиқишди-да, девор ёқалаб секинлик билан кета бошладилар. Ун қадам ҳам юришмагандики, ортларидан эшикнинг тарақлаб берқилгани эшитилди. Қимдир уларни қувиб келмоқда эди. Улар турган жойларида тирракдек қотиб қолдилар. Енларидан қундуз ёқали пальто ва қалпоқ кийган, ҳассасидаги кумуш нақшини ялтиратганча бир киши ўтиб кетди. Кейинчалик улар ўша ўткинчини эслаб ичаклари узилгудек кулишганди. Лекин ўша даҳшатли тунда кулишга ҳол-қудратлари йўқ эди. Улар ҳар қадамда орқаларига аланглаганча девор ёқалаб писиб боришаркан, юраклари отилиб кетгудай дукилларди...

— Иккинчи марта йигирма тўрт кундан кейин шу ҳолга тушдик. Биз кинодан чиқиб келаётгандик...

Емғир ёғаётганди, Жулиянинг қўлида шамсияси бор эди. Жижининг қўлида эса металл қопламали ёғоч, чўнтагида пистолети бор эди. У энди доим қурол билан юрарди. Улар билан Жижининг укаси ҳам бирга эди. Йигитча ҳам уч ҳафтадан бери финка пичоғидан ажралмасди. «Акамга тирғалишибди, демак, менга ҳам ҳужум қилишлари ҳеч гап эмас»,— деб мулоҳаза юритарди.

Ҳужум қўққисдан бўлди. Жулия бурчакка биқиниб олиб, жон-жаҳди билан бутун квартални бошига кўтариб қичқирганча, кучининг борича шамсияси билан ёнверигагиларни дўппосларди. Ҳеч ким ёрдам қўлини чўзмади. Бундай воқеалар ҳозирда одатий ҳолга айланиб қолганди. Одамлар дераза ромларининг тирқишидан мўралашарди-ю, лекин ҳеч ким кўчага чиқмасди. Бугун буларни уришса, эртага бошқаларини уришади. Кейин уларнинг ўзларига ҳужум қилишади, ўшанда улар ҳам якка-ёлғиз, ҳимоясиз қолишлари аниқ...

— Аммо-лекин ўшанда уларни роса адабларини бергандик-да ўзиям. Тўғри, тўс-тўполонда анча-мунча суробимиз тўғри бўлиб чиқди. Пистолетдан фойдаланмадигу, лекин ханжар ўз ишини қилди. Шуниси ажабланишлики, бандитлар фақат калтаклар билан қуролланишганди. Улар муштлашувни қандай бехосдан бошлашган бўлса, шунчалик тез тамомлашди. Бир жойга тўпланиб, Жижи билан укасига: «Бу сизга сабоқ!»— деб бақирди-да, кўздан ғойиб бўлишди. Пичоқдан кўрқиб кетишди, шекилли. Мен ўзимизникиларнинг олдига чопиб бордим. Ҳаммаёғимиз қонга беланганди. лекин уйга ўз оёғимиз билан етиб олдик. Ушандан кейин кечқурунлари кўчага чиқмайдиган бўлдим. Жижи эса, фақат мажлисга боргандагина мени ёлғиз ташлаб кетарди, холос. Тез орада биз Стамбулга кўчиб ўтдик.

Стамбулда Жулия дарс бера бошлади, Жижи юк кemasига ишга жойлашди. Кунлардан бир кун унга кемадан хат олиб келиб беришди, унда Жижи Буэнос-Айресда қолганлигини хабар қилишганди. Уч йилдан кейин у келиб, яна бир йилча сабр қилиб туришини илтимос қилди. Лекин Жулия ҳеч қаёққа боришни хоҳламади, эри эса йиғларди...

— У кўркем, кучли, хушчақчақ, ҳозиржавоб эди. Лекин қандай қилиб у ерда Муссолини билан олишмоқчи эди? Бунинг бефойдалигини тушунишга ақли етмасмиди ёки...

* * *

Ёки бу одамлар азоб-уқубат чекиш, ўлдириш, отиш учун туғилишганмиди? Бирлари, қўшиқ айтганча майдонларда марш қилиб юришар, бошқалари эса, охириги янгиликларни бир-бирларига яширин тарзда етказишарди... Уларни полиция ҳайдар, калтаклар, тутиб қамарди, лекин уларнинг сафи борган сари ўсиб борар-

ди... Кўпчилиги эса кўрсичқонга ўхшаб тешик-туйнукларга ўзини урарди... Тут баргларини ямлаган қуртлар расвосини чиқарган дарахтлардан ерга тушиб олиш учун... баҳорнинг охирида яна ўз уяларини тўқий бошладилар.

Бир неча ҳафтадан кейин шланга кўтарган одамлар келишди. Иш бошланди. Теварак-атроф шунақанги сасиб кетгандики, почтага кетаётганимда озгим билан бурнимни кафтим билан беркитиб олардим. Солдатлар ҳам бу ердан даф бўлишганди. «Демак, кимдир дарахтлар ҳақида ўйлаётган экан-да,— дея севиндим.— Балки, биргина мазутнинг ўзи камлик қилар? Балки, гугурт билан...»

Олов билан тозаликка эришиб бўлармикин? Билмайман...

Кейин жала қўйди. У соатлаб ёққанидан, дарахтларнинг тагида халқобча пайдо бўлди, кейин селоб ҳамма ифлосларни оқизиб кетди.

Қўшиқлар қаттиқроқ жаранглай бошлади. Уша кунлар хотирасига бағишланган қайрули ҳамда музаффар қўшиқлар янгради. Улар Дунайни тўхтатиб, унинг сувларини тескарисига оқизиш мумкин, деб куйланадиган қўшиқни айтишди. Улар ғалаба қилишмоқда эди...

* * *

Мен дарахт поясини силаганча, яна бир бор бу тушим эмасмикин, дегандай унинг баргларига қарадим.

Ҳа, мана бошим узра бир қатраям қуёш нурини ўтказмайдиган сершоҳ тут дарахти... Дунайни тўхтатиб бўладими, ахир?

* * *

Мана, ниҳоят, тут хиёбони тугаб, мен почтанинг олдига чиқиб олдим.

ОТА

Мен отамни жуда кам билардим, уни кўрганимга жуда анча вақт бўлган, шунинг учун ҳам у яхши одам бўлганмиди ёки жуда ёмонмиди, тайин-тахсирли бирор нарса дейишим қийин. Болаликда ҳамма отасини телбаларча ва ҳаттоки кўр-кўрона севади. Мен ҳам отамни жон-дилимдан яхши кўрардим. У вақтда биз яхши яшар эдик — отам молия бўлимида хизмат қиларди. Кечқурунлари онам дастурхонни айвондаги столга тузарди. Бу ердан худди бутун шаҳар оёғимиз остига ёстанганга ўхшаб туюларди. Отам дилкаш, паст овозда қўшиқ айтарди. Онам қўли қалтираганча ароқ қуярди. Ароқ кашта тикилган дастурхонга тўкилар, шунда отамнинг қўполлигидан хахолаб куларди.

Отам уйни, яъни онамни ҳамда иккита боласини ташлаб кетганида мен етти ёшда эдим. Мен бу вақтда мактабга қатнардим. Куз кунларидан бирида боғчада биз тўрт киши бўлиб — Гулсефи хонимнинг ўғли, Дога, Ремзи ва мен — ошиқ ўйнаётгандик, отам келиб қолди. У тош тўсиқ ортидаги анор дарахти остида турганча бизнинг ўйинимизни кузатарди. Дога иккаламиз уришиб қолдик. У менинг учта ошиғимни олиб қўйганди. Отам тўсиқдан боғга сакраб тушиб, бизнинг олдимизга келди. Жаҳлдан кўкариб, одобсизларча сўкинардим. Агар ёнимда отам бўлмаганда, Дога таъзимини бериб қўйиши турган гап эди.

— Хўш, нимани талашяпсизлар? — деб сўради отам. Дога еб қўйгудек бўлиб менга қаради.

— У сўқяпти...

— Ошиғимни бер! У менинг учта ошиғимни олиб қўйди.

Отам қўлини худди улар тенгдош ўртоқдай Доганинг елкасига қўйди. Отамнинг қўллари худди аёлларникига ўхшаш оппоқ, узун бармоқли, шунингдек, кучли...

— Ахир, у сендан кичкина-ку, Дога, — деди отам. — Кейин, у ҳеч қачон бу ёмон сўзларни қайтармайди. Тўғрими?.. — Отам менга ўгирилди.

Мен хоҳламайгина: «Ҳа», — деб тўнғилладим. Отам чўнтагимдаги ҳамма ошиқларни чиқарди-да, уларни Догага берди. У бўлса уларни чангаллаганча қочиб кетди. Менинг эса жон-поним чиқиб кетди.

— Нега ошиқларимни унга бердингиз?

Отам қуёш нурига йўғрилиб турар, унинг юзи ялтирарди.

— Бундай аҳмоқона ўйинларни ўйнашни бас қил.

— Лекин бошқалар ўйнашяпти-ку?

— Бошқалар ўйнаса ўйнайверсин, сенга эса ярашмайди. Ахир, сен мактабга борасан-ку. Улар-чи?..

— Улар ўқишмайди.

— Ана кўрдингми! Мактабга борадиган болалар ошиқ ўйнашмайди.

— Бўлмаса улар нима ўйин ўйнайдилар?

— Ҳеч қанақа. Улар ўқишлари, дарс қилишлари керак.

— Бутунлай ошиқ ўйнамасликлари керакми?

— Бутунлай!..

Отам менинг қўлимдан ушлаб олди ва биз Гулсефи хонимнинг зайтунзори орқали кета бошладик. Отамнинг эғнида тўқ ҳаворанг костюм, оқ йўлли ҳаворанг кўйлак бўлиб, галстук тақмаганди, ёқаси тугмаланмаганди.

Биз сербутоқ анжир дарахти остида тўхтадик. Бу ердан кўз илғамас денгиз ва кемалар у ёқдан-бу ёққа қатнаётган кўрфаз худди кафтдагидек яққол кўриниб турарди.

Биз отам билан ёнма-ён ўтирдик — унинг оёғи мени-
кига тегиб турарди.

У портсигаридан сигарет олиб, гугуртни олифталик
билан ёқиб тутатди. Унинг кўзларини гўё соя беркитиб
қўйганга ўхшарди.

— Дада...

У бошини кўтарди-да, маъносиз кўзларини менга
тикди.

— Хўш?

Мен ҳеч нима демадим. Биз индамасдик. Чаталқой
томондан, кўрфаз тутаган жойда пароход пайдо бўлди.

— Қизиқ, бу пароходлар қаёққа кетишяптикин?

— Қанақа пароходлар?

Ҳозиргина қирғоқдан узоқлашган кемани бармоғим
билан кўрсатдим. У худди қиз боладек ихчам ва улғу-
вор эди.

— Уми? Стамбулга кетяпти.

Балки, у ҳақиқатанам Стамбулга бормаётгандир.
Балки, у бошқа мамлакатга, ҳатто номини ҳам эшитма-
ганим бошқа шаҳарга, қандайдир бошқа Стамбулга
кетаётгандир. Лекин отам: «Стамбулга кетяпти», — де-
ди ва ортидан:

— Бу шаҳарнинг қанчалик гўзаллигини билганинг-
да эди! — деб қўшиб қўйди. — Мачитлари ҳам кўп,
одамлари ҳам.

— Бу ердан ҳам чиройлироқми?

— Бу ҳақда сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. У ердаги
магазинлар ҳам том маънода улкан, кемалари ҳам биз-
ларникидан каттароқ. Ундан кейин, у ерда кўприклар
бор...

— Ана шу кўприклар қандай қурилган, а, дада?

— Жуда оддий. Катта бўлганингда Стамбулга бориб
ҳаммасини ўз кўзинг билан кўрасан.

Бизнинг уйимиз билан ёнма-ён бўлган уйдан бир эр-
как чиқиб келди. У бизни узоқданоқ кўриб: «Ҳой!» — деб
чақирди. Отам ўрнидан турмасданоқ, тутаётган сигарета

қистирилган қўлини силкиб қўя қолди. Бу Ремзининг отаси эди.

— У ерда нима қиляпсизлар?

— Утирибмиз.

Эркак кулимсиради-да, ўз йўлига равона бўлди.

— Нега энди биз Стамбулга бормаяпмиз? — деб сўрадим.

— Мана шундай, бормаймиз-да...

— Нега, бу ерда яхшироқми?

— Йўқ, бунинг учун эмас. Шундай, бормаймиз...

— Балки, у ёққа боргингиз келмаётгандир-а?

— Боргинг келмаяпти, дейсанми? Кимнинг ҳам Стамбулга боргиси келмас экан-а?

Биз бир-биримизга беихтиёр тикилиб қолдик. Дадамнинг кўзидаги соялар янада қуюқлашиб, натижада улар бутунлай сим-сиёҳдай бўлиб қолди.

— Ундай бўлса, нега кетмаяпсиз?

У бошини эгди-да, тишлари орасидан бўғиқ овозда тўнғиллади:

— Кетаман.

Мен севишиб кетдим.

— Мениям олиб кетасизми, дада?

— Сенга мумкин эмас.

— Нега энди?

— Сен ҳали кичкинасан. Сенга у ерда ким қараб туради?

— Ойимни олиб кетамиз.

— У бормайди.

— Мен сизга ҳечам халақит бермайман. Мен ҳам ишлайман.

У оҳиста жилмайиб қўйди.

— Сен мактабни тугатишинг лозим. Мактабни акангга ўхшаб аро йўлда ташлаб кетиш ярамайди. Агар ўқиб билим олсанг, катта одам бўлиб етишасан.

Ерлан тош олдим-да, бор кучим билан Ремзиларнинг черепица томига улоқтирдим.

— Уқишни хоҳламайман! Катта одам бўлишни истамайман. Сиз билан Стамбулга боришни хоҳлайман.

У елкамдан қучиб, бошимни силади. Юрагим гупиллаб уриб, чаккамда қон гупирганини ҳис қилдим. Дадам узук-юлуқ овозда:

— Ҳозир кетаман-да, кейин сени чақиртириб оламан, — деди.

Мен унинг юзига қарадим. Унинг кўриниши қатъий қарор қабул қилган одамникига ўхшаб жиддий тус олган эди.

— Ростданам мени чақириб оласизми, а, дада?

— Албатта, чақиртираман. Фақат ўзим жойлашиб олай-чи...

— Қачон кетмоқчисиз?

— Билмайман.

Мен бирдан Стамбулга кетаётган кемани тасаввур қилдим. Мана у уфқ ортида кўздан ғойиб бўлди. Унинг ортидан зўр-базўр кўз илғайдиган из чўзилиб борарди... Отам — мана шу кемада Стамбулга кетяпти. Мен ҳа қолдим. Яккаю-ёлғиз...

Мен жон ҳолатда отамнинг қўлини ушладим.

— Кетманг! Кетмай қўяқолинг, дада...

Овозим титрарди. Мен ўзимни бениҳоя кичкина, ҳимоясиз сездим.

— Сиз ахир кетмайсиз-ку, тўғрими?

Унинг лаблари қийшайиб, худди йиғлаб юборадигандек башараси тиришди.

— Кетмайман... Уша Стамбулга бориб нима ҳам қилдим?..

Унинг овози ҳам худди меникидек қалтиради. Шунда мен чидаб туролмадим-да, йиғлаб юбордим, томғимга юмалоқ нарса тиқилиб қолди. Мен энди ҳўнграб йиғлаб юбордим. Отам кўзимни кафтининг орқаси билан артди-да, иккала қўли билан бошимни ушлаб олди.

— Бўлди, йиғлама, тинчлан. Қал-катта болага йиғлаш уятмасми?

У яна кўз ёшларимни артиб қўйди.

— Сен ахир катта бўлиб қолдинг-ку. Ёки ҳалиям кичкинаман?

Мен индамадим. У биринчи бўлиб ўрнидан турди-да, мени кўтарди. Биз зайтунзорни оралаб ўтиб, оҳиста қияликдан пастга туша бошладик. Биз пастга тушган саримиз, денгиз шунчалик юқори кўтарилиб борарди, у билан бирга порт, кемалар ҳали-ҳозирча кўздан йўқолмаганди.

Боғда анор дарахти остида болалар ўтиришарди. Отамни кўриб, улар зумда ўрниларидан сакраб туришди. Иброҳим тўппа-тўғри отамнинг олдига кела бошладди. Биз тўхтадик.

— Хўш, нима гап? — деб сўради отам.

— Холидбей амаки...— дея Иброҳим гап бошламоқчи бўлди-ю, тутилиб қолди.

— Хўш?

— Демак, бу... ўғлингиз бугун мени урди.

Отам жиддий тусда қошларини чимирди.

— У сени нега урди?

Иброҳим тумшайиб, елкасини қисди.

— Мен қаёқдан билай! Шундай, бекордан-бекорга. Узи ҳайдашни хоҳламайди-да, нуқул мени мажбур қилади...

— Шу гап тўғрими? — деб сўради дадам.

Мен бошимни эгдим.

— Ҳа.

— Мен кечқурун унинг адабини бериб қўяман, — деб ваъда қилди дадам Иброҳимга. — Қулоғидан тортиб деворга михлаб қўяман. Энди у сенга тирноғиниям тегизмайди.

Севиниб кетган Иброҳим бошқа болаларнинг олдига кетди. Биз дадам билан йўлимизда давом этдик, кета туриб Иброҳимга: «Сен ҳали бу қилиғинг учун жавоб берасан!»— дедим. У жавобан тилини кўрсатди.

Йўлимизга буриладиган жойда дадам қўлимни қўйиб

юборди. Унинг терлаган кафтидан менинг қўлим ҳам намиқиб қолди, мен уни мактаб фартугимга артдим. Мен нима деркин, деб дадамга қараб турардим. У чўққайиб ўтириб, курткамнинг ёқасидан ушлаб қисди-да, кейин қўйиб юборди.

— Сен энди катта бола бўлиб қолдинг. Уришқоқ болалар билан муштлашишни йиғиштир, ошиқ ўйнашни ҳам бас қил. Ундан кўра кўпроқ шуғулланиб, дарсларингни тайёрлагин. Яхши ўқисангина одам бўлиб чиқасан. Тушундингми?

— Тушундим.

— Агар одам ўқимаса, фаррош ёки ҳаммол бўлиб, қийинчиликда кун кўради.

У мени ўпди. Отамнинг қуп-қуруқ, қайноқ лаблари, гўё иккала ёноғимни куйдиргандек бўлди. У чўнтагидан ўн қуруш олиб кафтимга қистирди:

— Ола қол, фақат ошиқ сотиб олмагин. Эртага якшанба. Кинога тушгин, қолган пулингга эса ерёнғоқ олиб ерсан.

Мен унинг ортидан қараб турардим. У худди мендан қочиб кетаётгандек орқасига қарамай, тез-тез қадам ташлаб борарди. У Япиджиоғлига тушди-да, кейин Намозгоҳга олиб борадиган йўлга бурилди.

Мен бахтсиз, эзилган, қаҳрга минган ҳолда болалар турган жойга йўналдим. Иброҳим мени кўра солиб уйига жуфтакни ростлаб қолди.

ОЧИҚ ЭШИК ОРТИДА...

Онам ўлибди. Мен бу ҳақда озодликка чиққан куним эшитдим. Мени кутиб, кўмиш маросимини кечиктиришибди. Ҳаммалари: «Охирги нафасигача сени эслади...» — дейишди.

Шаҳарга, менинг олдимга фақат отам билан Америкалик келишганди. Мен соат тўққиз бўлишини кутиб турдим-да, кейин индамай сўридан камзулимни

олдим. Эгнимга аввалги якшанбада уйдан юборишган крахмалланган қордай оппоқ кўйлак кийиб олгандим. Кўйлакнинг қаттиқ ёқаси бўйнимни эзарди. Галстук тугунини бир оз бўшатдим. Мен мана шу ҳолда бошлиқнинг олдида намоён бўлдим.

У менинг қандай кирганлигимни билмай қолди. Мен оҳиста йўталдим, у қоғозлардан бошини кўтариб менга худди эндигина кўриб тургандек ажабланиб қаради.

Мен қўлларимни кўксимга қўйганча кутиб турардим. Бошлиқ стул суянчиғига ёнбошлаб, кўзойнагини ечди-да, анчагача қаншарини ишқаб ўтирди. Кейин шабқўрларга ўхшаб кўзини қисиб юзимга тикилди.

— Хўш, Ҳасан, тугадими?

— Тугади, афанди, — деб жавоб бердим бетоқатлик билан у оёғимдан бу оёғимга оғирлигимни ташлаганча.

У яна кўзойнагини тақиб, хўрсинди.

— Мана, кўрдингми, ҳаммаси ўтди-кетди. Кўз очиб юмишга ҳам улгурмайсан, қарабанки... — У гапларига деярли қулоқ солмаётганимни кўриб, тилини тишлаб қолди.

Ойна ортида оҳиста қуёш кўтарилиб келарди. Шу ўтган йиллар давомида қуёш у ерда, яъни озодликда чиқиб ботган эди, лекин мен уни кўрмасдим... Ҳаётда қуёшни кўришлик қанчалик муҳимлигини кейинчалик тушуниб қолдим...

Мен кўз узмай кўчага қараб турардим: олдин отарава ўтди, кейин шалдираганча юк машинаси, ундан кейин қандайдир одамлар ўтишди — эркакларми ёки аёлларми ажратолмай қолдим.

— Шундай қилиб, — деди бошлиқ, — ҳамма ҳужжатларинг тайёр, ишончим комилки, бундан бу ён...

Мен бошимни буриб унга қарадим. Соқол-мўйлови тарошланган, ёноқлари кўкимтир тусда, фақат нягида бир нечта ўжар толалар тиккайиб турарди.

Бошлиқ менга қўлини узатди. Мен унга ўзимникини бердим. У стол ортидан туриб, олдимга келди-да, елкамга қоқиб қўйди.

— Ҳаёт йўли узун... Сен ҳали ёшсан, соғлигинг жойида...

Мен қоғозларни ҳамда паспортни олиб, ички чўнтагимга солволдим-да, хайрлашдим.

У жилмайишга ҳаракат қилди-ю, лекин негадир кулгиси сохта эди. У нимадандир таъби хира бўлганди, лекин мен бунинг айнан нимаданлигини билолмадим. Унинг ўзи олдинга ўтиб, менга эшикни очиб берди.

— Оқ йўл, Ҳасан!

Мен жавоб бермай, коридорга чиқдим. Ортимдан эшик ёпилди. Хайриддин шу ерда мени кутиб ўтирган экан.

— Сеникилар пастда ўтиришибди...

У жилмайди, мен ҳам.

Биз пиллапоядан пастга туша бошладик, лекин бу гал мен олдинда, назоратчи эса орқада келарди.

Отам билан Америкалик пастда ёғоч скамейкада ўтиришган экан. Мени кўришлари биланоқ сакраб ўрниларидан туришди. Америкалик биринчи бўлиб югуриб келди-да, мени қучоқлаб олди. Унинг елкаси оша отамга қарадим. У негадир паришонҳол бўлиб, худди учрашувимиздан хурсанд эмасдай, ғалати қараб турарди.

— Ҳаммаси яхши бўлиб кетади, Синчо,— деди Америкалик.

Мен меҳр билан унинг юзини силаб қўйдим. У ҳам қандайдир ғайритабиий, нимтабассум-ла жилмайдди. Мен отамга яқинлашдим. Мен унинг қўлини ўпмоқчи бўлгандим, лекин у қўлини кўтариб елкамга қўйди-да, синчковлик билан юзимга тикилиб қолди. Кўзи қаърида ожизлик, ғам-андуҳ ҳамда ночорликнинг хоинона ифодаси мангу ўрнашиб қолганди. У

хўрсинди, кейин тишларини гириҳ қилиб жилмайишга уришиб кўрди-ю, лекин бари бир бунинг уддасидан чиқолмади. Фақат хириллаганча:

— Ҳасан... — дея олди холос.

Мен унинг ҳолатини тушунгандай қўлтиқлаб олдим ва учаламиз узун йўлакни ортда қолдириб, ҳовлига чиқдик. Мўъжазгина эшикни итариб, учаламиз ҳам тўхтаб қолдик. У ерда, очиқ эшик ортида кўча, ундан нарроқда эса бош проспекти кўзга ташланарди.

Ерқин нур кўзимга урилди. Бу нурга қарашга қурбим етмай, кўзимни қисиб олдим. Бирдан оғзим қуруқшаб қолди. Юрагим худди бигиз санчилгандек дукиллаб, бутун танам ғайритабиий сирқирашидан ларзага келди.

Америкалик четланди-да:

— Қани, Синчо, йўл бошла! — деди.

Мен унга, кейин отамга қарадим. Дастлабки дақиқада қадам ташлашга қурбим етмайдигандай бўлиб туюлди. Отам мулойимгина елкамга қоқиб қўйди.

— Қани, қадамнинг қутлуғ бўлсин, Ҳасан, худонинг ўзи ярлақасин...

Бирдан чидаб бўлмас даражада чекким келиб кетди. Кейин бурним қичишиб кетди — агар ҳозир қўл теккизсанг, йиғлаб юборадиганга ўхшардим...

— Бўла қол, Ҳасан! Бошла, ўғлим! — дея далда берарди отам.

Ниҳоят, кўз олдим ёришиб, гириҳ қилинган тишларимни бўшатдим-да, қадам ташладим. Бор-йўри ўн қадамгина мени озодликдан ажратиб турарди. Бир... Икки... Уч... Тўрт... Беш... Олти... Тош деворлар борган сари ортга чекинмоқда эди. Етти... Саккиз... Қўлингни чўзсанг, эшик тутқичини ушлашинг мумкин. Мен уни ушладим-да, ўша заҳоти бутун борлигим-ла темирнинг муздайлигини ҳис қилдим. Кўзимни қисганча остонадан ҳатлаб ўтдим: ўн!..

— Кўзингни оч, Синчо, — деди Америкалик. — Ҳаммаси тугади.

Мен ён-атрофимга алангладим. Шундоққина тум-шуғимнинг тагида кўча чўзилганди. Мен қуёшни, уйларни, бош проспектни кўрдим.

Отам сигарета узатди.

— Ма, чекиб ола қол...

Мен рад этмоқчи бўлдим, лекин у олишга мажбур қилди.

— Чек, чекавер, тортиниб ўтирма!

Қўлим худди бегонаникидек, титрарди. Америкалик гугурт чақиб тутганди, мен тутагиб олдим. Тутунни ичимга чуқур тортгандим, томирларимдаги қон тезроқ югурганини сездим. Қулоғим шанғилларди.

— Денгизни томоша қиламизми?— деб таклиф қилди Америкалик.

Биз индамай денгизга йўналдик.

Проспектнинг икки томонида уйлар тизилганди. Сарик рангга бўялган икки қаватли уйлардан бирининг балконида ёшгина аёл гилам қоқмоқда эди. У шунақанги ёш эдики, оқ батист рўмолидан шундоққина нафосат уфуриб турарди. Ёғочни қулочкашлаганча жон-жаҳди билан гиламни чангдан фориг қилмоқда эди. Чанг қуёш нурларида олтинмисол жилоланганча балкондан йўлгага учиб тушарди. Уйнинг олдида икки-та қизалоқ копток ўйнашарди. Сал каттароғи кичигига коптокни отди. Қизалоқ коптокни ушлолмади, қўлидан думалаб кетиб, сакраб-сакраб нақ оёғим тагига келиб қолди. Қизалоқ олдимга чопиб келди. Мен эгилиб коптокни олдим-да, қўлимда бир оз ушлаб турдим. Қизалоқ қўлини чўзганча миқ этмай кутиб турарди. Мен унга коптогини индамай бердим, қизалоқ шундан кейингина жилмайди. Унинг юқоридаги тишлари йўқ эди. Мен унинг бошини силамоқчи бўлувдим, лекин у хаш-паш дегунча чопиб кетиб қолганди.

Америкалик мени қўлтиқлаб олди.

— Бу ерда эҳтиётроқ бўлиш керак...

Шундоққина тумшуғимиз тагидан енгил ҳаворанг

Йўлли троллейбус ўтиб кетди. Такси ўтди. Йўл бўшагандан кейин, кўчанинг нариги бетига ўтиб олдик.

— Овқат егинг келяптими, Синчо?—деб сўради Америкалик.

— Йўқ.

— Яхши.

Бир нечта дўкончаларни ҳамда ҳарбий бошқарманинг собиқ биносини ортда қолдириб, ҳайратланганча тўхтаб қолишди. Аввал бу ерда казармалар жойлашган бўлиб, унга тураржой ҳамда боққоллик дўконлари тугашиб кетган эди. Энди бўлса уларнинг ҳаммасини бузиб ташлашибди: шундоққина кўз олдингда улкан майдон нақ денгиз қирғоғигача чўзилиб кетганди.

— Анавини қара-я, ҳаммасини бузиб ташлашибди,—деди Америкалик.—Айтишларича, тез кунда қурилиш ишлари бошланиб кетаркан.

Майдонда маршрут такси ва микроавтобуслар тикилиб ётарди. Бақриқ-чақриқлар эшитилар, шофёрлар йўловчиларни чақиришарди. Майдоннинг тупроғи билқиллаб ётганидан, қадам босини билан чанг тўзони оламини тутарди.

Денгизга яқинлашган саринг унинг ҳиди нақ димонингни ёрай дерди — унутилган, ўткир, юракни ларзага келтирувчи, қайтарилмас, денгизнинг ўзигагина хос ҳид. Денгизга яқинлашган саринг, тўлқинларнинг шов-шуви янада яққолроқ эшитилади.

Мен чуқур нафас олдим. Денгиз ҳавоси ҳали-ҳозиргина димоқни қичиштираётган чанг ҳидини тозалаб, томоғим ҳам очилди.

Олдинда кетаётган Америкалик шундоққина сувнинг олдида тўхтади. Биз унга яқинлашиб, ёнма-ён турдик. Қирғоқ яқинидаги денгиз бўтана бўлиб, унинг юзида ҳар хил қуйқиндилар, ахлатлар, ифлосликлар қалқиб турарди. Кучлироқ тўлқин келиб мазкур пардани пароканда қилгандагина кўкимтир денгиз сувини кўриш мумкин эди.

Биз қумга ўтириб, оёғимизни узатдик. Мен папирос қолдигини сувга итқитдим.

— Оғайнилар қалай юришипти?

— Сенга кўзлари нигорон,— деб жавоб қилди Америкалик.— Бу ёққа келишмоқчийди, мен рухсат бермадим. Одамлар олдида уяласан, деб айтдим. Балки, нотўғри қилдиммикин-а?

— Тўғри қилибсан, яшавор.

Биз чекиб, индамай ўтирардик. Отамга қарадим, назаримда у янада кичрайиб кетганга ўхшаб туюлди. Соқоллари оппоқ оқариб кетибди, ёноғини анчадан бери тарошламаганидан қалин соқол босиб ётарди. У гужанак бўлиб ўтирар ва худди сақич чайнаётгандай тўхтовсиз чакагини қимирлатарди.

Америкалик йўталиб олди-да, нимадир демоқчи бўлди-ю, лекин шу заҳоти яна жимиб қолди.

— Уйда аҳволлар қалай?— деб сўрадим.

Отам илкис мен томонга ўгирилиб, шошқич назар ташлади-да, яна бошини ўгириб, денгизга тикилиб қолди. Кейин:

— Музайян эри билан жудаям келишни хоҳловди,— деди.— Лекин ўғлини тоби бўлмай қолди шекилли, келолмади...

— Хусом ишдами?

Отам яна асабийлаша бошлади, ҳатто титроғимни билдириб қўймасин дегандай, лабини ҳам тишлаб олди.

— Йўқ, у бугун мазаси бўлмай ишга бормади.

Сигаретам ўчиб қолди, мен Америкаликникидан туташиб олдим.

— Ҳасан...— худди узоқдан келаётгандай отамнинг бўғиқ овози эшитилди.

Назаримда, отам эмас, бошқа одам гапираётганга ўхшарди. Мен унга қарадим: у ён-атрофдаги нарсаларга парво қилмай йиғларди. Кейин яна бир бор: «Ҳасан!»— деди-да, жимиб қолди.

Мен Америкаликка қарадим.

У ўзини гуё ҳеч нарса эшитмаётгандек тутиб, камоли диққат билан Бахрибобо томонга қараб ўтирарди. У томонда, Варьентга борадиган йўлда автобуслар, юк машиналари, таксилар икки қатор бўлиб тизилишиб борарди.

— Биз онангдан ажраб қолдик, Ҳасан,— деди ниҳоят юрак ютиб отам.

Бирдан қулоғим битиб, инсон овозларини эшитмай қолдим. Денгиз кўпчиб баланд кўтарилди-да, қулоқни қоматга келтирувчи қичқириқ билан устимга бостириб кела бошлади...

Бу тўс-тўполоннинг тинчишини кутиб индамай ўтирардим. Денгиз ортига қайтиб, шовқин-сурон сокинлик билан ўрин алмашди...

— Қачон?— деб сўрадим.

Отам сўлагини ютиб, жавоб бермоқчи бўлди-ю, лекин гапиролмади.

— Кеча,— деди отамнинг ўрнига Америкалик.— Агар кеча чиққан бўлганимда, улгурган бўлардинг. Атиги бир кунга кечикдинг, худо ўзинг бандам дегин.

Мен ўрнимдан турдим. Америкалик ҳам ортимдан сакраб турди. Отам эса ўтирган жойидан қимирламади.

— Кўмиб бўлдингларми?

— Йўқ, сени кутаётгандик.

— Яхши.

Мен отамга энгашдим.

— Туринг, дада, кетамиз.

У бошини кўтариб бизга қаради. Мен унга қўлимни узатиб, ўрнидан туришига ёрдамлашдим. У қушдай енгил бўлиб қолганди.

— Мен такси олиб келаман,— деди Америкалик.

У машина ёллагани кетди, биз отам иккаламиз қолдик. Нима дейишимни билмай:

— Сигаретанг ўчиб қолибди,— дедим.

У сигаретасини лабига қистирган жойидан олиб, қаради.

— Ростданам ўчиб қолибди...

— Тутатиб оласанми?

У сигаретанинг куйган тарафини эзиб ташлади. Мен гугурт чақиб, унга олов тутдим.

Ортида чанг-тўзон булутини эргаштирганча шундоқ ёнгинамизда машина тўхтади. Шофёрнинг ёнида Америкалик ўтирарди.

— Ўтиринглар, кетдик.

Мен отамга ўтиришга ёрдамлашдим-да, бор кучим билан машина эшигини ёпдим. Машина ўрнидан жилди. Биз майдон, қаҳрамонлар хиёбонидан ўтиб Басманга бурилдик, кейин қияликдан ўтиб Хамам кўчасидан кета бошладик. Йўл тоғ ён бағридан юқорилаб борарди.

Тонгги сўлимлик ўрнини жазирама иссиқ эгаллай бошлаганди. Қуёш ўт-ўланларни куйдириб-қовжиратганидан улар сан-сарик тусга кириб бўлганди, менга бу йил уларни кўм-кўклигида кўриш насиб қилмади. Яланғоч қоялардаги йўсин қўнғир тусга кириб қолганди.

Биз Қизилчуллига кириб бордик. Бир неча вақт тош йўл темир йўл билан ёнма-ён кетганди. Биз поезд билан ёнма-ён кетиб борардик. Кейин темир йўл бир томонга бурилди-да, паровоз кескин қичқириб биздан узоқлаша бошлади. Қарағайлар орасида қуёшда ярқираб Музаффарбейнинг пуштиранг қасри кўринарди. Уйнинг деразалари ланг очик бўлиб, боғчадаги шийпонлар эса оқ яминлар орасида кўзга чалинарди.

Автобус бекатига яқинлашдик. Бозорга бурилишда шофёрдан машинани тўхтатишни илтимос қилдим.

— Шу ерда тушиб, ундан у ёғига яёв кета қоламиз.

Отам кира ҳақини тўламоқчи бўлганди, лекин Америкалик унамади. Биз машинадан тушдик. Шу ердан, муюлишдан бозорчани, станцияни, Пепенинг қаҳвахонасини яққол кўриб турардим. Ҳеч нарса ўз-

гармабди. Дорихонанинг олдидаги яланглик қандай бўлса шундайлигича турарди. Аввалгидек сарғиш-кўк рангга бўялган бошқарманинг биноси ҳам ўша-ўша ҳолда: қор-ёмғир ҳам, лой-тупроқ ҳам, ёзги жазирама ҳам таъсир қилмабди.

Мени биринчи бўлиб машиначи Еқуб кўриб қолди. У тикаётган камзулини ташлаб, устахонасидан югуриб пешвоз чиқди.

— Сени кўрганимдан хурсандман, Синчо!

Биз қучоқлашиб кўришдик. Унинг кўзлари жиққа ёш. Ҳаяжонланганидан бармоғидаги ангишвонасини дам ечар, дам яна киярди.

— Қайтганинг жуда яхши бўлди-да, Синчо!

Биз бир-биримизнинг кўзимизга қарадик.

— Қайтдим...

— Сенга хабар қилишдимми?

— Ҳа, айтишди.

— Кўп куйинаверма! Бу ерда сенинг айбинг йўқ. Ҳаммаси олло таоланинг хоҳишига боғлиқ...

— Ҳа, албатта...

У хўрсинди.

— Уйга бора қол, мен ҳам дўконимни ёпиб ортингдан етиб бораман. Болаларнинг ҳаммаси ўша ерда, сени кутишяпти...

Бизнинг дўконимиз ёпиқ эди. Шифтда гўшт осиладиган илмоқлар осилиб турарди. Витрина ойнасига пашшалар ўтириб ташлаганди. Тўр билан тортиб қўйилган эшикдан гўштнинг қўланса ҳиди димоққа урилди. Отам қўлимни қисди.

— Эртага очаман. Энди сен келдинг-ку, эртагаёқ очганим бўлсин...

У ёнимда одимлаганча:

— Эртага вақтлироқ тураман-да,— дея гапида давом этди,— қушхонага бориб, нимта олиб келаман...

Пепенинг қаҳвахонасида доктор ўтирган экан. У

тезда менга пешвоз кўтарилди, унинг ортидан Пепе ҳам чопиб чиқди.

— Вой! Синчо-ку! Вой... вой...

У шундан бошқа бирор нарса дейишга чоғи келмас, фақат баланд овозда оғзини катта очиб... «А-а-а-а!» — деярди, холос.

— Бандалик-да, қайғунгга ҳамдардман, Синчо, — деди доктор.

— Раҳмат, худо басаломат қилсин.

— Уйгами?

— Уйга.

— Мен ҳам сизлар билан бораман.

Биз ҳаммамиз биргаликда — мен, доктор, отам, Америкалик, Пепе — бизнинг уйимиз томон йўл олдик.

«ГЕРМАНИЯДА ҚИЛИНГАН»

Тобутни баракнинг тор-танқис эшигидан олиб чиқишаётганда, турклар ғуж бўлиб олишди. Худди марҳум эшитиб қоладигандай ҳадиксираган шивирлаш эшитилди:

— Олдини туширинглар!

Ҳалиги одам айтгандай қилиб, минг машаққат билан эшикдан чиқишди. Ҳовлига чиқишгач, одамлар енгил нафас олишди. Ёмғир саваламоқда эди, лекин тобутнинг атрофида турган турклар уни ҳатто сезишмасди ҳам. Мўъжазгина ҳовлидан тобутни елкага олиб, йўлга тушишди.

Агар якшанба бўлмаганда итальянлар ҳам, испанлар ҳам мотам маросимини кўрмаган бўлишарди. Тобут кўтарганлар испанлар истиқомат қиладиган баракка яқинлашганда, унинг деразасидан илк томошабинлар кўринди. Марҳумга кўзлари тушиши биланоқ одамларнинг юзи чўзилиб, оқариб кетарди. Улар ҳам бегона юртда бир нечта ўртоқларидан айрилдилар, шунинг учун ҳам она юртдан олисда жудолик жуда ҳам оғирлигини ҳис қилишарди, марҳумнинг руҳи улкан масофани босиб ўтиб, ватанига қайтишга ожизлик қиларди. Марҳумнинг ўзи эса бегона тупроқда абадул-абад қолиб кетади, бу ердаги тоғлар ҳам, водийлар ҳам, дарёлар ҳам ўзгача. Мана шу ерда дафн қилинган унинг жасади ўзгача сўзлайдиган, ўзгача фикрлайдиган, шунингдек, ўзгача турмуш тарзи кечирадиган, том маънодаги, бегоналар томонидан босиб-янчиб ташланади...

Марказий барак эшигидан бир испан чиқди-да:

— Ким ўлди, амиго?— деб сўради.

Худди унинг саволини эшитмагандай ҳеч ким унга қайрилиб қарамади:

— Биз ҳам борамиз, амиго! Бундай пайтда испан, турк, деб миллат ажратиш гуноҳ...

Испанлар тезкор одамлар... Мана, зум ўтмай ўн-ўн бешта одам кўчага югуриб чиқиб, маросимга қўшилди. Ишчи шаҳарчасининг дарвозасидан ташқари чиқишгач, турклар тобутни юк машинасига ортишга йўл қўймадилар.

— Марҳумни мозоргача ўзимиз кўтариб борамиз,— дея маъюс жавоб қилишарди ҳеч қандай насиҳатларга кўнмай.

Ёмғир челақлаб қуйгандай ёға бошлади. Тобут ёмғирда шишиб тобора оғирлашаётганга ўхшарди. Ҳамма суяк-суягигача ивиб кетди. Лекин турклар ўз аҳдларида қатъий туриб:

— Ўзимиз олиб борамиз...— дейишарди.

Фабрика дирекциясининг вакили соябонини тўғрилади-да, таржимоннинг қулоғига бир нима деб шивирлади, афтидан, ён босишга қарор қилди, шекилли.

— Яхши,— деди таржимон,— марказий кўчагача тобутни кўтариб боришларингиз мумкин, лекин у ерда бари бирам уни юк машинасига ортишга тўғри келади.

Юк машинаси тобуткашлар ортидан судралиб келмоқда эди. Марказий кўчага чиққач, тўхташди. Ёмғир тинай демасди. Агар ёмғир ёлмаганда, турк ишчилари ўзларининг дастлабки аҳдларидан қайтишмаган бўларди.

— Ҳа, майли,— дея рози бўлишди улар ниҳоят,— юк машинасига ортсак, орта қолайлик. Лекин биз бари бир мозоргача борамиз.

Масъул вакил рози бўлгандай бош қимирлатиб қўйди.

Тобут ортилган юк машинаси оҳиста мозор томон йўналди.

Унинг ортидан турклар, испанлар, бир нечта италянлар боришарди.

* * *

Маросим шаҳар чеккасида жойлашган қабристонга ҳам етиб келди. Тобутни юк машинасидан туширишди. Уни елкага олиб, олдиларига тушиб йўл кўрсатаётган немис чолнинг ортидан қабристон бўйлаб кета бошлашди. Яхшилаб обод қилинган катта-кичик қабрларни ортда қолдириб, улар сув ювиб кетган, ердан пойдевори чиқиб турган эски бино кираверишида тўхташди. Масъул вакил чолдан нимадир сўради. Тўртта одам тобутни кенг-мўл эшикдан ичкарига олиб кириб кетди. Оломон ташқарида қолди: гангиб қолган одамлар энди нима қилишларини билмай туришарди. Ичкарида нима бўлаётганини билиш учун бинога киришмоқчи бўлишувди, лекин таржимон уларнинг йўлини тўсди:

— Сиз ўз ишларингизни қилиб бўлдингиз. Қайтишларингиз мумкин.

Лекин улар кетишга журъат қилишмасди. Улар ҳеч бўлмаса ичкарига кириб кетган ўртоқларини кутишга қарор қилишди.

Бирмунча вақт тобутни кенг, хира ёритилган коридорда немис чолнинг ортидан кўтариб боришди. Кўкимтир рангдаги катта-катта харсанг тошлардан қурилган деворлар одамларнинг юрагини исканжага олаётганга ўхшарди.

Эшиксиз кенг-мўлгина залга киришди. Киравериш-

даги деворнинг қаршисига унча катта бўлмаган супа-ча қурилганди. Тобутни ўша ерга қўйишди. Жасад бузилиб қолмаслиги учун немис чол тобутнинг қопқоғини очиб қўйди. Тобутни кўтариб кирганлар марҳумнинг бошига кўзлари тушиши биланоқ жойларида тирракдек қотиб қолдилар. Оппоқ сочлар тиккайиб турганидан, худди дағалга ўхшаб кўринарди. Марҳумнинг гунафшаранг лаблари эса шишиб кетганидан бир-бирига мингашиб қолганди.

Турклар қимирлашга ҳоллари келмай туришарди. Чол бирпас кутиб турди-да, кейин немисчалаб нимадир деб эшикка йўналди. Одамлар уйқудан уйғонгандек чўчиб тушишди. Улар залдан чиқиб кетишаётган пайтда, улардан бири чидолмади-да, орқасига ўгирилиб яна қаради. Балки у Рагип амаки тобутдан бошини кўтариб, унинг ортидан қараяптимикин, деб ўйладимикин. Йўқ, ўлик уни қандай қолдирган бўлсалар ўша ҳолда қимирламай ётарди. Шундай бўлса ҳам орқасига ўгирилишга журъат қилган турк ўртоқлари сезмаган ниманидир сезганга ўхшарди. Рагип амакининг чеҳрасида ўз ватанида, ота-боболари тупроғида дафн қилиниш, шунингдек, тобутни қариндош-уруғлари кўтариб, яқинлари йиғлаб бориши истаги қотиб қолганди. Балки, ўртоқлари унинг сўнгги хоҳишини бажо келтиришларини жудаям истаган бўлса керак.

Эшикнинг қулфи шарақлади, Рагип амаки тириклар учун даҳшатли бўлган бу бинода якка-ёлғиз қолди.

* * *

Баракнинг тор, узун коридоридаги ёғоч пол гижирларди: турклар телевизор қўйилган хонага йиғилишмоқда эди. Аниқ белгиланган вақтда масъул вакил билан таржимон ҳозир бўлишди. Улар эшик олдида

гап-сўзлар тинишини кутиб бир оз тўхтаб туришди-да, кейин хонага киришди.

Масъул вакил нимдошгина жилдни очиб, стол устига қўйди. Кейин ўтирди. Таржимон тик турганча тураверди.

— Оғайнилар...— дея гап бошлади-ю, лекин кейинги сўзни талаффуз қилолмай, тупугини ютди.

Шу вақт хонага яна бир нечта ишчилар кириб, бўш жойларни эгаллашди. Таржимон овозини кўтариб яна гапира бошлади:

— Дўстлар, бу ерга нима мақсадда йиғилганингларни биласизлар-а, шундайми?

У ўз саволига жавоб кутиб бирмунча вақт тик турди. Утирганлардан бири ҳаммалари учун жавоб берди:

— Ҳа. Биламиз.

— Хўш,— деди совуққонлик билан таржимон,— агар билсанглар, келинглар, гаплашиб олайлик. Эртага Рагип амакининг жасади куйдирилади. Лекин бизга маълум бўлишича, сизлар норози бўлганмишсизлар.

Ишчилар бараварига, шоша-пиша, қизғин гапира бошладилар:

— Унинг куйдирилишини хоҳламаймиз, хоҳламаймиз...

Таржимон ўтирганларга кўз югуртириб чиқди.

— Ҳамманглар шу фикрдамисизлар? Ялписига-я?

— Ҳа,— дея жавоб қилишди жўр овозда.

— Қим кремацияга қарши бўлса қўл кўтаришини сўрайман.

Таржимон санаганда қаршилар хонада қанча турк бўлса шунча эди.

Таржимон масъул вакилга қаради, у бошини бир озгина эгди-да, жилддан қоғоз олиб таржимонга узатди. Таржимон матнга кўз югуртириб, унинг мағзини эслаб қолишга тиришганча, эълон қилди:

— Қайғуларингизга ҳамдардмиз. Уртоқларингиз-

нинг жасади куйдирилишини хоҳламаяпсизлар, шундайми?

Рагип амакини сўнгги бор кўришга мушарраф бўлган ишчи унинг юзида муҳрланган илтижони эсидан чиқармаганди. У таржимоннинг гапини бўлди:

— Агар пулимиз етганда эди, биз ўз ватандошимизни унинг киндик қони тўкилган ерга дафн қилган бўлардик. Биз ноилжумиз, уни самолётда жўнатишга маблағимиз, қурбимиз етмайди. Лекин биз қандай қилиб унинг жасадини куйдирилишига рози бўла оламиз-а?

— Тушунсанглар-чи, ахир, бу барча катта шаҳарларнинг фожиаси-ку!

— Демак, бу ерда ўлган ҳар бир киши албатта куйдирилар экан-да?

— Ҳа. Фақат сизларгина эмас, ўзимизнинг бошимизда ҳам шу савдо.

— Бизнинг шартномамизда бундай модда йўқ эди-ку.

— Дарҳақиқат, шартномада бундай модда йўқ. Лекин сизлар модомики, бу ерга келиб ишлашга мажбур экансизлар, кўпгина шартларимизни била туриб қабул қиласизлар-ку,— таржимоннинг овозида менсимасликка ўхшаш оҳанг жаранглади.— Нега энди ҳозирги дақиқада бизни тушунишни истамаяпсизлар?

Таржимон жимиб, ўтирганларга кўз югуртирди. Йўқ, улар олдинданоқ барча шартларни қабул қилганликларини эътироф этишни ҳечам хоҳламасдилар. Шу билан бир вақтда худди бу бегона юртга садақа сўраш учун келгандек, уят ҳамда изза ҳиссини туймоқда эдилар.

Рагип амакини сўнгги бор кўрган ишчи ўртоқларига қаради: улар хижолат ҳамда ўнғайсизликдан бошларини ҳам қилиб ўтиришарди.

— Менинг Германияда ўтказган кунларим йилларга тутшиб кетган,— деди у оҳиста, лекин қатъий

оҳангда.— Мен кўп нарсага тушуна бошладим. Аввалига бизни бегона юртларда ишлашга мажбур қилган ватанимиздаги очликнинг сабабларига тушунолмасдим ва уни оддийгина «пешанамиз экан-да», деб қўя қолгандим. Эндиликда, сизлар ҳам фойда кўрмайдиган эшагингиз олдиға ҳатто бир тутам ҳам пичан солмаслигингизни тушуниб етдим.

Таржимон айтилганларни масъул вакилга тушунтираётганида, ишчилар уларнинг адресларига айтилган ҳақоратли сўзларнинг маъзига тушуниб етмаганларга тушунтириб, ўзаро гаплаша бошладилар.

Таржимон қўли билан столи тақиллатди. Барча жимиб қолди.

— Биз бу ерга сиёсат ҳақида сафсата сотиш учун йиғилмаганмиз. Гап кремация ҳақида кетяпти. Биз сизларга вазиятни тушунтирмоқчи бўлгандик, лекин сизлар ҳеч нарсани эшитишни хоҳламайсизлар. Буни хоҳлайсизларми ёки хоҳламайсизларми, бари бир марҳумнинг жасади куйдирилади. Шаҳаримиздаги қабристон кичкина, шунинг учун биз ҳозир сизлар билан ўртоқларингизни дафн этиш учун янги қабристон очиш ҳақидаги масалани муҳокама қила олмаймиз. Шаҳар атрофига фабрикалар қурилган. Биз ҳатто ўзимизнинг марҳумларимизни ҳам аллақачондан бери куйдираемиз. Шундай экан, гапни чўзиб ўтиришнинг нима ҳолати бор?

— Ахир, сиз гапирётган нарса даҳшатли қабоҳатку,— дея яна ўрнидан турди ҳалиги ишчи,— ахир, гап ниҳояти биттагина марҳум учун бир парчагина ер топиш ҳақида кетяпти. Биз шу яқиндан бери бегона юртда ишлай бошлаган бўлсак, биринчи бор ўлим билан юзма-юз келишимиз. Шунингдек, куйдириш ҳақида ҳам илк бора эшитишимиз.

Масъул вакил ишчининг гапларининг таржимасини эшитгач, қаншаридаги кўзойнагини тўғрилади. Кейин соатига қараб, бир оз хаёлга толди. Таржимон билан

бир неча оғиз узук-юлуқ гаплашди-да, жилдни асабий беркитиб ўрнидан турди.

Таржимон шоша-пиша деди:

— Суҳбат вақти тугади, дўстлар. Эртага иш куни. Сизлар вақтлироқ ётишларинг керак. Еримиз етишмаганлиги сабабли марҳумнинг жасади куйдирилади...

* * *

Эрталабки соат саккизлар чамаси эди. Ёмғир бир неча кундан бери тинмай ёғарди. Иккита хизматчи қабристон қоровули ҳамроҳлигида Рагип амаки ётган залга тез-тез кириб боришди. Улар бу совуқ ҳамда ваҳимали бинода қўрқмай юришарди.

...Рагип амаки тунни турклар қолдириб кетишган ўша жойда ҳамда ўша вазиятда якка-ёлғизликда ўтказди. Ҳатто қўлини ҳам қимирлатмади. Фақат юзи янада буришиб кетганди.

Хизматчилардан бири тобутни беркитди.

Бошқаси унга яқинлашиб:

— Эртага байрам...— деди.

— Пешанасига ўликлар билан ишлаш ёзилганлар учун байрам-пайрамнинг фарқи борми?— дея тўнғиллади кекса қоровул.

Учалалари ҳам кулиб юборишди.

Кейин тобутни кўтариб, ўликхонадан олиб чиқишди.

Тобутни кремация залидаги каттакон мармар плита устига ўрнатишди. Залнинг деворларига Исо Пайғамбар ва Момо Ҳавонинг расмлари ишланганди. Зал ёп-ёруғ бўлишига қарамай, у ерда сон-саноқсиз шамлар ёниб турарди.

Серҳашам тобут ёнида руҳоний дуойи такбир ўқиб ўтирарди.

— Яна биттасини олиб келдик,— дея руҳонийга муружаат қилди гўрков.

Рухоний бошини ўгириб унга қаради-ю, лекин жавоб бермади — уни камбағалгина эгасиз тобут қизиқ-тирмасди.

Тобутни ғилдиракли столга қўйишди. Кейин тўрт томонидан миҳ қоқишди. Ҳатто қопқоғини очиб, Рагип амакига самода жилмаяётган Исони кўрсатишни ҳам лозим топмадилар.

Кнопкани босишганди, тобут аста-секин полнинг остига равона бўлди.

Беш дақиқадан кейин эса юқорига икки сиқим кул чиқаришди. «...Рагип амаки»дан қолгани шу эди.

Хизматчи ойнабанд шкафдан урна олди-да, чаққонлик билан унга «Рагип амаки»дан қолган-қутган кулни солди. Ҳали совиб улгурмаган кул силлиқ, юмшоқ оқиб тушарди. Рагип амакининг феъл-атвори ҳам худди шунақа эди. Ҳеч қачон овозини баландлатмас, ҳеч кимга қўпол муомала қилмасди. У сахий қалб эди. Мана шу одам чанг-ғуборга айланганди. Унинг юраги катта юкни кўтара олмади. Юртида қолган оиласи учун ишлаётган лаънати пуллар бечорани адоий тамом қилди. Улимидан анча олдиноқ кўзларидаги умид сўнганди... Энди улар қаерда, бу кўзлар? Урнадан топиб кўр-чи?

Хизматчи урнани енгилгина силкитди. Кул тагига чўкди. Рагип амакининг кўзлари билан юраги ҳам тагига тушиб кетган бўлса керак. Худди шунга ўхшаш ҳол ўша куни эрталаб, яъни у ўлган куни бўлган эди. Ёши элликда бўлишига қарамай, унга зарарли газлар ишлатиладиган бинода ишлаш учун иш беришди. Газдан сақланадиган ниқоб қоп-қорайиб кўзини тўсиб қўйди: йиллар давомида ожизланиб қолган юрагига худди қўрғошин қуйилгандай бўлди. Лекин Рагип амаки тишларини гириҳ қилиб, ўзига-ўзи: «Қора кунлар тез орада оқ-ойдиндек ёришади», — деди. Аммо-лекин у яна бир қора кунни кўтаролмади: тунги сменанинг охирида, жимжит ва машъум дақиқада у юзтубан

йиқилди. Ҳатто ўзига ҳам тан олишга қўрқиб юргани, юрак хасталиги уни нобуд қилганди.

Урнани сурғучлашдан олдин хизматчи:

— Бу нусха ўзи қаердан экан?— деб сўради.

Жиллдаги ҳужжатларни титкилай бошлашди. Печка навбатдаги марҳумни қабул қилиб олган дамда:

— Қандайдир турк экан...— деган овоз эшитилди.—Қани, патентли урнани бер-чи!

Кулни яна бошқа урнага ағдаришди. Балки, бу гал ватанига юбориш олдидан Рагип амакининг юраги билан кўзи юқорига чиқиб қолгандир.

Шундан кейин хизматчи урнанинг ҳамма ёғини қараб чиқди. Унинг тагида: «Германияда қилинган», деган ёзув яққол кўзга ташланиб турарди.

ЭМИКДОШЛАР

У манзилга қош қораймасдан етиб олмоқчи эди, шунинг учун тез кетиб бормоқда эди. Тамоман ҳолдан тойиб, йиқилиб қолмагунча, нафас ҳам олмасдан даярли чопиб келганди. Бир дақиқа бўлса ҳам нафас ростлаб олиш лозим эди. Теварак-атрофда қуриб-қовжираган ер ястаниб ётарди. Бир неча соат давом этган йўл давомида ҳатто битта ҳам қуш кўрмади — мана шу кўз илғамас масофани эгаллаган чўлу биёбон, бўшлиқда у яккаю-ёлғиз эди. Қорни пиёзнинг пўсти бўлиб кетган, ташналик азоб бермоқда эди. У осмонга қаради-да, бирдан нега бу ерга қушлар учиб келмаслигини фаҳмлаб қолди: ахир, бу ерда улар бошпана топиши мумкин бўлган на бир тиккайган дарахту на бута бор эди. Ярим босинқираш ҳолатида унга мабодо қуш учиб келиб қолгудек бўлса ҳам, албатта унинг бошига қўнадиганга ўхшаб туюларди.

Йигит қуёшга қаради — у нақ уфқ устида осилиб турганга ўхшарди. Шошилиш керак. У ўрнидан туриб,

оғир қадам ташлаганча, ҳар бир қадамини ерга муҳрлагандек олға йўналди, яна олдинда боши-кети йўқ чўл ястаниб ётарди.

Унгда сўнгги қуёш нури ҳам кўздан йўқолди. Тез орада осмон ер билан тутшиб кетади. «Ишқилиб, улгурсам эди»,— деган фикр ялт этди миясида ва шу заҳотиёқ орзулаб келаётгани қишлоқни кўриб қолди. У бир оз чеккароқда эди. Йигит қоқ ерга ўтирди. Энди қоронғи тушишини кутиш лозим эди.

Эшик қия очилиб, остонада хўжайиннинг ўғли кўринди. Хонадан сизиб чиқаётган газчироқнинг хира нурида у тунги меҳмонни зўрға таниди-да, ҳайратланганча:

— Сенмисан? — деб сўради.

— Танидингми! — дея севиниб кетди йигит.

— Уйга кир.

Говур-ғувурни эшитиб ичкаридан хўжайин чиқиб келди. Бирмунча вақт эркаклар бир-бирларига қараб қолишди. Кейин хўжайин ўғли билан меҳмонни ортидан юришларини ишора қилиб, хонага йўналди.

Диванга жойлашиб олгач, хўжайин меҳмонга ўз ёнидан жой кўрсатди.

Йигит ўтирди.

Хўжайиннинг ўғли ҳамон эшик олдида турарди.

— Меҳмонимизга стол тузашларини фармойиш қил.

Ўрил кетгач, хўжайин йигит томон энгашди:

— Хўш, қандай шамол учирди?

— Нариги томонга ўтиб кетмоқчи эдим.

— Нега бирдан бошингга бундай фикр келиб қолди? Битта-яримтани ўлдирдингми?

Йигит йўқ, дегандай бош чайқади.

— Контрабандами?

— Йўқ.

— Тушунаман... Балки, ҳукумат билан келишмовчиликми...

— Шунга ўхшашроқ...

— Хўш, бўлар иш бўпти,— хўжайин меҳмоннинг елкасига қоқиб қўйди,— биз онанг олдида қарздор-миз. Менинг уйим сенинг ҳам уйинг. Бу ерда ҳеч нарсадан хавфсирамасанг бўлади. Бор, ювиниб ол. Ҳозир овқат тайёр бўлади. Онанг қалай?

— Утган ёзда бандаликни бажо келтирди.

Хўжайиннинг ўғли чироқнинг пилигини пасайтирди-да, эшикни беркитиб чиқди.

Чироқнинг хира нури хонадаги барча нарсалардан улкан соялар ташларди. Кўп кунлар бадалида биринчи марта йигит кўнгилхотиржамлик билан юмшоқ ўринда ётарди; хўжайин уни ўз ҳимоясига олганди. «Манави, одам юрса оёғи, қуш учса қаноти куядиган саҳрода хўжайиннинг гапларига ишонса бўлади»,— деб ўйлади йигит. Унинг аъзойи бадани бўшашиб, ширин уйқу оғушига чўмди.

* * *

Орадан бирмунча вақт ўтгач, хўжайиннинг ўғли оҳиста хонага мўраллади. Меҳмон тошдек қотиб ухлаб ётганига ишонч ҳосил қилгач, у эшикни қия қилиб ёпди-да, оёқ учида юриб отасининг хонасига кириб борди ва унинг оёғи остига тиз чўкди-да:

— Ухлаяпти,— деди.

Хўжайин сигаретини эзгилади-да, чека туриб сўради:

— Менинг ўлимимдан кейин ўрнимни ким боса олади?

Ўғил кўзини ерга тикканча индамай ўтирарди.

— Бу ерда тушунмайдиган ҳеч нарса йўқ! Сен,— дея ўғли учун жавоб берди хўжайин,— ахир, сен менинг яккаю-ягона ўғлимсан-ку.

— Илойим, олло таоло умрингизни узун қилсин,— дея жавоб қилди ўғил.

— Раҳмат, ўғлим! Худонинг қудрати билан бехосдан эртага ўлиб қолсам-чи? Сен менинг ўрнимни эгаллашга тайёرمىсан?

— Сизга нима бўлди, отажон? Нега бунақа гапларни гапиряпсиз?

— Сени синаб кўрмоқчиман. Сен менинг номимни бадном қиласанми ёки барча душманларимнинг ҳийланайрангларига қарамай обрўйимга обрў қўшасанми, шуни билмоқчиман.

Ўғил бошини кўтариб отасига қаради. Энди улар бир-бирларининг кўзларига қараб туришарди.

— Синанг,— деди ниҳоят, ўғил.— Агар ишончингиз комил эмас экан, агар шунча йил-ойлар сизга камлик қилган бўлса, синанг.

Хўжайин диванга чўзилди-да, қўлини бошининг тагига қўйди.

— Анави... Биласанми, нариги томонга ўтиб кетмоқчи...

— Контрабандами?

— Йўқ.

— Битта-яримтани ўлдирибдими?

— Унисиям эмас.

— Унда нега ўтмоқчи?

— Сендан хўжайин чиқмаслиги аниқ,— дея жаҳли чиқди отанинг.— Ҳозир ҳар хил ишлар бўлиши мумкин. Фақат сенинг қовоқ бошинг уларни тушунишни хоҳламайди...

— Қандай иш бўлиши мумкин, ота?

— У нима билан шуғулланишини, ўзи ким эканлигини бир танангга ўйлаб кўр-чи?

— Мен бир нарсани биламан, у — менинг сут эмизган онамнинг ўғли.

— У йўқ, ўтган йили ўлган.

— Жойи жаннатда бўлсин...

— Қулоқ сол, унинг ўз оёғи билан бу ерга келгани бизнинг омадимиз. Қачонлардир унинг онаси сени сақ-

лаб қолганди, энди унинг ёрдамида ишларимизни йўлга солиб оламиз.

Ўғил полдан туриб, диванга ўтирди. Назарида, агар отасига яқинроқ ўтирса унинг сўзларини яхшироқ тушуниб оладигандек эди.

— Қулоғим сенда, ота?

Хўжайин ёстиқларни тузатди.

— Сен уни ўлдирасан.

— Нега энди, ота?

Хўжайин ўрнидан туриб, хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Ўғил ҳам шу заҳоти ўрнидан туриб кетди. Таомилга кўра катталар тик турганда ўғилга ялпайиб ўтириш мумкин эмас.

— Узингдан қолар гап йўқ, яқинда контрабанда билан қўлга тушгандик-ку. Энди биз ҳукуматга содиқ-лигимизни исботлашимиз мумкин.

— Лекин бу ерда эмикдошимнинг нима алоқаси бор?

— Сени озиқлантирган ўша сутга лаънатлар бўлсин!

Ўғил отасининг қўлини ушлаб олди-да, уни лабига босиб, тutilганча:

— Жаҳлингиз чиқмасин, ота...— деди.—Ҳақиқатанам бу бўлмағур қариндошчилик билан миямни ачитиб юрибман.

— Ҳа, майли, жин урсин! Бу ерда асосийси— омад, тушундингми? Ахир, унинг ўзи, ўз оёғи билан кириб келди... Шундай қулай фурсатни қўлдан бой бериб бўладими... Сенингча, уни қаерда суробини тўғри-лаш қулайроқ?

— Шу ерда-я?.. Ҳозир-а?..

— Вой манави итваччани-ей! Сенга хўжайин бўлишга йўл бўлсин! Сенинг дилингда доим энагангнинг сути ҳокимлик қилиб келади, илойим унинг сути ерга соғилсин-да! Бу гапларингни эшитиб туриб, менинг ўғлим эмас, деб ўйлаш мумкин.

— Аччиқланманг, отажон. Яхшиси, уни қаерда йўқ қилиш лозимлигини тушунтиринг.

Иккалалари ҳам жимиб қолишди-да, бирмунча вақт ҳовлидан эшитилаётган қурбақаларнинг қуриллашига қулоқ тутиб ўтиришди. Сокин кечада қуриллаш ҳаддан ташқари қаттиқ эшитилар, шу сабабли қурбақаларнинг ўзи ҳам улкан махлуққа ўхшаб туюларди. Уғил шу дақиқада қўшни хонада ухлаётганлар ҳақида ўйларди. У ерда икки синглиси ва онаси — туққан онаси ётишарди. Отхонанинг олдидаги хонада эса — батраklar. Икки девор ортида эса улар отаси иккалови ўлимни раво кўришаётган эмикдоши ётибди...

— Қулоқ сол, — деди хўжайин. — Бу ишни бизнинг еримизда қилиш ярамайди. Биз ҳам ҳукуматга хушомад қилишимиз, шу билан бирга, ҳар қандай фисқи фасодларга йўл бермаслигимиз керак. Таомилга тупуриб, худо томонидан юборилган меҳмонни ҳукуматга тутиб беришибди, деган гап-сўзларга қолмаслигимиз керак. Хўжайин бўлиш санъати нимада эканлигини энди тушундингми?

* * *

Йигит кўзини очиб юмди-да, керишди. Кўрпа тагида оҳиста қимирлади. Кейин бу ерга қандай қилиб ва нима сабабдан келиб қолганлигини ўйлай бошлади. Бир неча йил аввал у бу қишлоқчадан чиқиб кетганди. Ушанда қадрдон жойларига қочоқ сифатида қайтиб келиш етти ухлаб тушига ҳам кирмаганди. Йўқ, уни бу ерга ҳайдаб келган тақдирга тан бермади ҳам. У бир нарса ни билади: ўзи учун ҳамда бошқалар учун кураш давом этади...

Эшик гийқиллади. Йигит шу заҳоти кўзини очди. Унга одатдаги эҳтиёткорлик ҳисси қайтаётганди. Ҳаттоки эмикдошининг уйида ҳам...

— Ким у?

— Мен, — дея жавоб қилди хўжайиннинг ўғли ва хонага кирди. У жуда секин, деярли шивирлаб гапирарди.— Сен тонг отмасдан бу ердан кетишинг керак... Мен сени кузатиб қўяман.

— Раҳмат, ака. Ҳозир кийинаман.

Хўжайиннинг ўғли чиқиб кетди.

Йигит деразага қаради. Гира-шира оқараётган уйларнинг тархи элас-элас кўзга ташланарди. У уйлар орасидаги бўшлиқни таниди. Ҳозир уни нариги томонга кузатиб қўядиган эмикдоши билан мана шу харобазорда чопқиллашиб юришганига кўп бўлдимиз? Ушанда, болалигида, улар кўпинча бирга ўйнашарди. «Ака, бунақа қаттиқ чопма, йиқиласан! Акажон!» Лекин хўжайиннинг ўғли қулоқ солмас, фақат ажабланганча унга қараб: «Ахир, сизларнинг уйингизда битта дераза бор, бизникида эса кўп! Биз қанақасига ака-ука бўларканмиз?» — деб сўради. «Биз иккаламиз битта сийнанинг сутини эмганмиз, — дея жавоб қиларди у хўжайиннинг ўғлига, — онамнинг айтишича, бу ака-ука бўлиб туғилишдан ҳам кучлироқ эмиш...»

Эшик яна гийқиллади.

— Мен тайёрман, — деди йигит хаёлот дунёсидан уйғониб.

— Битта-яримта уйғониб қолмасидан тезроқ юра қол...

Улар остонага чиқишди. Атрофда милт этган чироқ йўқ.

— Мен отанга миннатдорчилик билдирмоқчийдим. Балки, мен уни энди ҳеч қачон кўрмасам керак...

Хўжайиннинг ўғли сесканиб кетди. Эшик томонга отилмоқчи бўлди-ю, лекин вақтида хатосини тушуниб қолди-да:

— У ухляпти, — деди. — Мен унга миннатдорчилигини айтиб қўяман.

Улар ҳовлида отларни эгарлашди-да, миниб кўчага чиқишди. Енгил шабада от ёлларини сийпаларди. Улар жануб томонга қараб йўналишди. Йўл буғдойзор ора-лаб кетарди. Хўжайиннинг ўғли хиёл олдинга эгилганча эгарда дадил ўтирарди, йигит эса одатланмаганидан безовталанарди.

Бирмунча вақт бир-бирларига дам-бадам қараб-қараб қўйганча ёнма-ён боришди. Бир ойда, ҳатто бир кунда туғилган бўлишларига қарамай хўжайиннинг ўғли анча-мунча бўлалироқ кўринарди; унинг кенг елкаси ҳамда узангидаги улкан оёқларини кўриб йигит ўзининг ориқлигини яққол ҳис қилди. У ўзини шамолдан ҳам ожизроқ сездди. Хўжайиннинг ўғли отини йўрттириб кетди. Кўм-кўк, умидвор кўзлари-ла йигитча эмикдошининг ортидан қараб турарди.

Пастаккина тепаликка етиб келишгач, хўжайиннинг ўғли отини тўхтатди.

— Чегара яқин. Эҳтиёт бўлиш керак.

Хўжайиннинг ўғли ташвишли эди. Қишлоқ анча ортда қолиб кетди. Энди фақат улар отасининг ерлари чеккасига чиқиб олдиларми ё йўқми, шунга ишонч ҳосил қилмоқ керак эди. Тунги суҳбатни эслаб, ёш хўжайин ҳар эҳтимолга қарши янада нарироққа боришга қарор қилди.

— Бу ёғи яқин қолди, ука, — деди у лабини қийшайтириб тиржайганча.

Яна бир оз юришгач, хўжайиннинг ўғли отини тўхтатди-да:

— Мана, етиб ҳам келдик, шу ерда хайрлашамиз.

Улар от устида бир-бирларига чўзилиб қаттиқ қуқоқлашишди.

Йигит хайрлаша туриб, шундай деди:

— Биз бир онани эмиб катта бўлганмиз, шунинг учун ака-ука, деб саналамиз. Қачонлардир сен менинг онамнинг ярим сутини олгандинг. Лекин сен савоб иш қилиб, қарзингни тўлалигича қайтардинг. Раҳмат, ака.

... Агар уларни ўз сути билан боққан аёл тирик бўлганда, у ҳозир уларнинг ўртасида турган бўларди. «Ўғилларим, — деган бўларди у, — менинг кўккўз ўғилгинам, сен ҳам, хўжайиннинг яккаю-ягона меросхўри, мана мен келдим. Мен — ерман. Мен — сувман. Мен — гуллайдиган ва мева берадиган дарахтман. Агар мен шундай бўлмаганимда, ҳар бирингизни қўлимга олиб сизларнинг қуш оғзидай жажжи оғизчаларингизни сут эмизиш учун кўксимга боса олармидим? Уша ажойиб кунлар қанчалик тез унутилибди-я. Наҳотки, бутунлай унутилган бўлса!..»

Йигитча отини қамчилади. Хўжайиннинг ўғли эса сумкасида чикиб турган нишонли милтиғига кўз югуртирди. Мана ҳозир эмикдоши сал нари кетсин, у бу ишни саранжомлайди.

Унинг қўли оҳиста милтиқ томон чўзилди.

Энага қайси томонга югуришни билмай қолди: олдинда кетаётган ўғли томон югурсинми ёки қўли милтиғи томон чўзилаётган бошқаси томонгами.

«Сен менинг ўғлимга қарата отмоқчисан-а, хўжайиннинг ўғли? Агар ер тагида чириб кетмаганимда, агар ҳайвонларга емиш бўлмаганимда мен ҳозир қаршиларингда кўкрагимни очиб кўрсатган бўлардим. Мен ҳаммасини тўкиб солган бўлардим. Айниқса, сенга, хўжайиннинг ўғли. Чўлпиллатиб ўзинг эмган кўкракни намунача тез ёдиндан чиқазган бўлсанг! Мен сенинг онангман, мен сени эмизганман... Нега сен менинг ўғлимни олдинга ўтқазиб юбординг?»

Хўжайиннинг ўғли қўндоқни ушлаган маҳалда эмикдоши орқасига ўгирилиб, сўради:

— Яқинлашиб қолдикми?

Хўжайиннинг ўғли оёғини қашиган бўлди-да, иккала қўли билан жиловни ушлади.

— Деярли... Мана ҳозир қайриламиз.— Ва улар шарқ томонга бурилдилар.

«Ҳа, демак, сен ҳоли жой қидиряпсанми? Шунда елкасидан отасанми? Ахир, иккаловларингни эмизаётганимда бир кўзим билан сенга, бошқаси билан ўзимнинг кўккўз ўғлимга қарамасмидим? Аччиқ ёки шўр нарса еганимда эса, сени, болагинам, заҳарлаб қўймай, деб кўкрагимни аввал ўзимнинг ўғлимга тутмасмидим-а? Эмикдошини сотиш мумкинми? Сени дастлаб қўлимга олганимда қилтириқдай бола эдинг, айёр онанга эса бўталоқдай бақувват қилиб топширмаганмидим, ахир? Кейинчалик, сизлар бирга ўйнаганларингда менинг ўғлим сени доим қўриқлаб юрмасмиди? Нега сен уни олдинга ўтказиб юбординг? Еки сен учун у ниҳоят қурбонликка мўлжалланган қўзичоқми?»

— Қуролинг борми? — деб сўради хўжайиннинг ўғли.

— Йўқ.

— Ҳечқиси йўқ, менда бор. — Хўжайиннинг ўғли милтигини тўрвасидан чиқарди. — Бу ердан унча узоқ эмас. Мен қараб тураман. Бўлмаса, худо кўрсатмасин, ҳар нарса бўлиши мумкин...

— Ким билади. Мен бу ерларни яна қайта кўргунимча орадан қанча йиллар ўтаркин, — ғамгин жилмайди йигит.

Хўжайиннинг ўғли милтигини юқори кўтара бошлади.

«Кўк кўз ўғилгинам, орқанга ўғирил! Эмикдошинг сени ўлдиради. Ерга йиқилишингдан аввал, шуни билиб қўй — менинг сутим билан катта бўлган одамнинг қопқонига тушдинг. Тепкини босган қўлларини сенинг кўзларингга теккизмаса бўлгани. Мен хўжайинга ўғлини бераётганимда у сени ҳам кўришни хоҳлади. Сизларни тарозда тортиб кўришди, ўғилгинам. У мenden сен, кўк-кўз ўғилгинам, эмганингдан кўра кўпроқ сут эмган экан. Унинг отаси сендан ортиқча чиққан ҳар бир грамм учун бир қопдан буғдой юборди. Лекин мен уларни қабул қилмадим. Мен, оналигимни ерга уришга йўл қўймаман, дедим. Мен икковингниям виждонан эмизгандим. Отанг икковимиз қопларни хўжайинга қайтардик. Нега қишлоқдан кетиб қолдинг-а, ўғлим? Шаҳарда нималар қилдинг? Сен у ерда нималарни ўргандинг, нега сени алдаб тузоққа илинтиришди? Балки, сен ўзингни номуносиб тутдингми? .. Сен катта бўлдинг, ўғлим, лекин ақлинг ҳам тўлишдими? Нима сабабдан улар сени ҳаётдан жудо қилишмоқчи? Балки, сенинг ақлингдан кўрқишаётганмикин? Орқанга қара, ўғирил, менинг кўккўз йигитим! Унинг қуролини тортиб ол. Лекин ўлдирма. Ҳайдаб юбор. Ўз отингда орқа-ўнгингга қарамай чопиб кетгин-да, ҳеч қачон уларнинг мулкларига қадам босмагин...»

Хўжайиннинг ўғли тепкини босди.

И Л Ҳ О М

Унинг кайфи йўқ эди, умри бино бўлиб оғзига ичкилик олмаганди. Бугун эса у манави мўъжазгина альбомни олиш учун эгилганда худди ичиб олгандек, боши айланиб, юраги дукиллаб уриб кетди. Альбом унинг кафтида ўз-ўзидан очилиб: «Ҳали шошмай тур, қандай мўъжизаларнинг шоҳиди бўласан!»— деяётгандек эди. У альбомдаги суратларни томоша қила бошлади: фируза самога бўй, чўзган бинафша ранг тоғлар, тоғ этагига қизил черепица томли уй жойлашган бўлиб, унинг деворларига узум новдалари чирмашиб кетган, мўрисидан осмони фалакка мовий тутун ўрларди: шундоққина ёнгинасидаги ям-яшил дарахтлар орасидан сўқмоқ ўрмалаб кетган, сағал нарироқдаги ариқчада кўккўз ўрдаклар сузиб юрарди; бинафшаранг тоғлар ортида — қуёш ё чиқяпти, ё ботяпти; қуёшга пешвоз қора-оқ қуш учиб келяпти...

Ток новдаларига чулганган мана шу уйнинг қўри қалбини илитдими ёки бошқа нарса сабабми, расмга маҳлиё бўлганча турган жойида қотди-қолди. Қалби ларзага келиб, остин-устун бўлиб кетганидан расмдаги манзарага қараб тўймасди. У бундай қараганда кўз илғамайдиган, лекин тасаввур қилишгина мумкин бўлган нарсаларни ҳам кўрарди. У дунёдаги барча нарсаларни унутиб, расми томоша қиларди. У расмга қараб, бинафшаранг тоғда очиладиган гулларнинг хушбўй исини туярди. У расмга қараб, боши айланарди. У расмга қараганча, сўқмоқдан

қуёшга пешвоз қадам ташларди... Бундай аҳволда бош айланмасдан бўларканми...

Енгинасида ғийқиллаганча машина тўхтади. У бир чеккага сакради. Узига келиб йўловчиларни, автомобиллару трамвайларни кўрди. Машина ойнасидан малла таксист бошини чиқариб:

— Туя! Яхшиси, йўлнинг ўртасига ётиб ола қолмайсанми,— деди.

Кейин астар-пахтасини ағдариб сўкди. Такси ўз йўлига кетди. У машина муюлишда кўздан ғойиб бўлгунча ортидан қараб қолди.

— Шофёрларга ҳам ҳайронсан, одамларга бекордан-бекорга тирғалишдан бошқа ишлари йўқми, нима бало...— дея минғирлади.

Яна альбомни томоша қила туриб, муқовасида санасини кўриб қолди: альбом тўрт йил бадалида ўз хўжайинига хизмат қилганди, лекин кўриниши яп-янги эди. «Бечора, мактабда роса пўстагини қоқишадиган бўпти-да,— дея ўйлади у. — Қизиқ, у ўз альбомини қидирганмикин? Чиройлилигини қара-я! Балки, қидиргандир! Худо билсин, ҳозир ҳам қидираётгандир. Олдимга келиб: «Сен қизил муқовали альбомимни кўрмадингми?»— деб сўрайди. Бу фикрдан ҳатто кўнгли бузилиб кетди. У альбомни худди уни олиб қўйишларидан қўрққандек, кўксига маҳкам босди.

У альбомнинг қизил муқовасига худди болакай янги ўйинчоғига тикилгандай завқ-шавқ билан тикиларди. Кейин титроқ қўллари билан уни варақлай бошлади. Бир-икки варақ очганидан кейин у катта-катта қинғирқийшиқ ҳарфлар билан ёзилган ёзувга кўзи тушиб қолди. Кун-бакун ўқувчи бир ёки икки сатрда гоҳ об-ҳаво ҳақида, гоҳ дарслар ҳақида маълумот берарди. «Бугун мактабга бормадим... Ҳаво яхши», «Ҳаво бузилди», «Яна баҳоларим ёмонлашди, диктантдан икки олдим». Ундан у ёнига сатрлар бир-бирига мингашиб кетганидан, ҳеч балони ажратиб бўлмай қолди.

— Оҳ, бечора, бечорагина-ей!— дея пичирлади бу гал овозини чиқариб.— Улгудек ялқов экансан-ку, лекин, ҳар ҳолда, яхши йигит бўлсанг керак.

У кўзини ишқаб, атрофига қаради: ёнидан тинмай одамлар, машиналар ўтиб турарди. Лекин уларнинг бари туманга чулганганга, гўё бошқа дунёга тушиб қолганга ўхшарди. Унинг яна боши айланиб, қалбини қандайдир ғайритабiiй туйғу қамради. Негадир ўзининг болалиги эсига тушиб кетди. У расмга қараб тураркан, қулогига болаларнинг чуғур-чуғури эшитилар, кўз олдида эса қора фартук тутган ўқувчилар липилларди...

Тўсатдан дили ёришиб, шоша-пиша чўнтаklarини титкилаб қалам қолдигини топди. Атрофига қараб, кўчанинг охирида нарвон кўриб қолди-да, унга яқин келиб, супурги билан хокандозни ёнига қўйиб, зинасига келиб ўтирди. У қаламни лабига яқинлаштириб, учини ҳўллади-да, тоза қоғоз юзида дадил юргизди. Қалам қоғозни йиртиб юборди. У жаҳл билан варақни йиртиб, гижимлаб отиб юборди. Яна қалам учини ҳўллади. Ток новдаларига чулганган мўъжазгини уй ҳамда мўридан чиқаётган тунни, осмону фалакка интилган қушнинг расмини чизди. Чизганларига шоён диққат билан қаради, лекин унга ёқмади.

— Негадир ўхшамааяпти,— дея тўнғиллади ўкинч билан.

У бошини кўтариб шундоққина қаршисига қаради ва минора, унга туташган булутларни кўриб, бу ногаҳоний манзарадан ҳатто титраб кетди. Бу шундай гўзал эдики, таърифига тил ожиз! У мачитни томоша қилгани сари қалбини альбомдаги суратни кўрганида ҳис қилган ғайритабiiй туйғу тўлдираётгандай, фаройиб қувончдан мамнунлик ҳисси чулғаб олаётгандай эди. Унинг олдида машиналар гириллаб ўтар, одамлар ўтишарди-ю, лекин у мачитдан бошқа ҳеч нарсани кўрмасди. Юраги гўё тўхтаб қолганга ўхшарди. Бу ҳатто сархушлик ҳам эмас эди. Бу мафтунлик, завқланиш, қойил

қолганлигининг белгиси эди. «Қандай чиройли!— деб ўйлади у.— Худди расмдагидек-а!» У бу мачитни жуда яхши биларди, лекин унинг бунчалик чиройлилигини сезмаган экан. Боз устига, бўлар-бўлмас нарсаларга қарай-веришга вақти ҳам йўқ-да. Кўчаларни супуриб, ахлатини йиғиштириши лозим. Лекин бугун уни худди алмаштириб қўйганга ўхшашарди. Қизил муқовали альбом унинг оромини ўғирлаганди. Бугун у дунёга қайтадан туғилгандай сезарди ўзини.

У мачитга, кейин альбом билан қалам қолдигига қаради. Гўё азиз дўстини кўриб қолгандек, гўё унинг олдида жонли нарса тургандек, уни қучоқлаш, силаш, ўпиш мумкиндек, қўлларини мачитга узатди.

— Мен сени ҳозир чизаман, мачит! Қандай зўр қилиб чизишимни кўрасан ҳали!— дея хитоб қилди у болаларча завққа берилиб.

Кейин яна қаламинини ҳўллади-да, мачитга қараб, қўрқувдан эти жунжикиб кетди: уни шундай гўзаллигича чиза олармикан?.. Бундай фикрдан ҳатто тер чиқиб кетди. Лекин у қўрқувни нари қувди: «Нима бўпти?— деб ўйлади у.— Ахир, уни инсон кашф қилмаганми? Ахир уни инсон қўли яратмаганми?» У терларини артди. «Лекин у қўллар бошқача ажабтовур, улкан бўлганлар...» Қизиқиш билан ўзининг қўлларига қаради. Бармоқлари ингичка, қон томирлари бўртган, кафти яра-чақа бўлиб, қадоқ босиб кетган. «Албатта, мачитни ғайритабиий одамлар қуришган, лекин бари бир одамлар-ку!» У жилмайди.

У қаламни оғзига олиб боришга улгурмовдиямки, кимнингдир қўли унинг елкасига текканини ҳис қилди. Нима бўлаётганини тушунмай, бошини кўтарди. Шундоққина рўнарасида бригадир турарди. Шунда унинг қўллари ўз-ўзидан альбому қалам билан биргаликда чўнтагига яширинди. Лекин қўрқинчли ҳеч нарса содир бўлгани йўқ. Бригадир дўстона жилмайиб турарди. Бундай дўстона жилмайиб турган одамдан қўрқиншининг ҳожати йўқ.

— Ишлар қалай?— деб сўради бригадир.

— Ҳаммаси жойида.

— Чарчадингми?

— Йўқ, нима қиб чарчабман жа?

— Тентак! — деб кулиб юборди бригадир. — Наҳотки, чарчаш уят бўлса? Агар чарчамаганингда бунақа ўтирмаган бўлардинг.

Бригадир унинг ёнига ўтириб, фаррошнинг елкасини сийпалаб қўйди-да:

— Чарчашдан уялиш керак эмас,— деди.— Тирик жон борки чарчайди. Ҳар бир одам. Ҳаттоки Исмат поша¹ ҳам...

У рози бўлгандек бош силкиди, лекин бригадир унга нима уқтирганини эшитмади. Унинг кўзлари мачитга михланганди. У расмни нимадан бошласам экан, деб чамаламоқда эди.

— Уни қара, оғайни!— бехос хитоб қилди бригадир унинг биқинига туртиб.— Ҳов анави аёлни кўряпсанми?.. Мана шунақа хотин бўлса, дунёдан армонсиз кетардим. Ишдан ҳайдаб юборишса ҳам майли эди... Мунақа хотин учун жонингни ҳам қурбон қилсанг арзийди!.. Вой-бў, қоматларингдан!

Фаррош ҳатто у томонга қиё ҳам боқмади, лекин бригадирнинг жағи тинай демасди:

— Уни ўринга ташлайсан-да, бошингни сийнасига қўйиб, суйкаласан. Кейин ухлаб қоласан. Менга кўп нарсанинг кераги йўқ. Бу нарса, биласанми, нима деса-мийкин, нақ жазирама ёз куни йўлдан бир ўзинг кетаяпсан, дейлик, оёғингда оёқ қолмаган, куёш миянгни симобдай эритиб, дармонингни қуритиб юборган, лабларинг ҳам тарс ёрилиб кетган. Бир қултум сув анқога шафе. Бирдан олдингдан булоқ чиқиб қолади. Унга

¹ Ис м а т п о ш а — Исмат Иненю (1884—1979). Туркия халқ республикачи партиясининг собиқ бошлиғи, президент Камол Ота-туркнинг сафдоши.

ташланиб ичаверасан, ичаверасан... Бу ҳам шунга ўхшаган нарса... Мени ташналик ўз исканжасига олган, оғайни! Яхшигина, хушчақчақ хотин бўлсайди...

Бригадир гапдан тўхтади ва фаррошнинг:

— Чиройли мачит!..— дея пичирлаётганини эшитди.

— Вой эшаг-ей,— жаҳли чиқиб кетди бригадирнинг,— тақводор художўй топилганидан ўргилдиму... Хотин бошқа, мачит бошқа...

— Эй йўқ, мен тақводорлик ҳақида гапирмаяпман. Мачитни, айтяпман, чиройли деб, кўряпсанми ўзи?

Бригадир ўрнидан турди.

— Қани бўл, ишга кириш, қарагин, ҳаммаёқ ифлос бўлиб ётибди! Бўл, бўла қол, мен кечроқ келиб текшираман-а!

Фаррош ҳам ўрнидан турди. Супурги билан хокандозга, ахлатларга, кўчани ифлос қиладиган одамларга қаҳр-ғазаб билан қаради... Истар-истамас супургини қўлига олди. Унинг миясида фақат мачит ҳақидаги ўйлар чарх урарди. У ҳамон нари кетишга чоғи келмай, ер остидан мачитга қараб-қараб қўярди. Ниҳоят, чи-долмади-да, хокандоз билан супургини отиб юборди. Унинг олдида афти бужмайиб кетган букри тўхтади-да:

— Чарчадингми, ўғлим... Албатта, ишинг анча оғир,— деди.

У жавоб бермади. Нимаям дея оларди? Энгашиб, супургини қўлига олди. Яна мачитга қаради — лаззатланиб, ҳавасланиб, қумсаб, эҳтирос билан — худди чиройли хотинга қарагандек қаради-ю, боши яна айланиб кетди. У қўлини олдинга чўзиб, ҳавода гумбаз, деворлари, ойнаси, минора ва унинг ёнида булутлар, ундан нарироқда, мачитнинг орқасида кўпикланаётган тўлқинлар ва унинг устидаги чағалайларни чиза бошлади...

— Мен сени чизаман, мачит,— дея қайсарлик билан такрорларди у, худди ўзини-ўзи кўндирмоқчи бўлгандек.

Яна бригадир кўринган эди, фаррош қўрқиб кетганидан жони товонига тушганча, супургисини олди. «Бошлиққа тушуниб бўлармиди, яхшими ё ёмонми?» Фаррош нигоҳини ердан узмай, мачитга қарашга юраги дов бермай оҳиста иш қиларди. «Бунақада жинни бўлиб қолиш ҳам ҳеч гапмас!» Фаррош бригадир кўздан узоқлашганини кўриб тайсалланиб турди-да, кейин яна бориб пиллапояга ўтириб олди. Альбом билан қаламини чўнтагидан олиб, мачитга меҳр билан тикилди:

— Мен сени албатта чизаман!— Унинг кўзлари куларди. Бўлмасам-чи! У чизади-да, альбомини чўнтагига солиб, ўзи билан мачитни олиб кетади. Ва бу унинг мачити бўлади, фақат унинг. У альбомнинг тоза варағини топиб, қўлига қалам олди, лекин бошини кўтариб ўз олдида мачитни эмас, уни масхараомуз томоша қилаётган болани кўрди.

— Қоч бу ердан, йигитча, ҳеч нарса кўринмаяпти,— дея илтимос қилди у.

Бола эса қимир этмай, тишларини иржайтириб турарди.

— Йўқол, деяпман, сенга,— дея ўзини тутолмай бақриб юборди фаррош ва супургисига ёпишди.

Йигитча шу заҳоти жуфтакни ростлади. Фаррош қайтиб ўтирганида эса, жаҳли ёмон чиққанидан ҳечам тинчланолмасди. Ниҳоят, ўзини босиб олиб, яна мачитни завқ-шавқ билан томоша қила бошлади. У шу дақиқаларда ҳаётидаги энг бахтли, энг ажойиб онларини кечирмоқда эди.

Кўркам мачит унинг олдида қад кериб турарди, ҳозироқ чиза бошлайди. Энди у кўнгилдагидек чиқиши керак, унинг бунга имони комил эди... Биринчи чизиғи худди у хоҳлагандай чиқди. Иккинчи чизиқни қай ҳолда чизиш кераклигини чамалаш учун бошини кўтарган эди, тўғри олдида келаётган бригадирни кўриб қолди. Қўли увушиб қолгандай бўлди, лекин у бари бир яна

битта чизиқ чизиб улгурди ва бу гал ҳам жуда яхши чиқди.

Бригадир унинг олдида тўхтади.

— Яна ўтирибсанми? Бугун сенга нима жин урди ўзи? Ҳечам ишламаяпсан-ку. Давлат сени бекордан-бекорга боқиб аҳмоқ бўлганича йўқ. Қўлингдаги нима? Қоғоз-қаламми? Ие, ҳали сен инженер бўлиб олдингми, а?

Фаррош бригадирнинг кўзларига қаради. Унинг жаҳли чиқаётгани кўришиб турарди, лекин овози юмшоқ, дўстона эди. Бригадир, ҳар ҳолда, яхши одам. Албатта, ундан ҳар балони кутиш мумкин эди, лекин бугун ундан ёмонлик кутмаса ҳам бўлади. Фаррош жилмайди:

— Ўтир, тердан ҳаммаёғинг ҳўл бўлиб кетибди.

— Сен билан қўшилишиб ялқовлик қилишимни хоҳлайсанми?

— Йўқ, хоҳламайман, сен ўтир, ўтиргин!

— Ҳа, майли,— дея рози бўлди бригадир ва ўтирди.

Фаррош ўзи ҳам бригадир унга қулоқ осганига, боз устига, унинг ўзи қайси юрак билан унга ўтиришни таклиф қилганига ақли бовар қилмасди. Авваллари бунга ўла қолсаям журъат қилмаган бўларди. Лекин бугун у иккита шунақанги ажойиб чизиқ чиза олдики... Шундай экан бригадирдан қўрқишга бало борми... Инженер тўғрисидаги гапи ҳам, ҳаммаси пуч...

— Мачитни кўряпсанми, бригадир? Ростданам чиройли, а?

— Хўп, чиройли ҳам бўла қолсин. Бизга ундан нима фойда?

— Рухсат берсанг, мен уни чизардим...

Бригадир хахолаб кулиб юборди:

— Сен, нима бало, алаҳлаяпсанми, оғайни? Ақлдан оздингми? Сен, ахир, ўқувчимсан? Сен фаррошсан — кўча тозаловчисан, сенинг вазифанг кўчаларни супуриш. Қарагин, ҳаммаёқ ифлос бўлиб ётибди. Уялсанг бўларди, ахир, ёш бола эмассан-ку! Ҳазилни йиғиштир, оғайни, ишингдан қолма!

— Кулиш керак эмас, бригадир,— дея инграб юборди фаррош,— бу ерда кулгили нарса йўқ? Наҳотки, фақат мактабда ўқийдиганлар чизса! Ахир, мен...—У чуқур хўрсинди, яна бир бор мачитга қаради-да, йиғи аралаш гапида давом этди:— Илгари, бундан анча олдин, мен чизишни жуда яхши кўрардим... Лекин бахтга қарши на дафтарим ва на қаламим бор эди. Мен ёғоч билан ерга одамларни, уйларни, дарахтлару қушларни чизардим... Мен шунақанги устаси фаранг бўлиб кетдимки, яъни... Ахир, бу пайтда мен ҳали жудаям кичкина эдим. Ҳаммадан ҳам мактаб олдида чизишни яхши кўрардим, чунки у ерда теп-текис йўлка бор эди-да... Кунлардан бир куни мактабдан муаллим чиқиб, менга, кейин чизган расмларимга камоли диққат билан қаради. Исминни, қаерда туришимизни, отам нима билан шуғулланишини сўради... Ўша куни кечқуруноқ у бизнинг уйимизга келди. Афтидан, бу ойнинг боши эди шекилли—отам ароқ ичиб ўтирарди. Меҳмон ҳам биргалашиб ичишди. Муаллим отамни бир амаллаб кўндириб, мени мактабга ёздирди. Унинг ўзи ёнидан тўлаб менга форма, китоблар ва дафтарлар сотиб олиб берди. «Қатта одам бўлганимда—қарзингни тўларсан»,—деди у. Мен ўша мактабга уч йил қатнадим. Мен қунт билан ўқишга ҳаракат қилардим... Шу билан бирга жудаям яхши чизардим...

— Кейин-чи?

— Кейин муаллим ўлди. Жудаям ёш эди, афтидан, сил унинг умрининг эгови бўлди... Кейин отам ҳам ўлди. Мен бўлсам, кўча тозаловчи бўлдим... Расм чизиш ҳам аллақачон эсимдан чиқиб кетди, фақат...

Бригадир яна кулиб юборди:

— Сенга нимадир бўлганга ўхшайди. Роса ёлғоншиқни ҳам тўқиб ташладинг-да! Қани, уф дегин-чи!

— Йўқ!—деди хафа бўлиб фаррош, кўз ёшлари эса ёноғидан думалаб туша бошлади.—Мен маст эмасман. Сен фақат рухсат берсанг бас, мен...

— Мумкин эмас! Рухсат йўқ!— деди бригадир жиддий равишда.— Бекорчиликка йўл қўя олмайман! Супургингни ол! Обидийда қилишларини ёқтирмайман! Иш қилмай ялқовлик қилишларини ёмон кўраман! Шунинг эсингда тут!

Фаррош ўрнидан турди, лекин ишга киришишга шошилмасди. Унинг хаёллари узоқларда эди. Бригадир кетаётган жойида ортига қайтиб, яна таъкидлади:

— Ҳеч қандай ишдан бўйин товлашга йўл қўймайман! Ишёқмасларни жинимдан баттар ёмон кўраман! Бугун биттасига рухсат берсанг, кейин бошқаларини эпложмай қоласан. Кейин ҳамма бало менинг бошимга ёғилади. Шунинг учун эҳтиёт бўл!..

Фаррош индамай супургисини силкитди-да, оҳиста кўча бўйлаб кета бошлади. Лекин, ҳар ҳолда, бригадирнинг нари кетганини кўриб у яна ўтириб олди. Альбом билан қаламини чўнтагидан олиб, варақча чизилган иккита чизиққа узоқ тикилиб қолди. Бирдан қиқирлаб кулган овозни эшитди. Бошини кўтариб, атрофини болалар ўраб олганини кўрди. Энг олдинда эса у ҳали-ҳозиргина ҳайдаб юборган бола турарди. «Қаранглар, анавини қаранглар, фаррош расм чизяпти!»— кўчани бошларига кўтариб бақириварди болалар. Фаррош супургиси билан таҳдид қилди, лекин болалар жойларидан қимир этмай туришарди. Шунда у қўлини кўтариб ҳавода гумбаз, деворлар, маҳитнинг ойнаси, минора ва унга ёпишиб турган булутни, унинг ортидаги денгизни чиза бошлади...

Фаррошнинг атрофидаги томошатаалаблар кўпайиб борарди. Ҳамма уни масхаралаб куларди, лекин у ҳеч нарсани сезмаётгандек, ҳавода чизишда давом этарди. Бригадир оломон орасини ёриб ўтиб, унга яқинлашди.

— Сен бизни шарманда қилдинг! Бизнинг ишимизни масхара қиляпсанми! Менга қулоқ солмадинг! Мени гапирди-қўйди, деб ўйладингми? Бошлиққа қу-

лоқ солмаслик қанақа бўлишини сенга кўрсатиб қўяман! Шахсан губернаторнинг ўзига рапорт ёзаман. Сен менга қулоқ солмай, ҳаммамизни шарманда қилганингни ёзаман!..

Оломон кўпайгандан кўпайиб борарди. Қулги ва ҳақоратомуз гапларга тоқат қилиб бўлмасди. Бригадир оломонга нафрат-ла қаради, уларга бошлаб жавоб бермоқчи бўлиб оғиз очди-ю... лекин муносиб сўз тополмай, тескари қаради. Фаррошга эгилди-да, унинг қулоғига шивирлади:

— Қулоқ сол, сени манави муттаҳамларнинг ҳаммасидан ҳам ҳурмат қилсам-да, лекин такасалтангликка тоқат қилолмайман. Агар ҳозироқ ишга киришсанг, губернаторга ёзиб ўтирмайман. Бу аҳмоқчиликни йиғиштириб, ақлингни пешла. Яқинда бизга ефрейторларникига ўхшаш янги форма беришади. Айтишларича, америкалик маршал бизларга совға қилган эмиш. Хўш, қалай, ишлашга розимисан? Қани, супургини ола қол!..

Бригадир нечундир бугун яхши кайфиятда эди. У ўз қўл остидагиларга ҳомийлик қилишни ёқтирарди... Лекин фаррош унинг сўзларига заррача эътибор бермади. Аксинча, уни ўзидан нари итариб юборди, боз устига, сўкинди. Кейин пиллапоядан кўтарилиб, энг юқори зинасига ўтириб олди. Чўнтагидан альбом билан қаламни олиб, уни ҳўллади.

— Мен албатта ўхшатаман,— дея гапирди у баланд овозда, ғурур билан.— Осмон ағдарилиб, ер тилка-пора бўлиб кетсин... Бари бир, мен сенинг расмингни чизаман, мачит!..

АГАР УҒИЛ БУЛСА

— Қирққа кириб қолдингиз, ахир,— деди зарда билан хотиним.— Бундоқ ўзингиз ҳақида ўйлаб, чекишни ташласангиз бўларди. Бу зарарли-ку!..— Шундай деб тўнғиллаганча ёнбошга ўгирилиб олди.

Қанча вақт ўтганикин? Аввал стулга ястаниб ўтирдим-да, оёғимни дераза тоқчасига узатдим. Кейин газетани очдим — қачон, қай тарзда мизғий қолибман? Ёзни бетоқатлик билан кута-кута тоқатимиз тоқ бўлганди, худди мазах қилгандай эрталаб яна ҳаво айниди-қолди...

— Йўқ, жонгинам! Шунчаки совқотибман. Оёғимни ушлагин, нақ муз-а. Совқотдим!

Хотиним ухлолмай, у ёқдан-бу ёққа ағдарилганидан пружиналар гижирларди. У жаҳл билан тескари қараб, деворга ўгирилиб ружанак бўлиб ётиб олганди.

— Совқотдим, музлаб қолдиммиш, вой, тавба-ей! Тамакининг касофатимасми? Ҳаммаси, ер юткур, чекишдан! Ўзингизни ҳалиям ёш, деб ўйлаяпсиз, чоғи... Тортишмай қўя қолинг!

Ўйғонганимда газета тиззамда ётарди, бошим кўкрагимга осилган, бўйним номувофиқ ўтирганимдан қотиб қолганди. Қанча мизғидим экан? Турганимда тишим-тишимга тегмай такирларди. Хонани кўздан кечирдим, стол усти бетартиб бўлиб ётарди. Шимим билан курткамни ечдим. Оёқ учида юриб ётоқхонага кирдим. Пижамамни қидириб топдим-да, чироқни ўчирдим. Яна оёқ учида эҳтиётлик билан ётоқхонага кириб, пайпаслай-

пайпаслай каравотни топдим — кошки, ўнғайгина бўлса! — ўринга секингина ётдим. Пол ва тўшакнинг ги-жирлашидан хотиним уйғониб кетди.

— Соат неча бўлди?

— Ўн икки ярим, — дея жавоб қилдим таваккалига.

Ётган заҳотим йўтал тутиб қолса бўладими! Томоғим қичишганидан, йўтални тўхтатишга ҳоли қудратим қолмаганди. Кўксим қисилишидан на нафас, ололаман ва на нафас чиқара оламан. Бинобарин, ўпкадан нолимайман. Нафасимни ичимга ютдим. Кўксимда ҳеч нарса оғримаяпти, шекилли. Юрак уришимга қулоқ тутдим. Худди соатдек урмоқда. Чуқур нафас олдим. Балки, хотиним ҳақдир. Балки тескарисидир. Ҳар ҳолда, ҳақ бўлса керак. Нафас йўлларим никотин, заҳарли қатрон билан заҳарланган шекилли. Нафасимни тўхтатишга ҳаракат қилиб кўрдим — қаёқда дейсиз! — кўксим йўталдан тилка-пора бўлаётганга ўхшарди...

Бу икки йилми уч йил аввал бўлганди. Кечқурунлари қаҳвахоналар ҳамда кварталларни айлана бошладик. Мени, албатта, ўша заҳотиёқ ишдан кавушимни тўғрилаб қўйишди. Мен ҳам бўш келмай, ҳукумат советига шикоят қилиб ариза бердим. Кейин ўйлашиб қолдим, ахир, улар ҳақ-ку — уларни қўлидан ҳокимиятларини тортиб олмоқчи бўляпсан-ку, тагин ишдан ҳайдамасликларини талаб қилганингга ўлайми. Ғирт бемаънилик! Шундай йўлни танлаган экансан, жасорат кўрсатиб, темирдек сабр-тоқат намунасини кўрсата бил. Нима сабабдан биз шундай қашшоқликда яшаётганимизни ишчи ҳамда деҳқонларга тушунтириш лозим. Шундай қилиб, кечқурунлари қаҳвахоналарни айланадиган бўлдик. Аввалига қийин кўчди, одамлар олдида гапиришга уялардим. Худди қўзичоқларга ўхшаб, нутқ ирод этаётганингда киприк қоқмай қулоқ осиб ўтиришади. Кўп ўтмай, ўрганиб кетдим. Ҳаммадан ёмон — гапирмасам туролмайдиган бўлиб қолдим. Микрофонни қўлимга олишим билан ўзимни тўхтатолмай, бул-

булигўё бўлиб кетаман. Нима ҳақда гапирганимни, худо ҳаққи, кейин ҳечам эслолмайман. Нутқ ирод этаётганинда ўзингни эркин ҳис қилиб, қалбингда шундайин жасурлик уйғонадики, оқибат натижасида ҳеч нарсадан чўчимай, хаёлинга келган нарсани гапираверасан. Бундай дақиқада инсон, менинг сезишимча, жамият билан чоғишиб кетганга ўхшайди ва бу бирликни ҳис қилгандай бўлади ва унга ҳамма куч, барча жамиятнинг қудрати ўтаётганга ўхшайди...

Квартал қаҳвахонасига кириб борамиз-да: «Салом алайкум!»— деймиз. «Алайкум салом!» «Биз, қулоқ-чаккаларинга тегиб кетган анави сиёсатчилардан эмасмиз, оғайни, билдингми? Сайловда овоз беринглар, деган ниятда келганимиз йўқ... Сиёсат нима эканлигини биласанми? Сиёсат билан шуғулланмаганман деясанми?.. Энди сиёсатни ким қилаётганини тушундингми? Бойлар!.. Уларда бунинг учун пул-маблағ етарли-да!» Шундан кейин одамлар чўнтақларидан сигарета чиқариб, чин кўнгилдан меҳмон қила бошлашди: «Меникидан чекиб кўр-чи, афанди!..»

Тутун босган, никотин билан заҳарланган қаҳвахона деворларида хўрандаларнинг бошлари узра албатта токча бўлиб, унда материя билан ўралган динамикли «ОҒА» маркали радиоприёмник каттакон яшиқда музайян турар, шундоққина ўчоқнинг тепасида эса, нақ шифтга тиралганча маршал Чақмоқ, Ғози Мустафо Камол¹ ҳамда «дунёнинг биринчи гўзали» Кериман Холиснинг ранги ўнгиб кетган портретлари осилган, кираверишда эса умумдиққатини жалб қилиш мақсадидида «Силдан қандай эҳитёт бўлиш лозим» деган плакат ёпиштирилган, бу авом халққа мансуб қаҳвахоналарда одамлар уларга кўрсатилган ҳурматдан тааж-жубланишганча сени ўтказиб, меҳмон қилиш ҳаракатига

¹ Маршал Чақмоқ — 1919—1922 йиллардаги халқ озодлик урушининг қаҳрамони. Ғози Мустафо Камол Отатурк (1880—1938) — Туркия республикасининг асосчиси ва унинг биринчи президенти.

тушиб қолишарди. «Биз билан чой ичинг, афандим! Ҳошим ўғлим, бизга чой олиб кел-чи». «Меникидан чекиб кўр-чи, бей. Ёки, балки, бизнинг «Биринчи» навидан ҳазар қиласанми?» Нега энди жирканарканмиз? «Биринчи»дан тутатамиз, ундан кейин «Бафру», сўнг «Бююккюлюб»... Энди «Келиджик». Яна битта «Янги хирмон»дан. Кейин яна «Бююккюлюб». Яна «Биринчи». Сўнг «Сипоҳиоджағи». Яна «Иккинчи...» Фақат эрталабга яқин итдек чарчаб ўринга чўзиласану хаёлга ботасан: неча стакан чой, қанча ликоб қаҳва ичиб, неча пачка сигарета чекдинг-а? Никотин, теин ҳамда кофеиндан лабларинг ёрилиб кетади, худди уларга заҳари олуд суртилгандек. Натижада, уйқу ҳам ҳаром. Хўрозлар қичқира бошлайди, мен эса у ёнбошдан-бу ёнбошга ағдарилганим-ағдарилган...

Хотиним ҳақ... Бу йўталиш совуқдан эмас, сигаретадан. Чекишни ташлаш вақти етди. Нега энди? Нега энди чекишни ташлашим керак экан? Агар хотинимга қулоқ соладиган бўлсам, дарҳол чекишни ташлашим керак: биринчидан, ортиқча харажат, иккинчидан, буниси муҳимроқ — у буни айниқса таъкидлашни яхши кўради! — сигарета умринг эгови. Қон томирларини парчалайди. Юракни ишдан чиқаради. У ўпка ракини келтириб чиқаради. Ошқозонни касаллантиради. Лекин мен бир қарорга келолмайман, турмушинг ўнгидан келмаган экан, яшаш керакми ёки йўқми? Қирқни ҳам уриб қўйдик. Ишдан дарак йўқ. Ҳаммаси тасодифга боғлиқ! Фақат муваққат иш топишга муваффақ бўламан. Қаёққа бош суқма, ҳаммаёқда ҳам бурнингни тагида эшикни беркитиб олишади — ахир, ҳаммага отнинг қашқасидек маълумсанда: «Халққа сиёсат нималигини тушунтиришга уриниб кўрдингми!..»

— Вой-вой-ей, росаям совқотиб кетдим-ку! — дедим хотинимга. — Оёғимни ушлаб кўргин, худди яхга ўхшайди! Ҳечам исимаяпман. Очиқ дераза олдида ухлаб

қопман. Сен бўлсанг нуқул сигарета, сигарета, деб уришганинг-уришган!.. Жин урсин! Барга қатнамасам, қарта ўйнамасам. Яна чекма дейсан-а!.. Бундай ҳаётга тупураман!..

Хотиним пўнғиллади-да, яна менга орқа ўгириб олди.

— Чекаверинг! Чекаверинг бу заҳарни, саломатлигингиз учун то тонггача йўталиб чиқаверинг!..

Дарвоқе, яна қирқ йил яшашни хоҳлаш-хоҳламаслигининг унга неча пуллик оғирлиги тушди экан, ҳайронман!..

Кечқурун автобусдан тушиб негалигини ўзим ҳам билмайман, одатдаги йўл билан уйга эмас, балки мачит томонга йўналдим. Яна бир кун беҳуда ўтди, мана беш кундирки ҳеч қаердан иш тополмай сарсон бўляпман! Мачит олди расталар билан тирбанд. Такси тўхташ жойи... Шофёрлар хириллаган овозда: «Кеп қолинг, кимни кварталга олиб бориб қўяй?..»— деб қичқиришарди. Қарасам, деярли барча олиб сотарлар янги бодринг сотишяпти. Бодринглар ҳозиргина палагидан узиб олингандай кўринсин, деб унга сув сепишяпти. Баъзилари эса, агар хоҳласанг, бодрингни арчиб, устамасига туз ҳам қўшиб беришади. Уларда худди устарага ўхшаш пичоқлар бор. Уни бодринг юзасидан худди соқол олаётгандек авайлаб юргизишади. Кўм-кўк пўстини юпқа қилиб кесишади. Бодрингнинг ҳидига сўлақларим оқиб кетди. Бодринглар ҳар ҳолда, эртанги бўлмаса ҳам нечукдир донасига бир ярим лира сўраб ўтиришибди. Битта резаворфурушнинг олдида тўхтаб, бодрингни қўлимга олиб у ёқ-бу ёғини кўрган бўлиб, нархини сўрадим. Кейин бошқасининг олдига йўналдим. Йўқ, кесган жойларидан ушлаб, бир қуруш ҳам ён босишмаяпти. Чўнтагимдан уч лира олиб, Тунжели¹ вилоятининг Пертек деган жойидан олиб келинган иккита бодринг сотиб олдим. Заб газак-боп-да, ўзиям!

Бодрингларни газетага ўрадим-да, резаворфуруш ва

¹ Тунжели — Шарқий Анатoliaдаги вилоят.

машиналар орасидан ўтиб уйга йўналдим. Бирдан қал-
бим шодликдан енгил тортиб кетди..

...Ушанда беш ёки олти ёшда эдим, шекилли. Отам
қўлимдан ушлаб олганди — чарчаганимдан оёқда зўрға
судралиб келаётгандим. Дарвоқе, юриб эмас, унинг қў-
лига осилиб келаётгандим. Биз шаҳарчадан қайтиб
келаётгандик. У ерга нега борувдик? Нега дадам мени
ўзи билан олиб кетганди? Эсимда йўқ. Оёғимда қўй
терисидан тикилган сариқ чориқ, иссиқда узоқ юргани-
миздан оёғим шишиб кетганди. Биз йўлга чиққанимиз-
да сўфи ҳали бомдод намозига азон айтмаётган эди,
қайтаётганимизда эса кечки намоз бошланай-бошланай
деяётганди. Қуёш уфқ ортига бош қўйганди. Авшар
бобо кечки салқин тушиши биланоқ полизга сув қуя
бошларди. Эски тош новдан оқиб тушаётган ингичка
ирмоқчани бўғиб полизга оқизган бобо йўл бўйидаги
шийпоннинг устунига суяниб бодринг, тарвуз ҳамда
қовуннинг кўм-кўк палак ёзган эгатлари аро шилдираб
оқаётган сувни завқ билан томоша қилиб турган экан.
Шу вақт биз келиб қолдик. Авшар бобони кўрган захо-
тим, қўлимни отамнинг кафтидан тортиб олдим-да,
шийпон олдига чолиб бориб, барглар орасига яшири-
ниб олганча ўзининг сап-сариқ гуллари билан имлаёт-
ган тикмачоқдек, ғадир-будир бодрингларга қараб тўх-
таб қолдим. «Оббо хўтикча-ей, худо ўз паноҳида сақла-
син!»— яқинлаша туриб, мен ҳақимда шундай деди
отам. Бобо ўчиб қолган папирос қолдиғини оғзидан
олди-да, нов томонга чертиб юборди. Кейин тама-
кидан сарғайиб кетган тирноқлари ичига тупроқ
кириб қорайган беўхшов дастпанжаси билан сочини
тароқлади ва отамнинг гапларини қайтарди: «Оббо
хўтик набирагинам-ей!» Бобонинг қўли, юзи, илма-
тешик камзули — ҳаммасига худди отамнинг соқол-мўй-
ловига ўхшаб тамаки ҳиди ўтириб қолганди. Бу ҳидни
мен яхши билардим. Кўпинча бизникига отамнинг укаси
Хакки келиб турарди. У ҳар гал келганида мени осмонга

ирғитиб ўйнатар, тиззасига ўтирғизар, кейин ергача эгилиб қўлимдги ушлаганча бошидан ошиб ўйнатарди. Бу ўйинни бизда «ажал сиртмоғи» деб аташарди: Кейин кучоқлаб, ёноғимдан ўпар ва: «Аканг қарағайнинг хўтикчаси!» деб эркалатарди. Амаким ҳам ашаддий кашанда-лардан эди. Онам: «Сен кетганингдан кейин, қайнижон бир ҳафтагача боладан тамаки ҳиди гуркираб туради»,—деб тўнғилларди. Эсимни танибманки, онам тамакини кўрарга кўзи йўқ эди. Амаким индамасди. Менга қараб фитначилардек: «Онанга эътибор берма», дегандай кўзини қисиб қўярди. Онамнинг вайсашларини эшитмагандай унинг тиззасига чиқиб олиб, худди қўйдай ювош тортиб ўтириб олардим. У бўлса: «Қани, бир эшакка ўхшаб ҳанграб бер-чи!»—дерди. Ҳар доим шундай найрангдан кейин Хакки амаким албатта менга бирор-бир ширинлик беришини билардим. Унинг чўнтагида доим мен учун мавсумга қараб бирор-бир совға бўларди. Агар ўша куни шаҳарчага боришга улгурган бўлса, ҳатто апельсин ҳам олиб келарди. Ёки ширин қўзоқ, баъзида каштан. Бир маротаба эса чўнтагидан кўк-қизғиш таёқчалар чиқарди. Мен ажабланганча: «Бу нима?»—деб сўрардим, у: «Шакарқамиш»,—деб тушунтирди.

«Сен ўзинг зап азамат йигитсан-да! Эшитишимизча, ҳанграшда ҳеч ким сенга бас келолмас эмиш-а,—кулганча дерди Авшар бобо ва дағаллашган кафтлари билан гарданимга шапатилаб қўярди.— Қани бир ҳанграб бер-чи, эвазига курсиллама бодринг оласан!» Бор кучим билан кучаниб эшакка тақлидан қаттиқ ҳанграй бошлардим. Ҳар кимга ҳам бундай санъат насиб қилавермаслигига ишончим комил ҳолда, худди хўтикчага ўхшаб қўлимни орқага қилиб кекирдагимни чўзганча қичқирардим. «Вой хўтиквачча-ей!»—дея тупурарди отам, лекин унинг жаҳли чиқмай, фақат ҳазиллашаётганини билардим.

Мен ўз ишимни виждонан бажарганимдан кейин, Авшар бобо эгат оралаб иккита кўм-кўк, курсиллама

эди. «Дарсларингни қилдингми?»— деб сўрадим. Кейин қизимга ўгирилиб: «Дастурхон тузатвор-чи!»— дедим. «Бодринг солинган ликобчани столга обориб қўй, лекин қўлингни теккизма!»— бу энди кичкинамга тегишли эди.

«Бугун математика ўқитувчимиз доскага чақирди, мен ҳаммасига жавоб бердим»,— деди ўғлим. Афтидан, мени хурсанд қилмоқчига ўхшайди. Яна унинг кўзига қарасаммикин? Жилмайсаммикин? Ҳеч бир тўхтама келолмасдим. Агар у фақат мени хурсанд қилиш учунгина алдаган бўлса-чи? Унинг кўзига қарасам, у уялса-чи? Мени хурсанд қилмоқчи экан, йигитчани фош қилишининг нима ҳожати бор?.. «Баракалла,— дедим-да, унга қарадим.— Яхши ўқишга ҳаракат қил, кам бўлмайсан!..»

Бугун кечқурун автобусда келаётганимда ёнимда ўтирган киши газетани худди чойшабдек ёйиб олиб ўқиётганди. Афтидан, у қўлини чала ювган шекилли, шундоққина бармоғи тагида каттакон доғ қолганди. Газетада ўқлоғдай-ўқлоғдай ҳарфлар билан: «Тўртта анархист самолётни Софияга олиб қочиб кетишди», деб ёзилганди. Тескари қараб, ойнага тикилиб қолдим: негалигини билмайману, лекин бирдан юрагим сиқилиб кетди. Ўзимни алаҳситиш учун ойнадан ташқарига қарай бошладим. Лекин фикрларим сарлавҳа атрофида чарх урарди. Шу орада қўшним йўлакда турган қандайдир нусха билан гап сота бошлади. «Бу падар лаънати комончиларнинг барини қириб ташласанг!— дея алжиради йўлакда турган нусха.— Жа қутуриб кетишди! На ҳукуматни-ю, на бошлиқларни тан олишади! Сен менга айт-чи, оғайни, бой болалари орасида комонизм деган ярамас нарса урфга кириб қолдими, нима бало?» Менинг бирдан сабрим тугаб, беихтиёр бошимни ўша томонга бурдим. Худди биров уни муштумида ғижимлаётгандай юрагим сиқилиб, иситмам чиқиб кетди: томирларимда қўрғошинми-сол қон югургандай бўлди. Елкам тердан ҳўл бўлиб,

қулоғим шанғилларди. Ҳа, демак, бойларнинг арзандалари орасида денг... Бечора онажоним атиги ўттиз беш ёшда эди, у бўлса тўққизинчисини, яна ўлик туғди. Минглаб гувоҳ чақирганинг билан ҳеч ким ўшанда у ўттиз беш ёшда эканлигига ишонмайди. Деярли ҳар куни бошини дуррача билан чандиб боғлаб олиб, ўзини каравотга ташлаганча: «Вой жоним-ей, шўрим қурсин! Яна лаънати касал тинка-мадоримни қуритиб юборди! Бошим оғриқдан ёрилиб кетай деяпти!..»— дея оҳ-фиғон чекарди.

Ўзим сезмаган ҳолда йўлакда турган ишчининг кўзига қарашга уринардим. Юзи узунчоқ, оппоқ бўлиб, худди мумдан қилинганга ўхшарди. Бирдан бу тириш башарага қараш кўнглимга урди. Мен чарчаганча ўтирғич суянчиғига суяндим. Шундоққина тўғримга маъносиз тикилдим. Олдинда ўн саккиз-ўн тўққиз ёшлардаги йигитча турарди. Афтидан, студентга ўхшайди.

Қоп-қора сочлари кйрлаб кетган бўлиб тароқ билан эмас, дастпанжаси билан таралганди. Яъни, масалан, таралган десаям бўлаверади, таралмаган десаям. Энасини қоплаган патила-патила сочлари нақ курткасининг ёқаларигача тушган. Боз устига, чакка мўйлари деярли қулоқларини ҳам ёпиб юборганди. Унинг ёнгинасида сочлари бўялган, малла қиз силкиниб келарди. Автобус, айниқса, қаттиқ силкинганда у нақ йигитнинг қучоғига кириб кетгудек бўларди. Худди ойнага қарамоқчидай дам-бадам кўз қири билан у томонга қараб-қараб кўярди. Йигит эса— у менга ёнламаси кўринарди — қизнинг оёғидан кўз узмас, тирсақларини эса худди қанотдек кериб олган бўлиб, унинг кўкрагига ноҳосдан тегиб кетишга ҳаракат қиларди... Қошларини чимириб, жиддий турарди. Сийрак, майин соқоли юзини чиройли қилиб турарди. Юзи ҳали дағаллашмаган, боз устига, бирортаям ажини ҳам йўқ бўлиб, териси сип-силлиқ эди. Кўз остида халтачалари йўқ, қороқлари сарғаймаган. Вақтини топиб, мен унинг кўзига қарашга муваффақ бўлдим: ё кулранг

ё қўйкўз, ё зангори. Хануз қошларини чимирганча, атрофига мағрур қарарди. Нега энди унинг сип-силлиқ, бирортаям ажинсиз юзига қараб туриб ўлим ҳақида эслаб қолдим-а? Эсладим у ўйга толдим...

Олдимда ўтирган ўғлим шекилли? Ёки ҳасаду ғайирлик аралаш қараётганим қайтмас бўлиб кетган ёшлигимми?

Қаршимда худди бундан бир неча ўн йил аввалги каминаи-камтарин — ўзим тургандайман... Ҳа, бўлмасамчи? У — бу ўзим эканлигини, фақат бир неча ўн ёшга ёшроқ эканлигимни тушунган заҳотим, мана шу бир неча ўн йилини яққол ҳис қилгандай бўлдим... Ва бугун кеч-қурун автобусда келаётиб бехосдан миямда, мен ҳам кунлардан бир кун — балки, худо билади, ҳатто эртага-ёқ! — ўлиб қолишим мумкин, деган фикр чарх урди...

Бундан чиқди, киши ҳали ёш экан, у ўлимни чолларга қараб эсласа, ўзи қаригач эса, ўлим ҳақида унга ёшлик эслатиб тураркан-да! Нега энди чолларга бу ёшлар ёқмайди? Нега энди улар ёшлардан қўрқадилар, агар қўлларидан келса ўлдиришга ҳам тайёрлар?.. Буни мен фақат бугун англадим. Чунки ёшлик кексалар учун ўлимнинг элчиси-да. Энди қўлларидан ҳеч вақо келмаслигини, бир оёқлари тўрда бўлса, бир оёқлари гўрда эканлигини эсга солишдир...

Мен қайсарлик билан манави йигитчанинг кўзи қанақа рангда эканлигини кўрмоқчи бўлардим. Вақт ўтган сайин инсон кўзлари ҳам ўзгарармикин — унинг ранги, жилваси, ифодаси дегандек? Ҳаёт ҳаммасини остин-устун қилиб, аралаш-қуралаш қилади, алмаштиради, ана шунда инсон кўзидаги жилва йўқолади, уларнинг ифодаси худди бизларнинг умидларимиз ва хоҳишларимиз устини кул босгандек сезилмай кетади...

Мен мана шулар ҳақида ўйлаб, худди манави йигитчадай қовоқ уюб ўзимга-ўзим гапирардим — уюлган қовоқлар, менимча, эркакни одамшаванда қилиб кўрсатиб, унинг ҳуснига ҳусн қўшади! Кейин шаҳд билан

ўрнимдан сакраб турдим: тушадиган бекатимгача тик тура қоламан. Газета саҳифасига кўзим тушиб қолди: самолётни ўғирлаган йигитлардан биттаси объективдан паналамоқчи бўлгандай юзини қўли билан беркитиб олибди. Расм телефото орқали олинган эди. Бошқасида эса: автомат ушлаган йигитча самолётнинг дум томонидаги трапда худди соқчидай турарди. Ёзишларича, тўрталови ҳам студентлар экан...

«Оҳ шўрим қурсин!— дея нолирди онам.— Ҳадеб қизларга кўз сузгандан кўра, яхшиси, мактабда ўқисанг бўлмайдами! Одам бўлардинг. Мана мендан қиёс, бир бурда нон учун елкаминг яғирини чиқариб ишлаганим-ишлаган. Ҳеч бўлмаса сен шу қисматдан қутуларминдинг. Бор, ўғлим, шаҳарга кет, мулла бўлиб келасан!» Университетни битираётган куним Хакки амакимдан телеграмма келди: «Тез етиб кел, онанг оғир касал». Телеграмма юборишаётганда у аллақачон бандаликни бажо келтириб бўлган экан, менга буни келганимдан кейин гапириб беришди...

«Ўқи, ҳаракат қил, шундагина одам бўласан!»— дедим ўғлимга совуққон овозда, ҳа, худди шундай, совуққонлик билан...

Хотиним, мен бари бирам бугун ичишга аҳд қилганимни кўриб ишларини тамомлаб, менга дастурхон тузашга ёрдамлашиш учун ошхонага ташриф буюрди. Хотинимни кўриб, мен яна хурсанд бўлиб кетдим: демак, бу қишда биз яна битта жонга кўпаярканмиз-да! Меҳр билан унинг кўзига қараб, жилмайдим. Лекин бутун уйни тутиб кетган бодринг ҳиди хаёлимни пароканда қилиб юборди, мазкур ҳид сўлагимни оқизиб, кўнглимни оздириб юборай дерди! Катта ўғлим ёнимда ўралашиб юрарди, бирор-бир буйруғимни оғзимдан чиқмасданоқ бажариш иштиёқида кўзимдан кўзини олмасди,— у менга хушомад қилнш пайида эди. Уям баҳо, дастурхон тузаяптими, демак, мен озгина отиб оламан, одатда ичганимдан кейин хушчақчақ ва мулойим бўлиб қола-

ман. Қизим ошхонадан уйга танда қўярди. Дастурхон тузалиб, дадалари ичишга тайёрланаётган оқшом — болалар учун нақ байрам бўлиб кетарди — ўзимнинг бошимдан ўтган, отамни эслайман. Мана, ниҳоят ўғлим ароқ шишаси билан бошқа бир шишага сув солиб столга олиб келиб қўйди. Қизим муз олиб келди. Хотиним бринзани сув солинган товоққа қўйди. Нима жин уриб эрта-лабдан ўғлимга ўшқириб, унга шиппагимни ота қолдим? Менинг қараётганимни сезмасин, дегандек, ер остидан айбдорларча унга қараб қўйдим. Ориқ, ниҳолдай ингичка — уни эркалаб, ўпиб қўйсам бўлармиди!.. Мен зўрға ўзимни босиб, стаканларни олиб ошхонадан уйга шитоб билан чиқиб кетаётиб, доим оёқ остида ўралашиб юрадиган кичкинтойни йиқитиб юборай дедим. «Оббо хўтикча-ей! — дея ҳайқирдим. — Нега оёқ остида ўралашяпсан! Қани жимгина ўтиргин-чи!» Стаканларни жаранглатиб чап қўлимга олдим-да, ўнг қўлим билан болани кўтардим. Еноғидан ўпдим. «Шундоққина эшик олдида турибсану миқ этмайсан. Бунақаси кетмайди!» Болакай қулоғимни чангаллаб олиб, кучининг борича чўза бошлади. «Вой хўтикча-ей! Яна менинг қулоғимни ҳам чўзадиган бўлдингми. Биласанми, мен ҳозир сени қаёққа юбораман? Қани, ўзинг айта қол-чи!»

Ўғилчам кулиб юборди: мен нима демоқчилигимни билади-да. «Онангнинг арвоҳига!» «Худди шундай, — ваҳима-ла қайтардим. — Онангни арвоҳига!» «Балли! Офарин! — дея хотиним ошхонадан туриб қичқирди. — Болага нимани ўргатишни зап топибсиз-да!..»

Хакки амаким билан «беш оккани тортаётганимизда», одатда у мени илмоққа илиб қўярди, мен бўлсам тушиб кетаман, деган қўрқувда бор овозим билан чинқира бошлардим. Шунда отам: «Кўп чинқиравермай, боплаб сўк! Хотинию онаси қолмай сўкавер, қани — бўш келма!» дерди. Амаким шу заҳотиёқ мени қаршисига қўйиб, қўлимдан ушлаганча, таҳдид-ла устимга энгашиб: «Қани, айтиб кўр-чи, — дерди. — Ўғил бола бўлсанг, кампи-

римни сўкиб кўр-чи, кунингни кўрасан, хўтикча!.. Мени ҳақорат қиладиган одам ҳали бу дунёга келмаган. Қимда-ким кампиримни сўкса, биласанми, мен уни нима қиламан?..» Мен бошимни гоҳ отамга, гоҳ амакимга бурганча агар сўкинсам шапалоқ ейманми, йўқми билиб олишга уринардим. Мен амакимнинг кўзига тикилганча кўрқа-писа: «Кампирингнинг арвойига!» — дердим. «Йўқ, бундақа эмас, ўхшатолмадинг!» — дея бақирарди икковлари бараварига. Шундан кейин амакимнинг олдида хўроздай хурпайиб олардим. Энди бари бирам ҳеч нарса бермасликларини билардим-да. «Кампирингни алвоҳига пешкам. Мана шундайми?» «Аҳа, ярамас!» — амаким шундай деганча, кафтларига туфлаб менга ташланмоқчи бўлаётгандай қиёфага кирарди. «Вой манави мишиқини-ей, — дерди у, — мен ҳозир сени дабдалангни чиқармасамми!.. Вой эшакнинг боласи-ей!» — «Баракалла! Яна бопла-чи!» — дея хахоларди отам.

«Ҳой, кампир, — деб бақирарди амаким, — устарам қаёқда? Мен ҳозир манави шайтонваччанинг қулоғини кесиб оламан!» Мен нажот қидириб отамга ташланардим-да, қўлтиғининг тагига биқиниб олардим. «Кесиб оламан! — дея бақирарди амаким. — Мана кўрасизлар, кесиб оламан!» Лекин кесмасди. Мен эса, кўрқувдан эсим чиқиб кетарди. Бир марта эса амаким чўнтагидан устарасини чиқарганда мен шунақанги бақириб юбордимки, отам мени маҳкам ушлаб олиб бағрига босди. Шундан кейин мен ундан кўрқмайдиган бўлдим. «Агар кессангиз ҳам бари бир кампирингизнинг алвоҳига пешкам!» «Тўғри! — дея куларди отам. — Бопладинг!» Менинг гапларим ҳаммага ёқишини кўриб баттар суюлиб, қаттиқроқ бақира бошлардим: «Онангни ҳам арвоҳига пешкам!» «Вой эшак боласи-ей! — дея жаҳли чиқиб, қовоғини уярди отам. — Энди буниси ҳеч нарсага ярамайди. Унинг онаси, ярамас, менинг ҳам онам, сенинг эса бувинг бўлади». «Бўлса бўлар!» — дея жавоб қилардим, шунда ҳаммалари кулиб юборишарди.. Менинг иккита

опам билан акам бўлган, лекин улар кичкиналикларида ўлиб кетишганди. Мен, ягона мен, тирик қолгандим...

«Нима бўпти?—деб сўрадим хотинимдан.— Шунга-ям ота гўри қозихонами! Бу мамлакатда яшар экан, демак, сўкишни ҳам билиши керак!» «Балли! Баракалла!»—дея ўзини босолмасди хотиним. Мен у билан тортишиб ўтирмадим. Қайфиятим яхши эди. Ароқ билан бодринг ҳақидаги фикр бениҳоя шодлик ҳиссини туғдирмоқда эди. Мана шу шодликни иложи борича чўзишни хоҳлардим. Мен эҳтиётлик билан ўғлимни диванга ўтқаздим. Стаканларни столга қўйиб, ўзим ҳам ўтирдим. Стаканга ароқ қўйдим-да, ярмига сув қўшдим. Арпабодийнинг ҳидини туйган заҳотим, шунақанги ичгим келиб кетдики, ҳатто нафасим тикилиб қолай деди! Балки, мана шунинг ўзи — яъни барча икир-чикирлари билан!..— ҳаётдир. Яна мазкур икир-чикирлардан лаззатлана олиш ҳам керак — жин урсин!

Хотиним қошиқ-вилкаларни ва бошқа майда-чуйдаларни олиб келиб столга расамади билан қўйди. Мен зарғалдоқ рангли ҳошияли ликобчани олиб, унга бринза кесиб қўйдим. Вилкада икки бўлак бодринг олиб, бринзанинг ёнига қўйдим. Юпқа, шаффоф стаканга чўзилдим-да, лабимни теккизиб жиндаккина ҳўпладим. Кейин стаканга муз бўлагини ташладим. «Оҳ-оҳ, қандай маза-я! — дедим ўзимга-ўзим.— Мен шу онда бахтлиман, қолган ҳаммасига тупуришни хоҳлардим!..» Лекин шу вақт негалигига ақлим бовар қилмайди, бу қишда яна бир жонга кўлайишимиз эсимга тушди. Ҳалигача бир тўхтама келолмайман: бу бизга керакми ёки йўқми, лекин фақат бу ҳақда бош қотиргим, ҳисоб-китоб қилгим ва чамалагим келмасди...

«Тез-тез!—дея буйруқ қилдим болаларга.— Столга ўтиринглар!»

Яқин-яқиндан негадир қовоқхоналарни жиним суймай қолди. Уйда стол атрофида, оила аъзоларинг, бо-

ла-чақаларинг қуршовида ўтириб қиттай-қиттай ичганинга нима етсин — бу мени янада бахтлироқ қилади. Балки уйда ўзимни эркинроқ ва хотиржамроқ ҳис қилсам керак-да? Чап томонимда қизим, унинг ёнида кичкинтойимиз, ўнг қўл тарафимда катта ўғлим, қаршимда эса хотиним ўтиришибди. Хотиним тухум қовуриб, ҳаммамизга тенгдан бўлиб берди. Ичаётганим унинг аччиғини келтираётган бўлса ҳам, лекин буни билдирмасликка ҳаракат қилаётганини сезиб турибман. Лекин мана шу жажжи шодликни, мана шу митти бахтни чўчитиб юбормаслик учун ҳам индамай ўтирибди.

«Нафсиламрини олганда, хотиним ажойиб аёл,— деган фикр миямда йилт этди.— Қашшоқликка минг лаънатлар бўлсин!» Мен катта ўғлимга қараб кўз қисиб қўйдим.

«Ҳаммага бир бўлакдан бодринг!»— дея буйруқ бердим-да, жилмайдим. Ўғлим севиниб кетиб, шу заҳотиёқ бодрингнинг бир бўлагини олди-да, тишлаб ликобчасининг ёнига қўйди. Кичкинасига эса устига бир оз туз сепиб бодринг бўлагини ўзим узатдим. «Қани, тишла!..» Кейин ароқ қуйилган стаканни кўтардим. «Бугун унинг шарафига»,— дедим хотинимга. У индамади. Кейин совуққина: «Соғ бўл!»— деди. У менинг юзимга қарамасликка ҳаракат қиларди. Кўнглимга қаттиқ ботадиган гапларни гапириб юбормасликдан ўзини зўрға тийиб турибди.

«У деганингиз ким?»— деб сўради катта ўғлим. «Ҳеч ким»,— дедим-да, афтимни бужмайтирганча ичиб юбордим. Бундан ортиқ ҳузур-ҳаловат бормикин! Оловдек суюқлик томоқни ловиллатганча томир-томирларингга тарқалаётганини ҳис қилишни яхши кўраман...

Безгақдан кейин эндигина ўрндан тургандим. Хинин ичавериб сап-сарғайиб кетгандим. «Кимга ўхшаб қолибсан?!— дея даҳшатга келди Хакки амаким.— Сарик ипакдек сарғайиб кетибсан-ку...»

Улар эр-хотин бизникига меҳмон бўлиб келишганди. Ҳаммамиз овқатлангани ўтирдик. Амаким ўз одатича менинг жиғимга тегишга ҳаракат қилиб кўрди. Мени ўрнимдан қўзгатиб учун тегажаклик қиларди, лекин менда қимирлашга ҳол қайда, дейсиз. Ахир, дармоним йўқ эди-да. Бўйним қилтириқдай бўлиб қолганди. Бурчакда етти букилиб базўр ўтирардим. Амаким овқат тикиштириб, манавиндан, анавиндан еб кўр, дея ҳоли жонимга қўймасди. Мен бўлсам, ҳеч нарса егим келмас, овқатни кўрсам кўнглим айнарди. «Вой лаънати-ей!— дерди жаҳл билан отам.— Ахир, овқат емасдан ҳам бўларканми!» Уша кун онам меҳмонлар шарофатига ширгуруч пиширганди. Отам: «Қани, бу ёққа кел-чи!»— деб мени чақириб, тиззасига шапатилаб қўйди. Мен истар-истамас унга яқинлашдим. «Хотин,— деди буйруқ-омуз равишда отам,— ширгуручдан олиб кел!» Ҳакки амаким овқат солинган товоқни олиб отамга берди. Отам мени тиззасига ўтказиб бир қўли билан маҳкам ушлаб олди-да, бошқасига қошиқни олиб товоқдан ширгуруч олди. Унинг қўли титрарди.— Мен ўшанда илк марта отамнинг қўли қалтираганини пайқагандим — у қошиқни оғзимга тикиб: «Қани, тезроқ ют, бўла қол!»— дерди. Овқатни кўришим биланоқ кўнглим айниганидан тишларимни маҳкам қисиб олгандим. Отам қошиқни оғзимга тикқанча астар-аврамни ағдариб сўкарди. Қошиқ тишларимга тегиб тараклар, овқат кўксимга, тиззаларимга тўкиларди. Отамнинг кўзлари жаҳлдан дум-думалоқ бўлиб кетганди. «Тезроқ е, ярамас! Бўлмаса худди кунингни кўрсатаман!» Қўрққанымдан оғзимни очдим, иссиқ ширгуруч тилимни куйдирди, оғриқдан сал бўлмаса чинқириб юборай дедим. Ютишга қанча ҳаракат қилмай, ютолмасдим... Шундан кейин ширгуручни нақ отамнинг башарасига туфлаб юбордим. У мени полга улоқтирди-да, бир шапалоқ урди. «Вой итдан тарқаган лаънати! Эшак!..»— деб сўкинганча соқоли билан юзини сочиққа артарди.

Мен уйни бошимга кўтариб йиглаб юбордим. Хакки амаким мени кўлига кўтариб олди. «Вой, жинниво-ей...— кўлида тебратганча дерди у. — Ахир, шунақаям қиладими одам, тагин отасининг башарасига тупурадими-а?! Қани, оғзингни оч-чи, менга бир кўрсат-чи...» Мен бақриб йиғлаганча оғзимни очдим. Амаким бирдан бор овози билан оҳ-воҳ қилиб юборди: «Ҳой акажон, йигитчанинг оғзига бир қарагин-а. Лаънати касал бечорани қай аҳволга солиб қўйибди! Булғатибди, ҳаромлабди... Тили бўлса қип-қизил, шишиб кетибди!..» Амакимнинг хотини ҳам югуриб келиб, у ҳам оҳ-воҳ қила бошлади. «Бундай қасалликнинг бирдан-бир давоси ароқ!— деди Хакки амаким.— Унинг тили карач бўлиб кетибди, уни ароқ билан ҳалоллаш керак...» Ароқ дегани нималиги ҳақида ўша вақтда ҳали тасаввур ҳам қилолмасдим. Ўша якшанбадаёқ отам, амаким билан ошна-оғайнилари ичкилик ҳамда газакка майда-чуйдалар сотиб олиб, боғчага гилам солиб, гулхан ёқиб зиёфат бошлашди. Мени ҳам боққа бирга олиб кетишди. Улар еб-ичиб, ашула айтишаётганда мен бир ўзим дарахт тагида ўйнаб ўтирдим. Кейин улар гўшт пишириб, яна ичишди, овқат еб, ашула айтишди. Мени ҳам овқатга чақиритди. Лекин мен уларнинг олдига бормадим, ҳеч нарса егим келмасди. Шундай қилиб орадан анча вақт ўтгач, чанқаб сув ичгим келди. Худди шу вақт Сайфи амаким булоқдан кўзага сув тўлдираётган экан. Мен унга яқинлашдим-да, чанқовимни босиш учун сув сўрадим. Бирдан Хакки амаким сакраб турди-да, бизга яқинлашди ва: «Шошма, Сайфи, мен унга ҳозир иссиқ сув берман. Юра қол»,— деди. У мени майда-чуйдалар турган жойга бошлаб келди-да, стаканни тўлдириб қўлимга тутқазди. Мен ҳеч нарсадан шубҳаланмай ҳаммасини ичиб юбордим. Ичишим биланоқ нимадир томоғимни куйдириб, аъзойи баданимни чидаб бўлмас даражада ловиллатиб юборди. «Аҳ, Хакки амаки, онангни пешкам!»— дейишга улгурдим у гурс этиб йиқилдим. Атро-

фимдагилар чапак чалиб, қичқириб юборишди, мен ўлган ўликдай уйқуга кетдим. Эртасига эрталаб касалдан бутунлай фориг бўлдим, тилим ҳам, томоғим ҳам топ-тоза бўлиб, оғриқларим ҳам таққа қолди. Ушандан бери, афтимни бужмайтирганча ароқ ичаётганимда доим Хакки амаким кўз олдимда туради...

«Палов олиб берайми?»— деб сўради хотиним. «Йўқ, кейинроқ,— деб жавоб қилдим,— радиони қўйиб юбор-чи, бўлмаса сўнгги ахборотни эшитолмай қоламиз». «Ахборот-пахборотларинг билан жонга тегдинг. Улар ниманиям эълон қила қолишарди? Ҳаммаси олдиндан маълум-ку».

У радиони қўйди. Майин музика садоси эшитилди.

Нонни тухумнинг сариғига ботирганча, ништаҳа билан едим. Яна бир қултум ароқ ичдим. Чекдим. Стулга суяниб, керишдим. Эшикни тақиллатишди. Ўғлим ўрнидан сакраб турди-да, ҳуштак чалганча эшик очгани йўналди.

«Ҳуштак чалма!— деб қичқирдим унинг ортидан.— Кечаси ҳуштак чалишмайди». Ҳуштак овози тинди.

«Нега, дада?»— деб сўради қизим. Эсимда, онам менга: «Кечаси ҳуштак чалмагин. Гуноҳ бўлади! Бошимизга ғам-кулфат чақирган бўласан, ажинаю жинларни...»— дерди.

«Ижарачи келипти,— деди ўғлим.— Бугун нечанчи число ва отанг ижара ҳақини қачон тўламоқчи... деб сўраяпти...»

Ижара ҳақи?.. Мен стулда қаддимни ростладим. Хотиним ўрнидан туриб, эшик томон йўналди. У нима деди, эшитмадим, одатда эса эшик тагида гапириладиган гаплар бу ерга жуда яхши эшитилиб турарди. Балки, фақат умидсизлик инсонни майда-чуйдалардан ҳам лаззатланишга мажбур қилади? Ахир, ҳамма одамлар ҳам майда-чуйдаларнинг улуғвор аҳамиятини тушунишармикин? Ёки уларнинг аҳамияти бутунича одамлар-

нинг орзу-умидлари, уларнинг бойликлари ҳамда давлатмандликларига боғлиқмикин?..

Хотиним қайтиб келиб, ўз жойига ўтирди-да, индамай овқатини ея бошлади.

«Намунча шошишмаса!— дея гап бошлади асабий ҳолда.— Бошлиқлигингдан ўргилдиму — ижарачимишлар! Кўзга тушган чўпга ўхшамай ўл!..»

Радиода янгиликларни эшиттиришаётганди. Демак, соат етти бўлибди. Аёл юракка ғулгула соладиган овозда ҳар бир сўзни аниқ талаффуз этганча гапирарди: «Тўрт қурулли анархист жандарм қўмондони, армия генерали Комолиддин Экен штабга бориш учун ўз резиденциясидан чиқиб келаётганда ҳужум қилганлар. Отишув натижасида бир анархист ўлдирилган, яна биттаси эса ярадор ҳолда ушланган...»

Дафъатан бурнимга ароқнинг ҳидию бодрингнинг хушбўй иси урилди. Демак, бирдан тушуниб қолдим, бутун шу вақт ичида мен уларни пайқамаган эканманда... Е димоғимга ўтириб қолган, ё фикрим чалғиғанмикин? Беихтиёр яна бир ҳўпладим. Энди ароқ аччиқ туюлиб, кўнглимни беҳузур қилиб юборди... Ўша заҳотиёқ кўнглимдаги аввалги сархушлиқдан нишон ҳам қолмади, қадам товушлари эшитган заҳоти пириллаб кетадиган каптарлармисол учиб кетди. Уларга қасдмақасдликка яна бир ҳўплам ичдим. Бир оз бринза ҳамда бир тишлам бодринг билан газакбости қилдим. Тилим карач бўлиб қолганми, нима бало? Еган нарсаларимнинг маза-матрасини ҳис қилган бўлсам, ўлай агар!

«Қани дарс тайёрлашга жўнанглар-чи!»— дедим катта ўғлимга. «Менга бугун дарс беришмади...» «Бунақаси бўлмайди»,— жаҳл билан деди хотиним.

Дарвоқе, нима жин уриб, ичялман ўзи? Нафсиламрини олганда, бу бемаъни машғулот, ўз-ўзини зўрлашнинг ўзгинаси. Билъакс, ҳар қандай зўравонлик ҳам ёвузлик бўлавермайди, баъзида унинг натижасида оқиллик ҳам келиб чиқиши мумкин. Шундай қилиб, ме-

нимча, ўз-ўзини мажбурлаш тамоман табиий равишда инсонга ҳеч бўлмаса бахт заррасини беролса керак. Ахир, мен ўрганиб қолганим ёки алкоголик бўлганим учун ичмайман-ку. Мен ўзимни мажбурлаб ичаман, чунки шу тахлит, ҳалиги айтганим бахтнинг бир бўлагини қўлга киритишни умид қиламан-да... Мен яна чекдим. Неча йилдан бери ёки тўғрироғи, ўн йиллардан бери ўзимга-ўзим: «Инсон учун энг қимматлиси — бу ҳаёт,— деб уқтираман.— У атиги бир марта берилади. Уни шундай яшаш керакки, ўтмишингдан уялмай, уни беҳуда ўтказдим, деб афсусланмай, ўлаётганингда: мен ҳамма куч-қувватимни асосий мақсадга, яъни инсониятнинг озодлиги учун курашга қаратган эдим, дея ол...» Наҳотки, ҳаёт — бу фақат зўрлашдан иборат бўлса?..

Мен чека бошлашим биланоқ хотиним ўрнидан туриб деразани очиб қўйди.

«Нима бўлди?»— деб сўрадим, ўзимча жилмайиб. «Наҳотки мана шу ярамасни ташлаш мумкин бўлмаса? Ичганинг етмагандай, ҳеч бўлмаса отамдан ўртак олсанг бўларди, кунига пачкалаб чекиб ташларди, ўлимга рўбарў бўлувдиямки — ташлади. Наҳотки, чекишни ташлаш учун албатта инфаркт бўлиш керак бўлса?» «Сенинг отанг келажакдан умидвор!..»

«Кунлардан бир куни тулқивой қуёнвойга шундай дебди...»— дея сўзларни чўзганча диктор аёл эртак ўқий бошлади. «Демак, саккиз бўлибди-да»,— деб ўйладим. Хотиним кичкина ўғлимнинг оғзини артиб, уни қўлига кўтарди-да, жойига ётқизгани олиб кетди. Унинг ортидан катта ўғлим билан қизим ҳам чиқишди. Мен стакандаги ароқни ичиб юбордим. Кейин шишада қолган ароқнинг ҳаммасини стаканга қуйиб, бўш шишани стол тагига думалатдим. Кейин стаканга сув қуйдим. Ичишни бошладимми, охиригача ичиб қўя қоламан-да. Бунда ҳеч қандай маънонинг ўзи йўқ. Боз устига, фақат шишани бўшатиш учунгина ичишдан расвоси йўқ. Хотиним қайтиб кирди-да, стол устини йиғиштира бошлади.

«Хотинимга отаси билан каминанинг ўртасидаги фарқи яна бир бор тушунтирсаммикин-а,— деган қарорга келдим ўзимча.— Мени у билан қандай қилиб тенглаштириш мумкин?!— деб айтиш керак.— Бутун турмуш фақат икир-чикирлардангина иборатлигига шак келтирмайдиган ёки худо ярлақганда сохта қувончу хаёлий бахт бўлакларидан тўпланган қурама коллекция намояндаси бўлмиш одамни, худди худога ишонгандек, бахт бу энг муҳим инсоний талабларни қондиришдан иборат, деб биладиган одам билан ёнма-ён қўйиш ҳеч қандай рисолага тўғри келмайди...— Ўз-ўзимга савол бериш одат тусига кириб қолганди.— Менга тўққиз пулдек қилиб, зиёли бўлишнинг асосий шarti — бу демак, савол бера билишликдир, деб тушунтиришганди. Бошим мана шундай қурилган бўлса нима ҳам қила олардим. Сенинг отанг эса...»

Унинг отаси гишт терувчи уста эди. Биз қурилишда танишган эдик. Кунлардан бир куни — танишганимизга ҳам хийлагина вақт бўлганди — у мендан: «Қулоқ солинг, бей. Менинг ожиз фикримча, сиз ижтимоий адолат тарафдорисиз, ҳамманинг бахтли бўлишини хоҳайсиз, унда нега шу вақтгача партияга кирмагансиз?» Тўғриси айтганда, шу кунгача миямга партияга кириш ҳақидаги фикр бирор мартаям келмаганди. «Бу ҳақда ҳеч қачон ўйлаб кўрмагандим»,— деб жавоб қилдим. Ўйла-масмидим ёки ўйлашга кўрқармидим? Кўрқардим, деб айтишга, албатта — журъат қилмадим. Партияга, деясизми?— дея қайта сўрадим.— Балки бу сохта ўйиндир, а, уста?» «Мен бир вақтлар бир иттиходчини¹ билардим, унда трамвайчиларнинг² биринчи стачкасида қатнаш-

¹ Иттиходчилар — «Иттиход ва тараққиёт» номли буржуа партиясининг аъзоси. Бу партия 1908 йилдаги кичик турк инқилобинини бошқариб, ишчиларни ўз томонларига оғдирмоқчи бўлгандилар.

² Трамвайчилар стачкаси — Республика ташкил қилин-гандан кейинги турк пролетариатининг дастлабки чиқиши. Стамбулда 1929 йилда рўй берганди.

гандим. Ушандан бери бу бош нималарни кўрмади дейсан. Тўғри, бизнинг орқамизда кўпгина муттаҳамликлар ҳам бўлиб турарди. Лекин эртами-кеч ҳақиқат юзага чиқмай қўймайди. Кимки, сохта ўйин олиб борса, сувдан қуруқ чиқиб кетолмайди, сен кўп ташвишланмай қўя қол. Керакли тadbирларни қабул қилиш осон, бей. Асосийси — партия бўлса, бас. Мана, қулоқ сол. Қирқ олтинчи йили, ҳарбий ҳолат эълон қилингандан кейин партияди беркитишди. Кунлардан бир кун тонг саҳарда полиция мени уйдан олиб кетди. Биринчи бўлимга¹ олиб келишди. Партия иши юзасидан тергов олиб боришармиш. Сўроққа чақиришгунча неча кун ўтгани эсимда ҳам йўқ. Мени стол олдига ўтказишди. Қаршимда штатча кийинган полиция комиссари ўтириб, саволлар берарди. Бирдан кимни кўриб қолдим дегин? Ёнбошимизда — машинкада бир полициячи протокол ёзиб ўтирарди. Тасаввур қила оласанми: бу губерня комитетимизнинг аъзоси Козим эди!.. Ҳайратдан ҳатто эсим оғиб қолай деди. Хўш, шундан кейин нима бўлди, деб ўйлайсан? Ҳеч нима. Мана, менга жин ҳам урмади, у эса аллақачон кўкариб чиққан». «Ҳозир айти пайти шекилли!» — дедим. У кулиб юборди: «Кўрқманг, бей, сизга ўхшаган ўқимишлилар билан улар пачакилашиб ўтиришмайди. Биринчи навбатда ишчиларнинг бошида таёқ синади. Бизлар билан гапни қисқа қилишади: «Сен, итваччага партиядо бало борми? Агар у сиёсат билан шуғулланаётган бўлса, у, ахир, олим одам. Сен битликига йўл бўлсин!..»

«Палов олиб келиб берайми?» — деб сўради яна қайтадан хотиним.

«Йўқ, — дедим хотинимга. — Егим келмаяпти!..»

Мен газета ўқишга берилиб кетдим. Бу қанча вақт давом этди — билмайман. Хотиним болаларни ухлатиб, идиш-товоқларни ювиб бўлиб, қаршимга келиб ўтирибди.

¹ Биринчи бўлим — «Коммунизм билан кураш бўлими» бўлиб, хавфсизлик бўлими, тўғрироғи, турк охраникаси.

«Намунча бағритош бўлмасанг!» «Нега энди бундай деяпсан?»— дедим жавобан ва газетани столнинг бир чеккасига қўйдим-да, айёрона жилмайдим: дардни яширсанг, иситмаси ошкор қилади.

«Энди нима қиламиз?» «Нима қилишимиз керак экан?»— дедим қошимни чимириб, овозимни бир баҳя кўтариб.— Бир кишига кўпаямиз, тамом-вассалом».

Ўзим шундай деяпману, лекин бир қарорга келолмай ичимни ит тирнарди.

«Айтишга осон,— деди хотиним,— шундоғам ўлмаснинг куни дегандек, кун кечиряпмиз. Тўртинчи оғизни тўйдиришга ҳам дон, ҳам сув керак. Сизда эса на доимий даромад бор ва на маош». «Худо меҳрибон!»— дея мингирладим. «Аҳа, энди художўй бўлиб қолдингизми. Ўзингиз ўйлаб кўринг: ахир, биз уни битимизга боқамизми? Сиз эркакларга, албатта, бари бир. Менга эса ҳадеб болалар билан ўралашиш жонимга тегди, билдингизми? Эгнигаям, оёғигаям кийишга ҳеч вақо йўқ...»

«Бас қил!»— деб бақириб бердим, лекин нафсиламрини айтганда, нима қилиш кераклигини ўзим ҳам билмасдим?..

«Аборт қилдираман!»— деди қатъий равишда хотиним.

«Йўқ!»— дедим қатъий қилиб.— Кел, бу мавзуда бошқа гаплашмайлик, илтимос қиламан».

Стол устидаги газетани олиб, яна оёғимни дераза тоқчасига узатдим. Аслида эса миям ғовлаб кетганди. Фақат, бир оздан кейингина ўқийганларимдан бирортасиям миямга кирмаётганлигини сезиб қолдим. Стаканга қўл чўзиб, икки хўплам ичдим. Бошим айлангандек бўлди. «Нега мунча обидийда қилавермасанг?»— дедим хотинимга зарда билан.— Доимий даромадинг йўқ эмиш. Бунга қаранг-а! Худди улар оч қолаётгандек!» Шайтон васваса қилиб, столга муштлаб: «Овозингни ўчир, алвасти»— деб бақир, дерди. Агар шайтонни

йўлига юрмаётган эканман, бу фақат ўзимни ерга уришни истамаганимдан...

«Мен ётмоқчиман,— деди хотиним,— столни ўзингиз йиғиштириб қўярсиз». «Яхши»,— дедим жавобан.

Мен мудраб кетдим. Уйғонганимда оёғим музлаб қолганди. Бўйним зирқирарди. Бориб, ўрнимга ётишимни биламан, йўтал тутиб қолса бўладими. Томоғим қичишиб, нафасим қисарди...

Хотиним орқасига ўгирилиб олди.

«Чекаверинг, чекаверинг мана шу ярамасни,— деди у,— хумордан чиққунча чекинг-да, менга деса эрталаб-гача йўталиб бўғилиб чиқинг...»

Мен ҳам унга орқа ўгириб, кўрпамни устимга тортдим. Ётган жойимда зўрға йўталишни қисиб ётардим. Бир оз исинсам, ҳаммаси ўтиб кетар. Тезроқ ухлашга уринардим. Нафсиламрини олганда, хотиним ҳақ, йўталиш мана шу тамакидан. Эртагаёқ чекишни ташлаш керак. Ёки ҳеч бўлмаганда, чекишни икки марта қисқартиш керак. Лекин шу заҳотиёқ, неча марталаб чекишни ташлашни ёки камроқ чекишга қарор қилганларимни эсладим...

Хотиним мени уйғотганда худди ҳозиргина кўз юмганга ўхшардим. Туш кўраётгандим, шекилли? Ким биландир муштлашаётгандимми-ей. Тўс-тўполон, бақир-чақир. Жаранг-журунг. Ёки ёнгинамизда черков бору қўнғироқ чалишяптими? Қаердаман ўзи? Менга нима бўлди? Қандайдир даҳшат. Хотиним бор кучи билан елкадан силкитарди.

— Турсангиз-чи, эшикни жиринглатишяпти!

Ростданам, кимдир жон-жаҳди билан қўнғироқни босаётганди.

— Ким бўлдийкин-а?— деб сўрадим.

— Мен қаёқдан билай, жонгинам,— жаҳл билан жавоб қилди хотиним.— Тезроқ турмасангиз, эшикни бузиб киришади. Ўзиям жом чалгандай чалишяпти-я! Тезроқ бўла қолсангиз-чи!

Қоронғида тунги чироқни ҳеч ёқолмайман-да. Деворни қўлим билан тимирскилайман. Қаравотдан турдим — чироқниям жин урсин. Энди аксига олиб шиппагимни тополмасдим. Уйқусираганимдан бутунлай гангиб қолдим. Пижамамни қўлим билан текислай туриб, оёғим билан шиппагимни тимирскиладим, шу аснода чироқни ёқишга уринаётганимни сезиб қолдим. Қим бўлдийкин-а? Наҳотки, полиция бўлса? Яна олиб кетгани келишдимикин?.. Ярим кечадаям олиб кетишлари мумкинлигини ўйлаган заҳотим бирдан шунақанги кўрқиб кетдимки, ҳатто қўл-оёқларим меники эмас, бировникидек қалтирай бошлади. Узимни-ўзим эплолмай қолдим.

— Имилламай бўла қолсангиз-чи, адаси!— дея шоширарди хотиним.

Яна узоқдан-узоқ қўнғироқ овози эшитилди. Ярим кечада қўнғироқ қилишдими, демак, қандайдир қўнғилхираликни кутавер. Бехуда хаёлларга берилганча, бирдан ҳам шиппагимни, ҳам виключателни топдим. Полда шапиллаб юрганча — шиппагимни пойма-пой кийиб олгандим — ётоқхонадан югуриб чиқдим. Юрагим қинидан чиқиб кетай дерди. Даҳлиздаги виключателни қўлим билан пайпаслаб топдим-да, чироқни ёқдим. Эшикни очдим. Қандай ғайритабий куч мени шундоққина эшик тагига йиқилиб тушишдан ушлаб қолди, ўзимнинг ҳам ақлим бовар қилмасди.

Қарасам, қайнанам акаси билан туришибди. «Вой худойим-ей, шундай бемаҳалда нима қилиб юришибдийкин?» Мен нафасимни ростлаб, жилмайдим. Демак, ҳамма ташвишларим бекор чиққанига севиниб кетдим шекилли. Қандай шамол учирди, деб сўраш дафъатандан миямга ҳам келмабди. Улар оёқ кийимларини ечмасданоқ кириб келишди. Аслида эса улар доим оёқ кийимларини ечишарди, меҳмонда-ку сўз бўлиши мумкин эмас... Қайнанамнинг рангида ранг йўқ. Унинг қўлида эркакларнинг фетр шляпаси ҳамда филофли соябон.

Уларни қўлида ушлаганча уйга кирди. Акасининг юзи ҳам пахтадай оппоқ. Мен хотинимга:

— Ойим келдилар!— деб қичқирдим.

Ҳали ҳозирги ваҳимадан асар ҳам қолмади. «Оҳ, худо-ей ҳар ҳолда, нимадир бўлганга ўхшайди, ишқилиб, яхшиликка бўлсин-да!» Хотиним халатини кийди.

— Уш келибсиз, ойижон!..

Овозида қўрқув сезиларди. Стулни олиб онасига яқинлашди. Фақат шундагина хотинимнинг тоғаси хонага кирмай эшик тагида турганини сезиб қолдим. Кўзим кўзига тушиши билан у кўзини қисди, кейин имлаб олдига чақирди-да, енгимдан ушлаб эшикка тортди. Қулоғимга энгашиб, оҳиста шивирлади:

— Қайнатанг бандаликни бажо келтирди!

Нима? «Қайнатанг», «бандаликни», «бажо келтирди!»... Худди бу сўзлар ҳеч қандай маъно касб этмайдигандай ҳеч балони тушунмадим. Кўзимни тентакона бақрайтирганча унга қараб турардим.

— Қайнананг ҳали буни билмайди,— дея шивирлади у.— Айтишга юрагим дов бермади. Кечқурун жиянимникига меҳмонга боргандим. Улар ҳам келиб қолишди. Чақчақлашиб ўтирдик. У жуда хушчақчақ эди. Соят ўн бирлардан кейин биргаликда чиқиб кетдик. Бирдан у йўлкага йиқилиб тушди. Мен уни ўрнидан тургизиб, таксига солдим. Долмабоғчагача юраги қандай ураётганини эшитиб бордим. Кейин бирдан у уришдан тўхтаб қолди. Тез ёрдам станциясигача боришга ҳам улгурмадик. Хотинига айтишга журъатим етмади. Қислород палатасига ётқизишди, дедим, докторлар миясига қон қуйилган, дейишди. У фақат мана шунигина биларди. Ҳозир иккаловимиз ишга киришимиз лозим. Худди уни кўргани кетаётгандай бўлиб кўчага чиқиб, ҳаммасини гаплашиб олишимиз керак.

Биз хонага бирга кирдик. Бошим айланиб, кўнглим беҳузур бўлиб, хаёлларим чувалашиб кетганди. Биринчи марта ўлим билан тўқнаш келишим, Демак, у билан

юзма-юз келганингда, кўнглингни айнитар экан-да. Мен стулни суриб ўтирдим. Худди тош ҳайкалдай ҳеч нарсани ҳис қилмай, ҳеч нарса ҳақида ўйламай ўтирдим.

— Унинг шляпаси менинг қўлимда қолди...— деб гапирарди қайнанам хотинимга.

У йиғламасди, лекин нақ ўн ёшга қариб кетганга ўхшаб туюлди менга. Юзининг териси худди чўзилиб кетганга ўхшаб осилиб қолганди. Акаси билан хотиним уни юпатиб нималардир дейишарди, мен эшитардим у бир вақтнинг ўзида яна эшитмасдим ҳам. Уларнинг овози қаердандир келаётганга ўхшарди. Шу тахлит қанча вақт ўтирдик? Одам ҳеч қандай хаёл сурмай қанча вақт ўтира олади? Билмадим. Ҳар ҳолда, мен бирон нарса ҳақида ўйлаётгандирман.

Бирдан хотинимнинг тоғаси ўрнидан турганини сезиб қолдим.

— Куёв, юринг, касалхонага бориб, унинг ўзига келган-келмаганини билиб келамиз!

Мен худди ток ургандек сакраб турдим.

— Ҳозир, фақат кийиниб олай,— дедим.

Тезда ётоқхонага йўналдим. Пул топиш керак. Қизиқ, кўмиш маросимига неча лира керак бўларкин?

Ортимдан хотиним кириб келди. У ишонқирамай кўзимга қаради.

— Тўғрисини айт: у тирикми?

Мен ўзимча ҳалиям хаёлан хомчўт қилаётгандим.

— Касалхонага борайлик-чи, ўшанда биламиз,— дедим унга, ўзимни сездириб қўймасликка тиришиб.

— Агар тирик бўлса, нега унда тоғам унинг бир ўзини ташлаб келди?

Мен индамай кийимларимни киявердим. Кейин томдан тараша тушгандай:

— Агар ўғил туғилса, унинг исмини Ҳусайн қўямиз!— дедим.

Қайнатамнинг исми Ҳусайн эди.

ИШ ТАШЛАШ

Фабриканинг бетонланган кенггина ҳовлиси қайтадан эритишга мўлжалланган синиқ ойналар билан тўлиб-тошиб ётарди. Тоғдай уюлиб ётган ойналар тонгги қуёшнинг нурларида олмос қирраларини йилтиратганча ҳаракатсиз ётарди. Мана, неча кундирки вагон-вагон синиқ ойналарни қизиган бўтқага айлантирувчи печлардан кўкка тутун ўрламайди. Кейинчалик мазкур қоришмадан сув ичиш учун қиррали стаканлар, нафис юпқа стаканчалар, хилма-хил рангдаги жилосиз, кулранг, мовий, кўкимтир ва бошқа турдаги гулдон ҳамда кувачалар ишлаб чиқарилади.

Кечаю-кундуз гўё афсонавий девга ўхшаб олов ҳамда ўт пуркайдиган фабрика ҳаракатсизликда қотганди. Дарёга туташадиган, занглаган тунука ҳамда дарёдан тутиб олинган чириган тахталардан тикланган ғарибона кулбалар жойлашган кичкина тор кўчаларнинг аҳолиси қачонлардан бери эрталаблари одатланиб қолишган гудок овозини эшитишмайди. Бадқовоқ, ташвишли, соқоллари олинмаган одамлар уйқусизликдан қизариб кетган кўзлари билан тонгни фақат бирдан-бир орзу билан, яъни бир бурда нон орзусида интизорлик билан кутишарди. Ҳар кун эрталаб уларни ишга чорловчи фабриканинг гудоги эндиликда жим эди. Мана шу гудок билан чамбарчас боғланган ҳаёт ва келажакка бўлган умид ҳам номаълумлик қўйнида тош қотганди. Лекин ҳаққи ростига кўчадиган бўлсак, одамларнинг ўзлари келажаклари аянчли ва бедаво эканлигини тушунганларидан сўнг, хотин, бола-чақаларининг умидсиз нигоҳларига дош бе-

ришга қурбилари етмаслигини ҳис қилишгач, фабрика гудогининг овозини ўчиришга мажбур қилишди.

Сокин тонглар бир-бирини қувиб ўтаверди ва ҳаттоки одатда сершовқин ҳамда беором Босфор ҳам шу кунлар давомида бутунлай тинч ва осойишта бўлиб, гўё умум қайғусига ҳамдардлик билдираётганга ўхшарди. На ҳаракату на қилт этган шамол бор. Ўчирилган фабрика печлари совуқ, ойна қўйиладиган қолиплар эса бўш.

Биз — ишчилармиз. Пошобоғчадаги ойна фабрикасида ишлаймиз. Бойўғлидаги ҳашаматли магазинларда қалбингизда шодлик ва ғурур ҳисларини уйғотувчи чиройли тарелкалар, гулдонлар, стаканларни кўришингиз мумкин. Температураси 1800 даражагача кўтариладиган цехларда мана шу чинниларни биз ишлаб чиқарамиз. Фабрикада ўттиз йиллаб ишлаётган ишчилар соатига 150 қурушдан ёки солиқларни қўшган ҳолда кунига 12 лирадан туширишади. Лекин шундай ишчилар ҳам борки, улар соатига 55, 80, 90 қуруш ишлашади. Бизнинг ўртача соатбай маошимиз — 127 қуруш...

Фабрика биноси олдида халқ тўпланиб турибди. Ишчилар оилалари, кичкина болалари билан келишган. Босфорнинг Анатолия томондаги қирғоқларини охири йўқ ҳошиядай ўраб олган тош йўлда жонли баррикадалар қурилган. Ишчилар йўлдан ўтаётган юк машиналари, автобуслар, енгил машиналарни «Стамбулнинг муҳтрам граждандарига...» деб бошланадиган чақирикни топиши учун тўхтатишарди.

Жингалак соқоли ва мўйлови кузалган киши қўлида бир даста варақа ушлаб у машина билан бу машинага чопганча ҳамма ўткинчиларга — шофёр ҳамда йўловчиларга чақирикни тиқиштирарди. Унинг чарчоқ қорача кўзида кўк кўзлари серҳаяжон йилтирайди. Уни ўртоқлари Осим Бобо, деб чақиривади. Бир оёғи бошқасидан калтароқ бўлгани учун бу одам бир оз оқсоқланиб юрарди. Шунинг учун ҳам унинг каловланиб югуриши кулгили кўринади.

Такси тезлигини оширганча тўғри баррикадага бос-тириб келарди. Осим Бобо машинанинг олдидан кесиб чиқиб йўл ўртасида оёқларини кериб, қўлини ёйганча тош қотди. Шофёр тормоз берганда эса у худди ўз оғирлиги билан машинани тўхтатмоқчи бўлгандек машина устига қулоч ёзди-да, очиқ ойнага маҳкам ёпишиб олди. Жони ҳиқилдоғига келган шофёр:

— Бу қандай гап! Расвогарчилик!— деб сўкинди.

— Шошма-чи,— дея гапга аралашди йўловчи.— Унга нима кераклигини билайлик-чи.

Осим Бобо шошмай, ўзининг ёрилиб кетган каттакон бармоқларига туфлаганча варақа олиб, уларнинг ҳар иккаласига тутқазди. Кейин худди полиция комиссари-дек қоманда берди:

— Сизлар бўшсизлар!

Шофёрнинг ёнида ўтирган соч-соқоли тарошланган, крахмалланган кўйлак ҳамда галстук таққан ёш йигит ойнадан қўлини чиқариб Осимнинг тирсагидан тутди-да:

— Ота, ўзинг ўқишни биласанми?— деб сўради.

— Йўқ, нимаёйди?

— Манави қоғозда нима ёзилганини биласанми?

— Билмайман.

— У ерда ёзилганларни тўғри, деб ўйлайсанми?

Осим Бобо кескин эгилиб, бошини ойнадан ичкарига суқди-да, бу ҳаракатидан йигит ўриндиққа суянишга мажбур бўлди, йигитнинг кўзига қатъий тикилганча фабрика дарвозаси тагида тизилишган ишчиларга қулочини ёзиб ишора қилди:

— Уни бизнинг ўртоқларимиз ёзишган, биз эса қўл қўйганмиз. У ерда нима ҳақда гапирилмасин, ҳаммаси тўппа- тўғри!..

Биз, ишчилар, 2500 тамиз. Агар оилаларимизни ҳам ҳисоблайдиган бўлсак 10 000. Бизга коллектив шартнома ҳақида қонун чиққани ва биз ўз ҳуқуқларимиз учун курашишимиз мумкинлиги тўғрисида айтишди. Шартнома уч йил бурун тузилган. Лекин ҳали-ҳанузгача шарт-

нома бўйича ҳеч вақо олмадик. Биз уч йил кутдик. Эндиликда кутишга тоби тоқатимиз қолмади. Бошқарувчимиз Шаҳоб Қоджатоичу, ўз-ўзидан маълумки, катта бошлиқ ҳамда бой-бадавлат одам. Лекин у биз билан янги шартнома тузишни хоҳламаяпти. У сизларда бундай ҳуқуқ йўқ, деб даъво қиляпти. Биз судга ҳамда кассацион судга мурожаат қилдик. У ерда бизга тўла равишда ҳақ-ҳуқуқингиз бор деб айтишди.

Осим Бобо қирралари ялтироқ стаканлар, жилосиз ҳамда кўкимтир гулдонлар, товланувчи нақшли қувачалар, умуман, фабрикаларида тайёрланадиган барча чиройли маҳсулотлар ҳақида бот-бот хаёлга чўмарди. У туғилиб ўсган қишлоқда чойни қўпол қилиб ишланган сопол ёки рух кружкаларда ичишарди. Қишлоқдаги одамлар кўр сингари тонгинг қизғиш шафағи нималигини билмас, атрофдаги барча нарсалар туннинг қоп-қора чодрасидан иборат деб фаҳмлар эди. Жазирама ёзда, томоғи қақраган одамлар бўтана, лойқа сувни ариқдан мис чўмич ёки сувқовоқ, бўйни чўрт узилган сопол қувачада олиб ичишарди. Селга қўшиб берилган шиша стаканлар эса умр бўйи токчаларда чанг босиб ётарди, аҳён-аҳёнда фақат меҳмонларгагина ишлатиларди холос. Уй эгалари эса уларга қўл тегизишмайди. Агар болалардан бирортасига ойнанинг синиғини топиш бахти насиб қилса уни севимли ўйинчоқлари орасида худди катта бойликдек асрашади. Осим Бобо ана шу кучли эритилган ойна қоришмасидан узун трубка орқали оловли ҳалқачаларни худди енгил ҳаво шарларидек пуфлайдиган кучли, довурак одамларга нисбатан алоҳида муҳаббат ва ҳурмат ҳис қилиши балки шунинг учун бўлса керак.

Осим Бобо вагонеткаларга шиша синиқларини ортар ва уларни печларга олиб борарди, у ерда эса болаларни ҳатто тушида ҳам энтиктирадиган олмос бўлаклари суюқ қоришмага айлантирилади, кейин эса улардан магазин витриналарида кўзни қамаштирадиган нафис буюмлар ишланади. У ўз ишини хурсандчилик билан бажарар,

ҳамда шундай чиройли буюмларни тайёрлашда унинг ҳам жиндай бўлса-да ҳиссаси борлигидан мағрурланиб юрарди. Вагонеткага қуёш нурида ялтираётган ойна бўлақларини орта туриб, у узоқдаги қишлоғи, ўзининг болалиги, шиша синиғи ҳақида орзу қиладиган барча қишлоқ болалари ҳақида ўйларди. У ўз белкураги билан қанчалик чаққон ишласа, дея тахмин қиларди Осим Бобо, шунчалик кўп стаканлар, кувачалару гулдонлар ишланади ҳамда болаларнинг тушлари ҳам шунчалик тез рўёбга чиқади, яъни чойни ҳақиқий шиша стакандан ичиш ҳақидаги орзулари ушалади. У ҳамқишлоқлари олдида мақтанишни яхши кўрар, уларни магазин витринаси олдига олиб келиб:

— Манави буюмларни кўряпсанми, биз уларни болакайлар йиғадиган жажжи парчалардан ясаймиз, — дерди.— Ана қарагин-а, кўзингни каттароқ оч: қитдай доғ ёки дарз топа олармикансан? Овора бўласан?..

Лекин кунлардан бир куни ишчилар унга шундай дейишди:

— Ишингни йиғиштир! Бизлар печларни ўчирдик. Шунинг учун сен ҳам белкурагингни йиғиштир.

— Ўзи нима гап?

— Сабр косамиз тўлди, Осим Бобо. Аввалгидек пуфлашга кучимиз қолмади, чунки боқувнинг мазаси йўқ. Жони жаҳонингни бериб пуфлаганинг билан бари бир фойдаси йўқ, қоришмани қолипга солмасингданоқ ёрилиб кетади. Бу, демак, бутун меҳнатинг ҳавога кетди, демакдир. Ҳар куни шу аҳвол. Бу аҳволда биз аввалгидек ҳамма мамлакатга, барча қишлоқ болакайларига етарли стаканлар ясай олмаймиз. Бошқарувчи иш ҳақимизни оширишни истамаяпти, дармонимиз қолмади, нафасимиз етишмаяпти десак, эшитишни ҳам хоҳламаяпти. Бундан келиб чиқадики, бошқарувчи мамлакатда кўплаб идиш-оёқ бўлишини, ҳамманинг шиша стакандан чой ичишини хоҳламас экан. Тушундингми?

Ишчилар бир ёқадан бош чиқариб иш жойларини

ташлаб кетдилар. Фабрика бўшаб қолди. Фақатгина оқ фартукли пикетчиларгина фабрикага олиб борадиган йўлларни қўриқлаб, дарвоза олдида у ёқдан-бу ёққа юриб туришарди.

Кунлар шу тахлит ўтаверди ва охир-оқибат, охирги пулларию нонлари ҳам тугади. Эркаклар балиқ овига, аёллар болалари билан тоққа, тановул қилиб бўладиган илдиз ҳамда ўтлар, гулхайри новдалари ҳамда шовул теришга равона бўлишди. Уларнинг олдида қишлоқда ўсиб-улғайган Осим Бобо каловлаб борарди. У балиқ тутишни билмасди, аммо-лекин тоғ ўтларини беш қўлдай билар, шамолга қараб ҳавони айта олар, ҳайвон ва қушларнинг тилини тушунарди.

Кутилмаганда фабрикага янги ишчиларни олиб келишаётганмиш, деган хабар келиб қолди. Мана, уч кундан бери бинонинг қамали давом этипти. Ярим кечаси ишчилар оилалари билан, яъни хотинлари, чоллар ва болалари билан келиб фабрикани ҳалқа шаклида қуршаб олишди. Ёғоч, белкурак, чўкич билан қуролланган одамлар ўз фабрикаларига бошқаларни киритмаслик учун ҳамма кириш ва чиқиш йўлларини зийраклик билан қўриқлаб туришарди. Улар ишчи биродарларини аввал уларни алдашганидек, алдашларига йўл қўйишмайди. Мана, уч кундирки, одамлар полиция билан олишиб ўзларини ҳамда фабрикани ҳимоя қилишяпти. Ишчилар орасида ярадор бўлганлари ҳам бор, бир нечта кишини эса полиция ушлаб олиб, қамоққа олиб кетишга муваффақ бўлди. Полиция таҳдид қилишга зиқналик қилмаяпти. Полиция машиналаридаги радиокарнайлардан таҳдидли буйруқлар бериб турилибди. Лекин бари бир одамлар тарқалишмасди. Улар елкама-елка, бир-бирларининг қўлларини маҳкам ушлаганча туришарди. Охирги огоҳлантириш ҳам эшиттирилди ва ён кўчалардан ишчилар устига қуролланган полициячилар отряди қақшатғич зарба бериб, ҳалқани ёриб, оломонни ҳайдаб юбориш учун бостириб

кела бошлади. Ишчилар тош ҳамда ёғочлар билан ҳимояланардилар. Уч кундан бери шиддатли кураш борарди. Одамлар сабот-ла маҳкам туришарди, улар кетишмади, кетишмайди ҳам...

Осим Бобо оқсоқланганча бир тўдадан бошқа тўдага югурар, аёллар ҳамда болалар ўз вақтида тошни етказиб беришларини назорат қилиб турарди. Тасодифан полициячи мастер Шерифга ташланиб, уни бўға бошлаганини кўриб қолди. Ишчининг эғнидаги кўйлаги бошдан-оёқ йиртилиб кетган бўлиб, унинг мустаҳкам чайир танаси очилиб қолганди. Полициячи билан ишчи худди уришқоқ болалардай ёқалашганча ерда у ёқдан-бу ёққа думалар, хириллашар, сўкишиб пишиллашарди. Лекин мана полициячи мастерни ерга босиб олди-да, унинг томоғига ёпишиб бўға бошлади. Оғир белкуракни ушлаганча Осим Бобо полициячига ташланди.

— Уни яхшиликча кўйиб юбор! — деб бақирди-да, белкураги билан ҳамла қилди. — Унинг нафаси барчага зарур! Бизнинг болаларимиз, шунингдек, сенинг болаларингнинг бахти учун ҳам керак! Тушундингми!

Ўртоғининг бошига ўқталган белкуракни кўриб қолган бошқа полициячи револьверини олиб унга қарата ўқ узди. Осим Бобонинг қўлидаги белкурак тушиб кетиб, ерга санчилиб қолди...

У касалхонадагина ўзига келди. Унинг бошида турган доктор жилмаярди. Осим Бобо оғриқдан оёғи сирқираётганини ҳис қилди. Оёғи худди қўрғошин қуйилгандай оғир, ғўладай ҳаракатсиз.

— Уқни чиқариб олдим, — деди доктор. — Оёқни сақлаб қололдик.

Қария оғриқни енгиб, зўр-базўр жилмайди.

— Оҳ бечора оёғим-ей! Ҳечам омади юришмади-юришмади-да! — Кейин ҳаяжон-ла, доктордан сўради: — У ёқда бизникилар қалай? Қандай янгиликлар бор?

— Маҳкам туришибди. Азаматлар! Сен улардан жавотирланма. Қаршилиқ давом этяпти. Эрталаб яра-

дорлардан хабар олгани бирров бу ёққа киришади-ю, яна ўз жойларини эгаллагани югуришади.

Осим Бобо ўртоқларининг тақдирини билгандан кейин, енгил нафас олди. Кейин доктор айёрона жилмайганча чўнтагидан тўрт букланган қоғоз олди.

— Манави нарса ёдингдами? Кеча эрталаб машинани тўхтатганингда менга берган эдинг. Ушанда мен ярадор бўлган ўртоқларингиз олдига шошаётган эдим. Отпусада бўлишимга қарамай зудлик билан операция қилишга чақиршган эди.

Осим Бобо кеча шофёрнинг ёнида ўтирган йигитни эндигина таниб қолди.

— Кеча сен варақада нималар ёзилганини билмайман, дегандинг-а? Эшитишни хоҳлайсанми?

— Мана биз иш ташлашни бошладик. Фабрика — бу давлат мулки, демак, унинг зарари ҳам давлат зиммасида. Фабрика бошқарувчиси Коджағончу ўз маошини бекаму кўст олиб туради, унинг учун зарар деган эмас жана мажбур эмас!

У бизни ҳуқуқимиздан маҳрум қилиш учун нималар қилмади, дейсиз! Касаба союз раҳбарлари билан ўтириш тил бириктириб, шартномага биздан яширинча қўл қўйишибди. Оқибат натижада, биз яна икки қўлимизни бурнимизга тикданча қолавердик. Энди бизга қарши қуролли куч ташлашди. Иккита ишчи ярадор бўлиб касалхонада ётибди. Бизни тарқатиб юборишга уринишяпти. Бугун турли ваъдалар бериб алдаб-сулдашмоқда эртага эса пойнаклардан сув қуйишади, ўртоқларимизни қамоқхоналарга ташлашади.

Бугун иш ташлашининг саксонинчи куни. Биз ўз ҳуқуқларимизни даъво қилишда давом этамиз. Очдан ўлмаслик учун тоғ-тошдан ўт-ўлан териб, балиқ овламоқдамиз. Биз уйимизда бор ҳамма нарсани — кўрпакдан тортиб кийим-кечаккача, ҳатто стулларни ҳам сотиб бўлдик... Биз ўлимдан қўрқмаймиз, — бу оллоҳ-

нинг хоҳиши,— лекин, биз бошқарувчини музокара столига ўтиришга мажбур қиламиз. У суднинг қарорига бўйсунishi керак. Давлатга миллионлаб зарар келтириш ҳамда бизни очдан ўлдиришга унинг қандай ҳақ-ҳуқуқи бор?..

Қария ёш докторга меҳр ва ҳурмат билан қараганча, удди у фақатгина варақа ўқиб бераётган одамгина эмас, балки унга иш ташлашнинг моҳиятини тушунтираётган ва фабрикаларининг ишчисига ўхшаб кетди. Докторнинг ўзлари ёнарди, у ўз беморига битмас-туганмас меҳр билан қараб турарди.

— Сен ҳақсан, йигитча,— деди кекса Осим Бобо.— Ҳаммаси худди варақада ёзилганидек!

Ишчилар ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиб кураш қилиб бораётганлари тўппа-тўғри, лекин фақат эндиликда ишчиларнинг орасида Осим Бобо йўқ, у ўртоқлари билан ёнма-ён тура олмайди, бу курашда енгиб чиқиб, ўз ҳақ-ҳуқуқларини қўлга киритиб, кейин яна печларга ўт ёқиб, ишни давом эттириш бахти насиб қилармикин... Наҳотки, у фабрикага қайта олмаса?.. Унинг кўз ёшларини доктор кўриб қолишидан қўрқиб, дераза томонга ўгирилиб, денгизга қарай бошлади. Унинг кўзлари фабрика трубаларини қидирарди, у фабрика ишлаб турган бахтли кунлардагидек трубаларда тутун ўрлаётганини кўришни хоҳларди.

Шунда доктор худди унинг хавотирли фикрларини ўқиб олгандек:

— Хавотирланма, ҳаммаси яхши бўлади!— деди.

Кейин аввалгидек жарангдор овозда чақириқни тўхтаган жойидан ўқий бошлади:

— Бизга фабриканинг бир кунлик зарари миқдорида қўшимча ҳақ тўлашган тақдирдагина масала ҳаё бўлади...

МУНДАРИЖА

Урхон Камол. Энг муҳими, нон!	3
Безори	10
Маҳмуд Озай. Қочоқ : :	21
Жаннат боғи	29
Меҳмед Сейда. Довюрак Аҳмад	36
Сабоҳиддин Қудрат Оқсол. Қош қорайганда	46
Нажот Жумали. Жўхоризорда	57
Зиёд Салим ўғли. Қудратли Салим	65
Мачта учигаги одам	73
Уктой Оқбол. Занги бузилган соат	81
Комрон Шипаль. Онанзор	88
Музаффар Бўйруқчи. Болакай	100
Чингиз Йўрик. Одамларни ёлғиз қолдирманг	110
Бильёзе Карасу. Тут хиёбони	121
Тариқ Дурсун Қасимчи. Ота.	138
Очиқ эшик ортида	144
Бакир Юлдуз. «Германияда қилинган»	155
Эмикдошлар	164
Таҳсин Южель. Илҳом : : :	175
Темиртош Жайхун. Агар ўғил бўлса	186
Аднан Узъялчинор. Иш ташлаш	215

На ўзбекском языке

Рассказы турецких писателей

Перевод с издания издательства «Художественной литературы»,
Москва, 1976 г.

Редактор А. Қосимов. Рассом В. Немировский. Расмлар редактори А. Бобров.
Техн. редактор Е. Потапова. Корректор М. Қудратова

ИБ № 123

Босмаховога берилди 02.04.79. Босишга рухсат этилди 28.11.79. Формати 70x108¹/₃₂.
Босмаховна қорози № 1. Адабий гарнитурга. Юқори босма. Шартли босма л. 9,8.
Нашр л. 9,75. Тиражи 30000. Заказ № 240 Баҳоси ис. 107. Рафур Фулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 700129. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат коми-
тетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасида тайёрлан-
ган матрицадан Морозов номи босмаховнада босилди. Самарқанд, ш. У. Турсу-
нов, 82.